

Представлені результати теоретичних і емпіричних досліджень, методологічних розробок із соціології.
Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників сфери державного та соціального управління.

Представлены результаты теоретических и эмпирических исследований, методологических разработок по социологии.

Для ученых, преподавателей, аспирантов, студентов, работников сферы государственного и социального направления.

The result of theoretical and empirical studies, methodological developments in sociology.

For scientists, teachers, graduate students, government workers and social management.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	О. Д. Куценко, д-р соціол. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. П. Горбачик, канд. фіз.-мат. наук, доц. (заст. відп. ред.); С. С. Бабенко, канд. соціол. наук, доц.; В. І. Волович, д-р філос. наук, проф.; О. В. Жулькевська, канд. соціол. наук, доц.; О. Г. Злобіна, д-р соціол. наук, ст. наук. співроб.; Т. М. Кузьменко, канд. соціол. наук, доц.; Л. В. Малес, канд. соціол. наук, доц.; І. Ю. Набруско, канд. філос. наук, доц.; А. О. Ручка, д-р філос. наук, проф.; М. О. Соболевська, канд. соціол. наук, доц.; В. І. Судаков, д-р соціол. наук, проф.; В. І. Тарасенко, д-р соціол. наук, проф.; Н. М. Цимбалюк, д-р соціол. наук, проф.; Т. В. Цимбал, канд. соціол. наук; В. В. Чепак, канд. соціол. наук, доц.; К. О. Чернова, д-р соціол. наук, ст. наук. співроб.; І. А. Чудовська-Кандиба, канд. соціол. наук, доц.; Ю. І. Яковенко, д-р соціол. наук, проф.; А. В. Гринчук, (відп. секретар)
Адреса редколегії	03127, Київ-127, вул. Академіка Глушкова, 4д; ☎ (38044) 259 7059; 521 3340; факс: (38044) 521 3263 E-mail: journal_soc_knu@ukr.net
Затверджено	Вченою радою факультету соціології 17 листопада 2010 року (протокол № 4)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України Свідоцтво про Державну реєстрацію КВ № 16688-5260 Р від 07.05.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

ЗМІСТ

РЕДАКЦІЙНА СТАТТЯ

Куценко О. (Київ)

Як посилити наукову якість досліджень і практичну значущість соціології? Запрошення до дискусії5

ДИСКУСІЙНА ТРИБУНА

Штомпка П. (Краків, Польща)

Десять тез про статус соціології в нерівному світі8

Соболевська М. (Київ)

Специфіка дисциплінарного статусу соціології як гуманітарної науки10

СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

Ніколаєнко Л. (Київ)

Еволюція переходу від соціолінгвістики до соціології мови (соціально-групова структура суспільства в дзеркалі соціальної структури мови)16

Даниленко О. (Харків)

Від функціональної теорії конфлікту – до проблеми лінгвістичного конструювання соціальних конфліктів27

Савельєв Ю. (Київ)

Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії33

Бутковська Н. (Житомир)

Етнічність: множинність інтерпретацій42

Сусак В. (Львів)

Регіоналізм в контексті множинної модерності сьогочасного українського суспільства (постановка проблеми).....46

Майстрок І. (Київ)

Принцип конструктивізму в соціологічному пізнанні: епістемологічні особливості застосування50

СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

Жуков В. (Київ)

Тенденції і протиріччя інституціоналізації діяльності суб'єктів трудових відносин у сучасній Україні53

Сокурянська Л. (Харків)

Соціокультурні фактори конструювання і трансформації громадянської ідентичності сучасного студентства65

Марченко А. (Київ)

Ставлення студентів до студентського самоврядування в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка70

Мусиєздов А. (Харків)

Соціологічне обґрунтування практики конструювання бренду міста76

Городецька С. (Київ)

Соціально-економічна ситуація життєдіяльності учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС85

Удріс Н. (Київ)

Принцип 80/20 у проектуванні змісту соціальної комунікації в контексті управління взаємодіями88

РЕЦЕНЗІЇ

Лейн Д. (Кембридж, Велика Британія)

Міхаель Мак Фол. Просунення демократії за кордоном: чому ми повинні і як ми можемо92

Червінська Т. (Київ)

Малес Л. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології94

Вимоги до статей, які подаються до публікації в журналі95

СОДЕРЖАНИЕ

РЕДАКЦИОННАЯ СТАТЬЯ

Куценко О. (Киев)

Как усилить научное качество и практическую значимость социологии? Приглашение к дискуссии.....5

ДИСКУССИОННАЯ ТРИБУНА

Штомпка П. (Краков, Польша)

Десять тезисов о статусе социологии в неравном мире8

Соболевская М. (Киев)

Специфика дисциплинарного статуса социологии как гуманитарной науки10

СПЕЦИАЛЬНЫЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ

Николаенко Л. (Киев)

Эволюция перехода от социолингвистики к социологии языка
(социально-групповая структура общества в зеркале социальной структуры языка)16

Даниленко О. (Харьков)

От функциональной теории конфликта – к проблеме лингвистического конструирования
социальных конфликтов27

Савельев Ю. (Киев)

Противоречия концепции социального исключения и включения:
влияние социально-политического дискурса на социологические теории33

Бутковска Н. (Житомир)

Этничность: множественность интерпретаций42

Сусак В. (Львов)

Регионализм в контексте множественной модерности современного украинского общества
(постановка проблемы)46

Майструк И. (Киев)

Принципы конструктивизма в социологическом познании: эпистемологические особенности применения50

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ

Жуков В. (Киев)

Тенденции и противоречия институционализации деятельности субъектов трудовых отношений
в современной Украине53

Сокурская Л. (Харьков)

Социокультурные факторы конструирования и трансформации гражданской
идентичности украинских студентов65

Марченко А. (Киев)

Отношение студентов к студенческому самоуправлению
в Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко70

Мусиездов А. (Харьков)

Социологическое обоснование практики конструирования бренда города76

Городецкая С. (Киев)

Социально-экономическая ситуация жизнедеятельности участников ликвидации
последствий аварии на ЧАЭС85

Удрис Н. (Киев)

Принцип 80/20 в проектировании образного содержания социальной коммуникации
в контексте управления взаимодействиями88

РЕЦЕНЗИИ

Лейн Д. (Кэмбридж, Великобритания)

Михаэль Мак Фол. Продвижение демократии за границей: почему мы должны и как мы можем92

Червинская Т. (Киев)

Малес Л. Изучая тексты культуры: социокультурный анализ как познавательная стратегия социологии94

Требования к статьям, которые подаются к публикации в журнале95

CONTENTS

EDITORIAL

Kutsenko O. (Kyiv) How to Advance Scientific Quality of Sociological Research and Applicability of Sociological Knowledge?	5
--	---

INVITATION TO DISCUSSION

Sztompka P. (Krakow) Ten Theses on the Status of Sociology in an Unequal World	8
Sobolevska M. (Kyiv) The Specificity of Status of Sociology as a Humanity Discipline	10

SPECIAL SOCIOLOGICAL THEORIES

Nikolaenko L. (Kyiv) Sequence of Transition from Sociolinguistics to Sociology of Language: Reflection of Socio-Group Structure of Society in the Social Structure of Language	16
Danylenko O. (Kharkiv) From Functional Theory of Conflict to the Issue of Linguistic Construction of Social Conflict	27
Saveliev Y. (Kyiv) The Contradictions of the Concepts of Social Exclusion and Inclusion: the Impact of Socio-Political Discourse on Sociological Theory	33
Butkovska N. (Zhytomyr) Ethnicity: Plurality of Interpretations	42
Susak V. (Lviv) Regionalism in the Context of Multiple Modernity of Contemporary Ukrainian Society (Setting the Scientific Problem) ..	46
Maystruk I. (Kyiv) The Principle of Constructivism in Sociological Knowledge: Some Epistemological Features of Application	50

SOCIOLOGICAL STUDY OF SOCIAL PROCESSES

Zhukov V. (Kyiv) Trends and Contradictions in Institutionalization of Activities of Participants of Labor Relations in Contemporary Ukraine	53
Sokuryanska L. (Kharkiv) Social and Cultural Factors of Construction and Transformation of Ukrainian Students' Civil Identity	65
Marchenko A. (Kyiv) Student Attitudes to Student Self-Government at Kyiv National Taras Shevchenko University	70
Musiyezdov O. (Kharkiv) Sociological Justification of the Practice of City Brand Construction	76
Gorodetska S. (Kyiv) Social and Economic Conditions for Life Activity of Chornobyl Disaster Liquidators	85
Udris N. (Kyiv) The 80/20 Principle in Designing Image Content of Social Communication in the Context of Interaction Management	88

REVIEWS

Lane D. (Cambridge, UK) Michael McFaul, Advancing Democracy Abroad: Why We Should and How We Can	92
Chervinska T. (Kyiv) Males L. Studying the Texts of Culture: Sociocultural Analysis as a Knowledge-Acquisition Strategy for Sociology	94
Requirements to the Articles Applied to the Journal	95

РЕДАКЦІЙНА СТАТТЯ

О. Куценко, д-р соціол. наук, проф., головний редактор
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**ЯК ПОСИЛИТИ НАУКОВУ ЯКІСТЬ ДОСЛІДЖЕНЬ
І ПРАКТИЧНУ ЗНАЧИМІСТЬ СОЦІОЛОГІЇ?
ЗАПРОШЕННЯ ДО ДИСКУСІЇ**

Цим випуском Вісника ми відкриваємо дискусію щодо наукового статусу соціології і перспектив соціологічного пізнання суспільства, яке зазнало інтенсивної інтервенції з боку інтелектуальних продуктів людської діяльності та в якому суттєво посилились складність та невизначеність соціальних явищ і процесів. Зростання рухливості суспільств, комунікацій, мобільності, нерівності, соціальних проблем і протестів не тільки в локальному, але й глобальному вимірах посилюють переконання філософів і соціологів у необоротності процесів спостереження і продукування соціального знання, актуалізують потребу пізнання та прогнозування розвитку суспільств засобами "оновленої раціональності" [*Раціональність науки* ми розуміємо як конвенції щодо способів пізнання і соціальної ролі науки, які набувають легітиматії в суспільстві та серед науковців в конкретно-історичних умовах розвитку суспільства і процесу пізнання. Обґрунтування такого тлумачення раціональності див.: Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности. – Тбилиси: Мецниереба, 1984; Степин В. С. Становление идеалов и норм постнеклассической науки // Проблемы методологии постнеклассической науки. М., 1992; Федотова В. Г. Рациональность как предпосылка и содержание модернизации общества // Исторические типы рациональности / Отв. ред. В. А. Лекторский. – Т. 1. – М., 1995. – С. 216–237; Н. М. Смирнова Исторические типы рациональности в социальном познании // Исторические типы рациональности / Отв. ред. В. А. Лекторский. – Т. 1. – М., 1995. – С. 193–215; Genov N. Breakthroughs, Fashions and Continuity in Developing Sociological Knowledge // Advances in Sociological Knowledge over half a century / Nikolai Genov (Ed.). – Paris-ISSC, 2004 (2002). – P. 1–24; Albrow M. The Global Shift and Its Consequences for Sociology // Advances in Sociological Knowledge over half a century / Nikolai Genov (Ed.). – Paris-ISSC, 2004 (2002). – P. 25–45.] соціальної науки. Оновлення в тлумаченні раціональності соціального пізнання відбувається навколо як предметного поля соціології (і ширше – соціальних та гуманітарних наук), так і її інструментально-пізнавальних стратегій. Що означає бути людиною в сучасному світі? Які механізми соціальної згуртованості та форми спільного життя продукуються новими технологічними і гуманітарними умовами сучасності? Який може бути внесок соціології в пошук відповідей на поставлені питання? Оновлення предметного поля соціології означає і необхідність переосмислення соціокультурних та інструментально-пізнавальних складових науки, зв'язку між раціональним та ірраціональним, розуміння ролі віри, свободи і соціальної відповідальності науковця.

Обговорення сучасного процесу і результатів оновлення раціональності соціології, її предметної, теоретичної, інструментально-методологічної і соціально-практичної складових точиться останні 10-15 років, бодай, на усіх "великих" форумах світової соціологічної спільноти: на конгресах міжнародної, європейської, американської та інших регіональних соціологічних асоціацій, на сторінках провідних фахових журналів. Альтернативні варіанти оновленої раціональності соціології дістають певної інституціоналізації за результатами чергових виборів президентів Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) та затвердження пріоритетів у розвитку світової соціології. Особливо гостра дискусія щодо питання – що таке "хороша соціологія"? – розгорнулася між президентами ISA П. Штомпкою та М. Буравим, а також їх послідовниками і критиками на сторінках журналу "Contemporary Sociology" [*Contemporary Sociology*, July 2011, pp. 388-404] і бюлетеню ISA "Global Dialogue" [<http://www.isa-sociology.org/global-dialogue/2011/>]. Мова йде про вибір між посиленням професійної майстерності, стандартів соціологічного дослідження та "хорошої теорії" з одного боку, і підтримкою розвитку "місцевих соціологій", соціологій "не привілейованих спільнот" з їх специфічними уявленнями про наукові стандарти як альтернативи "західно-соціологічному імперіалізму" з іншого боку. Відповіді на поставлені питання про перспективи оновлення раціональності науки і статус соціології обумовлюють її подальший розвиток не тільки у світі, але і в Україні, спрямовують розвиток як наукових досліджень, так і викладання соціології у системі університетської освіти.

Випуск відкривається публікацією українською мовою концептуальних тез, представлених Петром Штомпкою (Ягелонський університет у Кракові, Польща) в листопадовому випуску бюлетеня ISA "Social Dialogue" у 2011 р., щодо статусу соціології у світі, в якому поглиблюються нерівності не тільки між соціальними групами, країнами та регіонами, але й між спільнотами науковців, що працюють у різних регіонах світу. Формулюючи концептуальне бачення сучасного статусу і перспектив соціології, П. Штомпка виголошує свою позицію як *Досконалість важливіша за рівноправність*. Незважаючи на те, що доступ до цієї невеликої за обсягом, але дуже важливої статті є вільним на сайті ISA, редакція Вісника вирішила запропонувати читачам переклад українською мовою, на що отримала дозвіл від автора тез та М. Буравого як головного редактора бюлетеню. Ці тези (як і дискусія між президентами ISA, розпоча-

та в минулому липні) вже викликали бурхливу реакцію у світовій соціологічній спільноті, і ми очікуємо на рефлексію з боку соціологів України.

Наукову дискусію стосовно статусу та ролі соціології в сучасному процесі пізнання продовжує стаття *Марини Соболевської* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), в якій авторка пропонує поглибити уявлення про статус сучасної соціології як гуманітарної дисципліни, спираючись на еволюцію та кумулятивність розвитку епістем в соціологічному пізнанні. Цікавим, але й дискусійним, є обґрунтування висновку про посилення в сучасній соціології її багатовимірної епістемологічної конфігурації, яка комбінує, на думку авторки, орієнтації на математичне знання, емпіричні дані, історичний та антропологічний підходи. Місце соціології як гуманітарної науки М. Соболевська знаходить в процесах пізнання на перетині взаємодії між суб'єктом пізнання та "трикутником" математики, філософії й емпіричного знання. Іманентна присутність суб'єкту соціального пізнання в його результатах визначає статус соціології як гуманітарної дисципліни. Такий висновок знову повертає нас до сучасної дискусії стосовно проектів подальшого розвитку соціології, бо залишає відкритим поставлені вище фундаментальні питання про можливість "національних соціологій" та універсальність висновків, теорій і методів "хорошої соціології".

Низка наступних статей мозаїчно окреслює важливі проблемні поля спеціальних соціологічних теорій. *Леонід Ніколаєнко* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) всебічно обґрунтовує зсув наукової уваги від пізнавальних можливостей соціолінгвістики до соціології мови. Магістральний напрямок розвитку останньої, на думку автора, полягає у розкритті зв'язку між соціальною структурою і структурними властивостями мови, впливу мови на структурування соціальних відносин, в тому числі владних, і навпаки. Стаття *Оксани Даниленко* (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна) продовжує проблематику теоретичного обґрунтування та методології дослідження зв'язку соціальної структури, конфлікту і мови. Шлях теоретичного синтезу ціннісно-ресурсної та комунікативно-автопоїетичної інтерпретацій конфлікту приводить авторку до формулювання принципів дослідження соціальних конфліктів та їх функцій через вивчення "мови конфлікту" як механізму соціального конструювання реальності. Стаття цікава не тільки теоретичними знахідками, але й методологічною спрямованістю на удосконалення інструментів емпіричного соціологічного пізнання.

Ознакою "хорошого тону" в сучасному соціально-політичному дискурсі стало звернення до соціологічного за сутністю поняття соціального включення як своєрідного способу легітимації політичних зусиль з регулювання соціальних проблем. Проте, в широкому застосуванні цього поняття, в тому числі і в соціологічних публікаціях, часто-густо виявляється його семантична спустоше-

ність. *Юрій Савельєв* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) вводить читача у річище сучасних теоретичних інтерпретацій та застосування концептів соціального включення і виключення, пропонує критичний аналіз еволюції відповідних концепцій та переконливо відокремлює політичну складову наукового дискурсу соціального включення. Такий підхід розширює горизонти соціологічної концептуалізації важливих проявів соціальних відносин, які утворюються в модерних суспільствах між індивідуальними, груповими акторами, суспільством та державою.

Статті *Наталії Бутковської* (Житомирський державний університет ім. І. Франка) та *Віктора Сусака* (Львівський національний університет ім. І. Франка) знову привертають увагу до одвічної наукової потреби вдосконалення теоретичного розуміння сутнісних структурних рис суспільства, як-то етнічності та регіоналізм. Н. Бутковська звертає увагу читачів на множинність інтерпретації поняття етнічності, значущість розуміння етнічності і як культурної якості групи, і як характеристики міжгрупових взаємодій. В. Сусак окреслює програму соціологічної концептуалізації та наукового дослідження проявів регіоналізму в сучасному українському суспільстві, до яких ритуально звертаються політики і емпірично-орієнтовані дослідники, залишаючи не визначеними зміст концепту регіоналізації, пов'язаного з ним пізнавального соціологічного підходу, а також вплив фактору регіональної приналежності на соціальну поведінку.

Остання частина Вісника об'єднує низку статей, в яких презентуються результати досліджень конкретних соціальних явищ і процесів. Ця частина відкривається статтею *Віктора Жукова* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), який привертає увагу до вивчення трудових відносин – тематичного поля, яке пов'язано з базовими проявами суспільного життя і яке несправедливо опинилось на периферії наукових інтересів в сучасній українській соціології. Автор обґрунтовує важливий висновок про інституціоналізацію в українському суспільстві перетворених форм ринкових трудових відносин, виявляє інволюційні тенденції в переході від форм "соціального партнерства" до "соціального діалогу" між роботодавцями, державою та організаціями найманих працівників; останні форми, як аргументує автор, стали засобом легітимації результатів первинної фази нагромадження капіталу в постсоціалістичному суспільстві.

Ще одна тема, важлива для розуміння соціальної динаміки українського суспільства, представлена в статті *Людмили Сокурянської* (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна). Спираючись на емпіричні результати багаторічних досліджень студентської молоді, авторка обґрунтовує методологію дослідження громадянської ідентичності у ресурсних і діяльнісних вимірах та пропонує висновки про поширення громадянської ідентичності серед українського студентства протягом першого десятиліття 2000-х років. Предста-

влені результати відкривають перспективи для подальшого поглибленого вивчення складного процесу набуття студентською молоддю ідентичності під впливом різних факторів життєдіяльності, вивчення непрямого зв'язку між структурними факторами соціального походження, якістю освіти, ціннісними характеристиками особи та проявами ідентичності.

Тематику суб'єктного потенціалу студентства продовжує Алла Марченко (Київський національний університет імені Тараса Шевченка). На емпіричних матеріалах університетського моніторингового дослідження студентського життя авторка аргументує відносно низьку значущість громадських цінностей в свідомості студентів, розкриває невідповідність між формальними проявами студентського самоврядування та цінностями й установками на громадську університетську активність студентів, зсув генералізованої довіри студентів від органів студентського самоврядування до первинних груп і міжособистісних контактів.

Останні три статті випуску мають відношення до технологічних і соціально-політичних перспектив застосування соціологічного знання. Олексій Мусиєздов (Харківський національний університет ім. В.Каразіна) пропонує аналіз соціологічного змісту конструювання ідентичності міста та соціологічного супроводу формування бренду в межах соціально-маркетингової діяльності. Софія Городецька (Київський національний університет ім. Т.Шевченка) повертає читача до об'єктивно та морально обумовленої потреби регулювання соціальних проблем групи ліквідаторів аварії на Чорнобильській атомній електростанції, потреби – яка за останні чверть століття залишається актуальною. В статті Наталії Удріс (Київський Національний університет культури і мистецтв) знахо-

димо аналіз евристичного потенціалу так званого закону Парето (або "принципу 80/20") в його застосуванні до комунікативних і соціально-управлінських практик. Зауважимо, що незважаючи на суттєву критику цього "закону" з боку математиків, на нього доволі часто посиляються, зокрема, в економічному менеджменті та в поясненні довготривалих трендів соціально-економічної поляризації. Як намагається довести авторка, застосування цього принципу в організаційно-управлінській діяльності здатне підвищувати результативність соціальних комунікацій.

Сукупність представленої тематики та дослідницьких результатів, які обговорюються в статтях цього випуску, дає цікаву картину евристичних і практичних перспектив сучасної української соціології, її "больових точок", соціології – яка намагається робити свій внесок в розвиток "хорошої соціології" без національних кордонів. Якість таких внесків має оцінюватись самою науковою спільнотою, а також інтересом і довірою до результатів, які справжня соціологія може пробудити у читача.

Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности. – Тбилиси: Мецниереба, 1984;

Степин В. С. Становление идеалов и норм постнеклассической науки // Проблемы методологии постнеклассической науки. М., 1992;

Федотова В. Г. Рациональность как предпосылка и содержание модернизации общества // Исторические типы рациональности / Отв. ред. В. А. Лекторский. – Т. 1. – М., 1995. – С. 216–237;

Смирнова Н. М. Исторические типы рациональности в социальном познании // Исторические типы рациональности / Отв. ред. В. А. Лекторский. – Т. 1. – М., 1995. – С. 193–215;

Genov N. Breakthroughs, Fashions and Continuity in Developing Sociological Knowledge // Advances in Sociological Knowledge over half a century / Nikolai Genov (Ed.). – Paris-ISSC, 2004 (2002). – P. 1–24;

Albrow M. The Global Shift and Its Consequences for Sociology // Advances in Sociological Knowledge over half a century / Nikolai Genov (Ed.). – Paris-ISSC, 2004 (2002). – P. 25–45.

Contemporary Sociology, July 2011, pp.388-404

<http://www.isa-sociology.org/global-dialogue/2011/>

Надійшла до редколегії 15.12.11

ДИСКУСІЙНА ТРИБУНА

П. Штомпка, проф.,
Ягелонський університет у Кракові, Польща
Президент Міжнародної соціологічної асоціації у 2002–2006 рр.

ДЕСЯТЬ ТЕЗ ПРО СТАТУС СОЦІОЛОГІЇ В НЕРІВНОМУ СВІТІ¹

Прошло вже майже десять років з того часу як у 2002 році на міжнародному соціологічному конгресі у Брісбені я виступив з дуже "політично некоректним" гаслом *"Досконалість важливіша за рівноправність"* і був обраний Президентом Міжнародної соціологічної асоціації. Сьогодні це гасло є знову актуальним, особливо після Міжнародного соціологічного конгресу 2010 року у Гетеборзі, де Президентом був обраний Майкл Буравой, який знову запалив революційною пристрастю Міжнародну соціологічну асоціацію: закликом звернути увагу на "альтернативні", "місцеві" соціології, на пригноблюючи природу західних методів та теорій, на "імперіалізм" англійської мови. Ми обидва представили наші протилежні точки зору на сторінках журналу *Contemporary Sociology* (липень 2011, с. 388–404), але оскільки це мало наслідком фундаментальне нерозуміння моєї позиції та навішування на мене незаслужених ярликів "останнього позитивіста" та "сліпого фаната США", я хочу ще раз якомога більш стисло і точно пояснити свою позицію у цих десяти тезах. Майкл Буравой шляхетно прийняв мої тези для публікації у бюлетені *Global Dialogue*, за що я йому вдячний.

Перше, не слід робити епістемологічні висновки з сучасного стану справ у світі, або з конкретних особливостей інституційного статусу нашої дисципліни у різних частинах світу. Більшість соціологів, у тому числі і я, завдяки своїй професійній чутливості повністю усвідомлюють несправедливі нерівності як між так і всередині сучасних суспільств, що також включає і різні дослідницькі можливості. Проте це не означає, що має бути одна соціологія для привілейованих та друга для непрайвілейованих. Справжня соціологія рівною мірою здатна зрозуміти як багатих, так і бідних.

Друге, перефразуючи відоме прислів'я, щоб змінити світ нерівностей, потрібно спочатку його зрозуміти. Знову ж таки, більшість соціологів, у тому числі і я, орієнтовані на зміни. Проте наші активістські прагнення не можна реалізувати моралізаторством, проповіданням або ідеологічними маніфестами, а лише розкриттям механізмів та закономірностей соціального жит-

тя, включаючи ті, що створюють та закріплюють нерівності та несправедливість. Карл Маркс провів більшу частину свого життя у бібліотеці, а не на барикадах, і став гігантом соціальної науки не завдяки *Комуністичному Маніфесту*, а завдяки *Капіталу*.

Третє, є тільки одна соціологія для багатьох соціальних світів [Див. статтю П. Штомпки у: *The ISA Handbook of Diverse Sociological Traditions* / Ed. by Sujata Patel. – Sage, 2010.]. Механізми і закономірності соціального життя є універсальними для людської раси, хоча, безумовно, мають особливості у різних цивілізаціях, культурах, суспільствах та навіть сегментах суспільств. Завдяки глобалізації останнім часом поступово відбувається певна уніфікація цих механізмів та закономірностей, але це не стосується несправедливих нерівностей (Північ vs. Південь, ядро vs. периферія, расові, гендерні та класові розділення всередині суспільств), а також релігійного фундаменталізму (віруючі vs. невіруючі).

Четверте, стандарти соціологічного дослідження та хорошої теорії є універсальними. Вони є частиною дослідницького інструментарію, що постійно поповнюється, та зібранням конкуруючих соціологічних теорій. Це не має відношення до будь-якого "позитивізму", оскільки якісні методи та інтерпретативні теорії сьогодні домінують і це є визнанням специфіки предмету саме соціального дослідження; такі методи і теорії також потребують універсальних стандартів, навіть якщо вони відрізняються від стандартів "позитивістської" соціології, яка намагається імітувати природничі науки.

П'яте, "гріх походження" не дискредитує результат. Той історичний факт, що створення стандартного дослідницького інструментарію та зібрання конкуруючих теорій було розпочато борodatими літніми чоловіками, переважно євреями з Німеччини, Франції та Британії, а потім розвинуто здебільшого у Західній Європі та Сполучених Штатах, не має ніякого відношення до безпосередньої якості цих інструментів та теорій. І методи, і теорії завжди були і мають бути предметом ретельної перевірки, уточнення та удосконалення. Однак відкидати цю методологічну і теоретичну традицію як "імперіалістичну" є ознакою обскурантизму. Замість цього я б рекомендував, приєднуючись до Ньютона та Мертона, "стати на плечі гігантів".

Шосте, марні зусилля створити "альтернативні" або "місцеві" соціології є згубними для ди-

¹ Публікується за згодою автора та головного редактора бюлетеню Міжнародної соціологічної асоціації "Social Dialogue" М.Буравого. Переклад з оригінальної публікації: *Piotr Sztompka. Ten Theses on the Status of Sociology in an Unequal World // Social Dialogue. – November 19, 2011. – Електронний ресурс: <<http://www.isa-sociology.org/global-dialogue/2011/11/ten-theses-on-the-status-of-sociology-in-an-unequal-world/>>*

сципліни. Наука, в тому числі і соціальна, не знає кордонів. Вона розвивається як спільний фонд знання, для якого більш ніж бажаними є внески усіх національних, регіональних і навіть локальних соціологій. Ці соціології можуть мати особливі дослідницькі можливості, специфічні дослідницькі програми, зокрема в плані акцентування або ж орієнтації на певні проблеми, однак вони не потребують альтернативних методологій або ж місцевих теорій. Я б порадив не сперечатися про необхідність місцевих соціологій, а робити справу. Велика кількість важливої соціологічної роботи виконується у не-західному світі. Як правило, ця робота ґрунтується на стандартних методах і робить внесок до загального зібрання теорій. Тут немає нічого альтернативного або місцевого, є просто хороша соціологія.

Сьоме, претензії на національні соціології не мають великого сенсу в сучасному соціальному світі, який глобалізується і стає все більш космополітичним. Той факт, що країни або нації-держави є різними, не означає, що різними є, або ж мають бути, їх соціології. За таких обставин "національне" має сенс тільки для певних інституційних відмінностей, що залишаються, для позначення власних "батьків-засновників" та особливостей фокусу дослідницького інтересу. Однак результати, якщо вони заслуговують на назву "соціологічних" і не представляють лише місцевий опис або ж локальну статистику, мають бути достатньо абстрактними, щоб збагатити загальний фонд соціологічного знання. Майбутнє, в тому числі і Міжнародної соціологічної асоціації, не в національних соціологіях, а в дослідницьких групах або мережах (сьогоднішніх дослідницьких комітетах *RC*, цільових *TG* та робочих *WG* групах).

Восьме, той історичний факт, що саме природна мова, англійська, а не певна штучна, спеціально створена мова (як-то есперанто), стала

найбільш вживаним засобом спілкування у літаках, в туристичних подорожах, у комп'ютерній справі, в Інтернеті і в науці, включаючи соціологію, *не тільки не є катастрофою, але й створює величезні можливості.* Це, зокрема, стосується і соціологів з тих країн, чия мова не є широко вживаною за їх межами (зокрема, моя власна країна), які тепер не тільки отримали доступ до майже всієї загальної соціологічної спадщини (завдяки перекладам англійською) але й мають можливість зробити власний внесок до загального фонду соціологічних знань (через публікації англійською).

Дев'яте, помилкою є вважати, що обставини власного життя дослідника дають йому певні епістемологічні переваги. Розкриття механізмів і закономірностей несправедливості та нерівностей не є прерогативою бідоласих або інсайдерів. Численні приклади демонструють протилежне. Справжній авторитет в науці забезпечується тільки якістю результату, а не соціальним статусом вченого.

Десяте, ціннісні міркування та ідеологічні упредження є неминучими і, навіть, припустимими в соціології на евристичній стадії формулювання проблеми або обрання теми дослідження, але їм не має місця у остаточних результатах та їх обґрунтуванні. І крім того, усі цінності, як радив Гуннар Мюрдаль [*Objectivity in Social Research. – Volume 2. – Issue 2 – New York: Pantheon Books, 1969.*], мають бути відкритими для обговорення. Саме цього я і прагнув у своїх десяти тезах.

Переклад О. Д. Куценко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Надійшла до редколегії 15.12.11

УДК 316

М. Соболевська, канд. соціол. наук, доц., докторант
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**СПЕЦИФІКА ДИСЦИПЛІНАРНОГО СТАТУСУ СОЦІОЛОГІЇ ЯК ГУМАНІТАРНОЇ НАУКИ**

У статті здійснюється спроба окреслення специфіки дисциплінарного статусу соціології як гуманітарної науки. Через застосування епістемологічного підходу пропонується аналіз дискурсивних практик, що сформувалися в соціології навколо питання про умови можливості соціального порядку. Спираючись на концепцію епістемі М.Фуко, визначається місце соціології в системі наукового знання та її специфіка як гуманітарної науки. Екскурс до історії трансформації класичної наукової епістемі та зародження нових пізнавальних практик соціального теоретизування здійснюється через аналіз класичних теорій суспільного порядку та способів його аналізу, представлених в працях Т.Гобса та Ш.Монтеск'є. Також визначаються специфічні характеристики сучасної епістемі через привнесення до сфери пізнання антропологічного та історичного виміру, що відкривають особливе поле пізнання для гуманітарних наук. Гуманітарні науки постають як науки-двійники, що дублюють емпіричне знання, вивчаючи те, як людина, що живе, працює та розмовляє, уявляє собі ці процеси. Розкриття з цих позицій особливостей гуманітарного пізнання дозволяє пояснити специфіку дисциплінарного статусу соціології як гуманітарної науки та визначити її місце в системі наукового знання.

Ключові слова: дисциплінарний статус, гуманітарне знання, епістемологічний підхід, дискурсивні практики, соціальний порядок.

В статье осуществляется попытка определения специфики дисциплинарного статуса социологии как гуманитарной науки. Применяя эпистемологический подход, предлагается анализ дискурсивных практик, сформировавшихся в социологии вокруг вопроса об условиях возможности социального порядка. Опираясь на концепцию эпистемы М. Фуко, определяется место социологии в системе научного знания и его специфика как гуманитарной науки. Экскурс в историю трансформации классической научной эпистемы и зарождения новых познавательных практик социального теоретизирования осуществляется через анализ классических теорий общественного порядка и способов его анализа, представленных в трудах Т. Гоббса и Ш. Монтескье. Также определяются специфические характеристики современной эпистемы через привнесение в сферу познания антропологического и исторического измерения, открывающие особое поле познания для гуманитарных наук. Гуманитарные науки предстают как науки-двойники, дублирующие эмпирическое знание, изучая то, как человек, живет, трудится и говорит, представляет себе эти процессы. Раскрытие с этих позиций особенностей гуманитарного познания позволяет объяснить специфику дисциплинарного статуса социологии как гуманитарной науки и определить ее место в системе научного знания.

Ключевые слова: дисциплинарный статус, гуманитарное знание, эпистемологический подход, дискурсивные практики, социальный порядок.

The article attempts to outline specific features of the disciplinary status of sociology as a humanitarian science. By applying epistemological approach the article analyzes discursive practices that have developed in sociology with regards to the issue of the conditions of possibility of social order. On the basis of Foucault's concept of episteme the place of sociology in the system of scientific knowledge and its specificity as a humanitarian science is defined. A short historical overview of transformation of the classical scientific episteme and of the emergence of new cognitive practices of social theorizing is carried out by means of analysis of the classical theories of social order and methods of its analysis as represented by the works of Hobbes and Montesquieu. Specific features of the contemporary episteme are defined by bringing anthropological and historical dimensions into the sphere of knowledge, which constitute a specific field of knowledge for the humanities. The humanities are presented as twin sciences that duplicate empirical knowledge by studying how a person, who lives, works, and talks, imagines the processes. Elucidation of the humanitarian knowledge from such a viewpoint allows us to explain specific features of the disciplinary status of sociology as a discipline of the humanities and to define its place in the system of scientific knowledge.

Keywords: disciplinary status, humanitarian knowledge, epistemological approach, discursive practices, social order.

Актуальність дослідження. Проблема дисциплінарного статусу соціології в системі наукового знання, її інтелектуальна ідентифікація, яка здавалося б повинна була б бути визначеною ще на початку виникнення та заснування цієї науки, тим не менш, залишається актуальною і дискусійною ще й сьогодні. Питання на кшталт – "чи наука соціологія?" і "якою вона повинна бути?" (щодо критеріїв та зразків) – постійно підіймаються в середовищі теоретиків від соціології [Коллінз, 2002: с. 245–280; Тарасенко, 2004: с. 5–23; Смелзер, 2003; Судаков, 2008: с. 3–7]. І хоча такі питання меншою мірою турбують емпірично орієнтовану спільноту, все ж, не можна не погодитись, що без відповідного чіткого визначення цього самого дисциплінарного статусу соціології, не можливе адекватне розуміння і сприйняття будь-якої (прикладної чи теоретичної) діяльності в межах цієї науки.

Потреба у визначенні дисциплінарного статусу, ідентифікації соціології викликана не лише тими онтологічними змінами та зрушеннями, що відбуваються в світі, та необхідністю постійного співвіднесення можливостей соціології як науки із запитами суспільних реалій. Ця потреба також формується розвитком самої науки, в надрах якої, за словами

Тарасенка В.І. "накопичилось стільки змін, що вона втрачає свій традиційний вигляд" [Тарасенко, 2004: с. 19]. Осмислення цих внутрішніх змін, постійна рефлексія і пошуки закономірностей, рушійних сил і механізмів цього внутрішнього розвитку – дадуть можливість відновити цілісність та єдність такої "еклектичної", "плюралістичної", "вінегретичної", "ненаукової" науки, якою сьогодні все частіше визнається і характеризується соціологія.

Отже, **мета** даної статті – ще одна спроба у напрямку визначення дисциплінарного статусу соціології, але не просто як науки, а науки гуманітарної. Саме аспекти розгляду специфіки гуманітарного знання дозволять, на наш погляд, зрозуміти ті проблеми і протиріччя, з якими стикнулася соціологія сьогодні, а отже, прояснити як причину самої проблеми, так і відкрити можливі шляхи щодо її вирішення.

Визначення дисциплінарного статусу соціологічної науки з необхідністю зумовлює нас звернутися до історичних витоків її формування і загального контексту її появи на науковому небосхилі.

Спосіб прояснення ситуації, що склалася в межах соціології як науки, який ми пропонуємо представити, являє собою не стільки спробу визначен-

ня специфіки соціології як науки за її об'єктом/предметом дослідження, що видається, як доводить досвід здійснення багатьох таких спроб, дедалі важчим, але через встановлення її епістемологічної специфіки – тих дискурсивних практик, які сформувалися в межах об'єднання навколо певної проблематики – співвідношення людини та суспільства, або більш широко – проблеми соціального порядку.

З цією метою розгляд історичного розвитку соціології як науки ми пропонуємо подати через аналіз зміни епістемологічного поля європейських наук в цілому, що зосереджує особливу увагу на понятті епістемі, запропонованому у свій час в роботі М. Фуко "Слова і речі. Археологія гуманітарного знання". Поняття епістемі в рамках цієї роботи визначається як специфічна конфігурація пізнавальних практик, що сформувалась та функціонує за певних історичних, культурних та соціальних обставин. Соціологія як частина суспільствознавства виникає і формується в такій специфічній епістемологічній ситуації і традиції, зрозумівши і описавши яку, на нашу думку, й можна наблизитись до відповідей на питання про дисциплінарну специфіку цієї науки.

Науковий інтерес до суспільства (мова йде саме про науковий інтерес, оскільки взаємодії людей, відносини між ними завжди були в центрі уваги і знаходили пояснення в межах різних типів світогляду – міфологічного, теологічного тощо) та обґрунтування способів його дослідження і вивчення оформлюється в достатньо специфічній епістемологічній ситуації, що склалася у європейській науці на початку XIX століття. Мова йде про перехід до нової епістемі – як конфігурації дискурсивних практик, що уможлиблює спосіб існування формалізованих систем (в тому числі і науки), а по суті є сукупністю понять, що виникають і використовуються у певному культурному та історичному контексті, та їх співвідношення із речами, – яку М.Фуко пропонує означити як сучасну [Фуко, 1994: с. 275]. По суті епістема – це специфічна структура, закладена в системі самого суспільства, що обумовлює можливість певних поглядів, концепцій, наукових теорій, і власне, самих наук у той чи інший історичний період (а, отже, конфігурація самої цієї структури історично змінюється). Звернення і аналіз специфіки цієї структури, особливостей її формування та розкриття її внутрішніх конфігурацій, дозволить, на наш погляд, більш глибоко проринути у розгляд важливого для усвідомлення дисциплінарного статусу соціології як науки питання про її базові епістемологічні засади та їх специфіку, виявлення яких із необхідністю допоможе зрозуміти природу багатьох проблем, що обтяжують соціологічну науку і теорію й сьогодні.

Отже, момент появи соціології як науки пов'язаний із формуванням нової пізнавальної структури (епістемі), яку можна визначити і окреслити як сучасну, що приходить на зміну епістемі класичного раціоналізму. Якщо остання базувалась на сукупності таких принципів, як обов'язкова побудова

розчленованої системи математично оформленого знання, генетичний аналіз, центральне положення суб'єкту пізнання, універсальність та історична незмінність наукових істин [Фуко, 1994: с. 106], то конфігурація сучасної епістемі визначається часовою та історичною обумовленістю, а "слова і речі" опосередковуються скінченими основами людського існування – життям, працею та мовою.

Принципово новими характеристиками пізнання стають, по-перше, його емпірична орієнтованість; по-друге, антропологічна специфіка – суть якої не лише в тому, що на перший план виступають проблеми людини як істоти скінченої (життя), такої, що приречена на постійну працю (праця) та наділена напередданими й автономними по відношенню до неї мовними структурами (мова), – однак у тому, що був сформульований важливий висновок: пізнання світу здійснює не чиста інстанція, але завжди конкретна людина з історично обумовленими формами потреб, тілесної організації і мови.

Саме в контексті цих змін і з'являється соціологія, в межах розгортання нового епістемологічного простору, пов'язаного із появою особливої групи наук, що отримали назву "гуманітарних", в першу чергу визначених тим, що їх об'єктом є "людина і все те, що у неї є емпіричного" [Фуко, 1994: с. 364]. Однак, вже сам цей найпростіший факт специфіки визначення об'єкту гуманітарного пізнання ще більше ускладнює і плутає ситуацію, оскільки навіть таке просте і чітке визначення призводить до серйозних ускладнень. Розуміння того способу буття людини, що існує у сучасному мисленні, з необхідністю передбачає її подвійну роль: з одного боку людина сама є частиною емпіричного світу, який потребує вивчення, з іншого – саме вона (людина) виступає джерелом і обґрунтуванням можливостей такого пізнання. Ця двоїстість, у свою чергу, накладає ряд серйозних обмежень і викликає множину небезпек як для гуманітарних наук в цілому, так і соціології як гуманітарної науки зокрема. Саме тому, з метою розібратися в цій специфіці, і слід більш детально і глибоко зазирнути за лаштунки історії гуманітарного пізнання, його особливого статусу та наслідків, які ці особливості матимуть для соціології.

Однак, пошуки слід спрямувати не стільки на визначення специфіки об'єкту дослідження – у випадку соціології – співвідношення людини і суспільства у найрізноманітніших варіантах і конфігураціях, але позначити і охарактеризувати ту епістемологічну ситуацію, на ґрунті якої відбувалося формування гуманітарних наук, і яке дозволить по-іншому подивитися на ті проблеми, що й досі тягнуть як дамоклів меч над соціологією як гуманітарною наукою.

Слід зазначити, що окреслена ситуація подвійного статусу гуманітарного пізнання, як і сама дискусія щодо емпіричностей та пошуків їх обґрунтування, з'являється не так вже давно – лише наприкінці XVIII початку XIX століття, коли власне і формується ідея створення позитивної науки про суспільство. Цей момент в історії становлення і

розвитку науки можна охарактеризувати, як ми вже зазначили, слідуючи за Фуко, появою нової "сучасної" епістемі, що визначається "розщепленням епістемологічного поля", коли поруч із класичними епістемологічними зразками математичного характеру із претензіями на всезагальність і універсальність, пошуків порядку і встановлення розрізень, визначаючи які цей порядок встановлювався, з'являється необхідність емпіричного обґрунтування і підтвердження такого знання як вихід за межі логічної дедукції та її настанов.

Цікавим прикладом такого протистояння – нової (сучасної) та класичної епістемі – можуть стати два проекти пояснення побудови суспільства: механіко-математичний, представлений гобсівською теорією суспільного порядку, та позитивістсько-емпіричний проект суспільства, який ми зустрічаємо у відомій праці Ш. Монтескє.

Так, гобсівський проект побудови і обґрунтування моделі соціальної системи, з якого більшість дослідників історії соціології пропонують розпочинати розгляд зародження перших спроб системного підходу до пояснення походження і механізмів функціонування суспільства, виводячи при цьому на перший план питання про умови можливості соціального порядку, апелює до ідей універсальної математики, що у її пристосуванні до потреб суспільствознавства намагалась вибороти право останнього на законне місце серед справжніх наук. Адже, за класичним епістемологічним зразком – у кожній теоретичній дисципліні стільки ж науки, скільки в ній математики. Спроба Гобса поставити знання про суспільство на ґрунт наукового методу – ще одна спроба, слід за Галілеєм та Декартом, які в свою чергу довели спроможність і продемонстрували можливості математичного методу у теоретичній механіці, перетворивши теорію руху на науку. Подібно до цих найвидатніших зразків класичної науковості, Гобс намагається аксіоматизувати соціальне знання, поклавши в його основу "необхідні істини" – на противагу випадковим, найважливіша з яких – право на життя, що у видозміненому варіанті у Гобса отримує вигляд принципу самозбереження індивіда – "Кінцевою причиною, метою і прагненням людей (які від природи є волелюбними і прагнуть панувати над іншими) при накладанні на себе обов'язків (якими вони пов'язані, живучі у державі) є піклування про самозбереження і при більш сприятливе життя" [Гоббс, 2001: с. 116]. Саме цей базовий принцип стає основою для подальшої математично і геометрично вивіреної розбудови теорії суспільства – а точніше концепції наскрізь штучного соціального утворення, яким, за Гобсом, виступає держава (при умові, що суспільний стан ототожнюється із станом державним). Найменшими атомами і рушійною силою такого утворення стають люди – рівні і такі, що мають право на все від самої природи – ще одна із принципових аксіом гобсівського вчення.

Отже, Гобс, при побудові своєї теорії суспільства і проясненні питання щодо можливості суспі-

льного порядку, демонструє всі ознаки класичної епістемологічної конфігурації: побудова системи стає можливою завдяки відкриттю найпростіших (найпрозоріших) принципів і елементів кожного ряду, за рахунок послідовно розчленованої системи математично оформленого знання, генетичного аналізу, встановлення міри, методичної нумерації і застосуванню безпосередньої інтуїції.

Гобсівська модель суспільства-держави, розроблена і прописана із математичною точністю і претензією на універсальність за всіма канонами і епістемологічними зразками класичних ідеалів науковості, вже містила у собі певні суперечності, що, як виявилось, потребували прояснення, осмислення і вдосконалення з позицій методології, яку класична епістема із своєю орієнтацією на математичну універсальність забезпечити не була здатна. Звідси і виникає потреба переосмислення самого способу вивчення суспільного порядку на принципово нових засадах, які не лише б дозволили із математичною точністю описати механізми встановлення соціального порядку, однак, також дали змогу узгодити цей універсальний (проте дуже штучний) порядок із принциповим емпіричним різноманіттям, що очевидно спостерігалось в проявах організації суспільного життя безпосередньо. Спробою такого епістемологічного вдосконалення класичного математизованого підходу стає робота Монтескє "Про дух законів", яка для вирішення базового питання соціальної науки – як можливий соціальний порядок – намагається надати пояснення, що виходять за межі можливостей класичної епістемі універсально характеру з її логіко-математичним принципом несуперечливості та конструкцією природних законів, звертаючись до законів, що створюються самими людьми – різноманітних й іноді несумісних між собою, позитивних законів, що здатні прояснити емпірично фіксований плюралізм і різноманіття способів організації суспільного життя.

Доповнення і вдосконалення гобсівської системи у французького автора відбувається у напрямку антропологізації природних законів-першопринципів, на які спирався у свій час Гобс, розробляючи власну модель суспільства. Одна справа – універсальність природного закону (рівність всіх, боротьба за існування), як він був проголошений Творцем, інше – те, як він реалізується безпосередньо людьми, хоча наділеними як розумом, за допомогою якого вони здатні зрозуміти і слідувати Закону, зробивши його правилом своєї соціальної поведінки, однак не завжди здатними його використовувати повною мірою (за що тривалий час перебували, за словами Канта, у стані неповноліття). Монтескє робить доволі рішучий крок, що однак виводить його за межі універсальної математики, а разом із тим, і конфігурацій класичної епістемі – один і той самий природний закон (закон самозбереження у Гобса) – він представляє у вигляді декількох груп законів, що розрізняються в залежності від матеріалу в якому вони виконуються. Так з'являються закони всезагальні, яким підпорядковані всі тіла – живі і мертві; закони природні, яким підпорядковане існування рослин; далі – закони при-

родні, що визначають життя тварин, що наділені здатністю відчувати; нарешті – природні закони, що діють у світі розумних істот, який, за словами Монтескє "далеко не керується із тією досконалістю, як світ фізичний" [Монтескє, 1955: с. 165]. Що має на увазі автор? Не вже світ розумних істот менш впорядкований і передбачуваний, ніж світ неживої природи, що ставить світ розуму нижче за світ фізичний. Р. Арон [Арон, 1993: с. 68] інтерпретує це як факт того, що раціональні закони (закони самої природи) можуть бути ними (людьми) порушені – і в цьому факті вираз і доказ людської свободи, яка хоча і призводить людину до порушення раціональних законів і ставить людину нижче світу фізичного, в якому такі відхилення виявляються просто не можливими, однак при цьому дозволяють автору (Монтескє) не лише прояснити наявне емпіричне різноманіття, але й зробити його об'єктом дослідження і вивчення.

Так поступово відбувається перехід до нової епістемології, яка із необхідністю має включати не лише математичну вивіренисть і точність аналітичної геометрії, що наслідують зразки абсолютного розуму, і на основі такої моделі побудувати теорію суспільства, але й враховує відносність і обмеженість самої людини, наповненої пристрастями і забобонами, що створюють перепони для адекватного слідування втіленому в них природному закону (божественному задуму). Як результат – це розробка не лише нового способу пізнання суспільства, але й створення науки нового типу, в якій, поруч із пануючим типом науковості, що орієнтувався на зразки механістичного природознавства, з'являється ідея позитивістської науки, суто емпіричної, що визнає лише спостереження та експеримент. Цей перехід передбачав також і переосмислення місця соціальної науки в системі наукових дисциплін, зорієнтувавши її на ту саму емпіричність і фактичність.

Однак, на цьому історія становлення науки про суспільство, розглянута в контексті зміни епістемологічного поля науки, не завершується, а тільки розпочинається. Не слід вважати, що перспектива класичних наук зникає з епістемологічного поля соціології, або, що до неї лише додається емпіричний вимір. В тому-то і справа, що пояснювати природу суспільства, виходячи лише із принципів класичної науковості, навіть із додаванням фактично-емпіричного компоненту, також надзвичайно складно. А соціологія виявляється не просто емпірично-орієнтованою наукою, але наукою гуманітарною, об'єктом якої є людина, яка не лише виступає сама як певна даність, емпіричність, однак, у той самий час є джерелом, творцем цієї емпіричності, що ще більш ускладнює ситуацію. Для прояснення місця соціології як гуманітарної науки в системі наукового знання слід більш уважно проаналізувати внутрішню будову епістемі, яку Фуко називає сучасною.

Отже, ми намагалися прослідкувати в контексті розробки загальної теорії суспільного порядку момент переходу від ідеалів класичної епістемі та її реалізації у суспільній теорії на прикладі концепції суспільства Т. Гобса до появи засад і прин-

ципів нового епістемологічного способу пізнання суспільства (сучасної епістемі), що базується на емпіричних засадах і представлений в роботі Ш. Монтескє. Подальший розвиток і становлення сучасної епістемі базується на співвіднесенні цих двох принципових моментів – матезису (орієнтації на математичне знання) та емпірії (орієнтації на емпіричні дані), однак із необхідністю включає й інші елементи конфігурації, прояснення яких дозволить краще зрозуміти специфіку соціології як науки. Одним із найважливіших компонентів сучасної епістемі, крім орієнтації на емпіричність, стає також включення до сфери дослідницької уваги перспективи людини, людської природи – як те, "що слід помислити, як те, що слід пізнати" [Фуко, 1994: с. 365].

Отже, оскільки історична зміна епістем має кумулятивний характер, сучасна епістема, згідно М. Фуко, з необхідністю включає у себе перспективу класичних наук, що намагаються пояснити порядок через дедуктивні та лінійні послідовності висловлювань, які доступні для перевірки та підтвердження, але також із необхідністю – вимір емпіричних наук, які впорядковують елементи за схожістю, утворюючи причинні відносини і структурні константи. Для того, щоб така дуальність являла собою цілісність, необхідна третя площина, яка б дозволила застосувати математичне знання в межах емпіричних наук, надаючи математизації царину їх існування. Це – філософська рефлексія, яка має спільну площину як із математичними дисциплінами (у сфері формалізації мислення), так і з емпіричними (через привнесення в філософію понять і проблем із емпіричних сфер буття – життя, праці і мови).

Специфічною рисою сучасної епістемі стає не лише емпірична орієнтованість знання; також значущими є, *по-перше*, антропологізація знання – активне включення проблем людини (в межах емпіричностей – життя-праця-мова) в поле наукового дослідження, а також зміна статусу суб'єкту, що пізнає, його історична та соціальна обумовленість; *по-друге*, історизація – яка примушує з необхідністю знаходити у всіх проявах людської (і не лише людської) діяльності власні закони розвитку та визначати їх загальну спрямованість.

Отже, якщо ми розглянемо запропонований трикутник – математика-філософія-емпірія, – то антропологічна специфіка розкривається в його межах лише частково (через включення зазначених антропологічних емпіричностей), але не враховується інший антропологічний момент – специфіка суб'єкту пізнання. А тому виявляється, що в цій схемі зовсім не має місця для гуманітарних наук – їх не можна винайти на жодній з визначених площин і вимірів. Але у той же час, вони там присутні.

Присутні, за словами Фуко, як "прогалини між цими областями знання" [Фуко, 1994: с. 367], що виводить їх в абсолютно специфічний статус – і підпорядкований, і привілейований. Їх мета – і в тому, щоб використовувати математичну формалізацію, і застосовувати моделі і поняття, запозичені із емпіричних наук – біології, економіки чи наук про мову, і в той же час вони постійно звертаються до того способу людського буття, який філосо-

фія прагне осмислити на рівні певної скінченності, однак гуманітарні науки прагнуть охопити його через емпіричні прояви.

Саме такий невизначений, особливий статус гуманітарних наук робить завдання розуміння їх специфіки і визначення їх дисциплінарного статусу таким складним, виявляючи в них і внутрішню загрозу, і постійну небезпеку. Загрозу у тому, що вони представляють для інших галузей знання щось несерйозне, що віддаляє їх від взірців і ідеалів істинної науки: для математики, емпіричних наук чи філософії перейти на позицію "гуманітарного знання" все рівно, що "заплямитись їхнім епістемологічним брудом", найгірше з якого – пристати до "психологізму" чи "соціологізму" – того антропологізму, який стає найбільшою небезпекою для справжнього, наукового знання.

З іншого боку, така позиція гуманітарних наук, породжена в першу чергу їх вторинним і похідним характером, поєднаним із претензією на всезагальність, призводить їх самих до відчуття власної невпевненості у своїй науковості, що примушує їх шукати захисту в інших галузях знання або постійно загравати із філософією. Отже, причина – не в їх метафізичному статусі, не у нездоланності трансцендентності людини, про яку вони ведуть розмову, а саме у складності тієї епістемологічної конфігурації, в яку вони виявились вписаними і в якій вони знаходять свій власний простір.

Зрозуміти і описати його – теж завдання не з простих. Тим більше, що та форма позитивності, якої прагнуть гуманітарні науки, постійно намагається визначити себе, схилившись до крайнощів: то по відношенню до математики – встановивши опис всього того, що в людині доступно математизації (як то, наприклад, ідея "середньої людини" А. Кетле); або, навпаки, схилившись до того, що математизації не доступно, оскільки являє собою місце інтерпретації, розуміння і пояснення (концепції розуміючої соціології Г. Зімеля та М. Вебера). Такі розробки, за словами Фуко, виявляються "не лише банальними, але й до того ж втомлюють, бо нічого не значать" [Фуко, 1994: с. 368]. Звернення і до математики, і до того знання про людину, що лежить за межами можливостей математизації, – лише один із аспектів функціонування і розвитку гуманітарного знання і соціології у тому числі. І якщо у відносинах із математикою гуманітарні науки встановили достатньо спокійні, зрозумілі і прозорі відносини – математичне знання та його потенціал активно і плідно використовуються у пізнанні суспільства, то два інших виміри – там, де зосередились емпіричні науки, що вивчають мову, життя та працю, і там, де до уваги потрапляє проблема кінечності людського буття (філософські рефлексії) – викликають особливі труднощі.

Дійсно, гуманітарні науки звертаються до проблематики людини як такої, що живе, працює і розмовляє. Отже, саме тому вони особливо наближені до групи емпіричних наук, що ставлять питання про життя (біологія), працю (економія) та мову (філологія). Однак, специфіка гуманітарних наук якраз у тому, що вони функціонують (на відміну від визначених емпіричних наук) в "іншому мо-

дусі буття", їх об'єкт – це не просто життя, праця і мова, а те, як людина *уявляє собі* те, як вона живе, працює і розмовляє: "наука про людину виникає лише там, де ми розглядаємо той спосіб, в який індивіди або групи уявляють собі своїх партнерів по виробництву чи обміну; той спосіб, в який вони виявляють, приховують або втрачають з уваги саме це функціонування і своє місце в ньому; той спосіб, яким вони уявляють собі суспільство, в якому це функціонування здійснюється; той спосіб, в який вони інтегруються в це суспільство або ізолюються від нього, відчувачи себе залежними, підкореними, або вільними" [Фуко, 1994: с. 372]. Об'єкт гуманітарних наук – це не та людина, що працює (виробляє, розподіляє і споживає), але та істота, яка знаходячись в системі виробництва, *створює уявлення* про свої потреби і про суспільство, через яке або супротив якому ці потреби формуються, а отже, формується уявлення про економіку; це не людина, яка розмовляє, а істота, яка знаходячись всередині мови, *створює уявлення* про сенс тих слів і речень, що промовляються, а також уявлення про саму мову; це не просто живий організм особливої форми, але такий живий організм, що *створює уявлення*, завдяки яким він живе, завдяки яким він уявляє собі, що таке життя.

Отже, гуманітарні науки – це не стільки дослідження людини в її природній даності, скільки дослідження, що розмістилось між тим, чим людина є як ця природна даність, і тим, що дозволяє людині знати, чим вона є. Це і визначає їх місце у просторі, що розділяє (і одночасно об'єднує) біологію, економію і філологію і те, що уможливлює їх у самому людському бутті (відповідь на питання про те, що таке життя, праця, мова). Вони *не* є продовженням цих емпіричностей, як і не включають їх до себе, вони наче дублюють ці емпіричні науки, але на іншому, зовнішньому рівні пізнання, у суто формальному порядку.

Наслідок такої специфічної позиції полягає, перше, у тому, що об'єкт, з яким вони мають справу, не даний у своїй прозорості (як-то мова, праця або життя), він постає вже як результат певних дій, вчинків, відносин, усних або письмових фраз, що здійснюються тими, хто діє, працює, розмовляє. По-друге, ситуація ускладнюється ще більше, оскільки виявляється, що у кожного індивіда, у кожному суспільстві є певне уможлядне уявлення про те, що таке життя, праця і мова. І ця подвійність може бути перенесена і на них самих – так завжди можна побудувати гуманітарні науки гуманітарних наук – психологію психології, соціологію соціології тощо. Саме це, на думку Фуко, і виявляє їх специфічну конфігурацію – вони є "науками-двійниками", науками, що займають "мета-епістемологічну позицію": "вони занурюють людину, яку обирають своїм об'єктом, у скінченність, у відносність, у перспективу, у нескінченну дію часу, що роз'їдає" [Фуко, 1994: с. 374].

Висновки. Врахування цієї специфіки гуманітарних наук при розгляді і розумінні прагнень соціології, на наш погляд, дозволяє зрозуміти ті устремління і пошуки, які постійно переслідують соціологію як науку. Адже розуміння того, що вона,

як наука, має справу не просто із об'єктивною даністю соціальних взаємодій і взаємозв'язків, а із тим, як ці взаємодії, відносини і зв'язки даються в людській уяві, і як ці уявлення здатні зворотно впливати на дії та взаємодії, - істотно змінює фокус її аналізу і напрям діяльності. Також через застосування саме такого епістемологічного підходу стає більш зрозумілим місце соціології по відношенню до інших наук, складні і суперечливі стосунки, що виникають між соціологією та математикою, між соціологією та емпіричним знанням, між соціологією та філософією. Рефлексія з приводу її положення в системі інших наук, його специфіка, позиція науки-двійника розкривають можливість осмислення і визначення дисциплінарного статусу соціології та розуміння специфіки діяльності науковців в її межах. Саме це дозволяє перейти від часткового, фрагментарного бачення соціології як науки до цілісного, системного підходу, через який ця наука спроможна формувати і продукувати

знання про суспільство. І якщо не реалізує заклик до формування "універсального соціолога", то принаймні хоча б наближує до цього прагнення.

Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Раймон Арон [пер. с фр.]. – М.: Прогресс-политика, 1992. – 608 с.

Гоббс Т. Левиафан / Томас Гоббс [пер. с англ.]. – М.: Мысль, 2001. – 200 с.

Коллинз Р. Социология: наука или антинаука // Теоретическая социология: Антология. В 2 ч. / Рэндал Коллинз [пер. с англ.]. – М.: Книжный дом "Университет", 2002. – С. 245–280.

Монтескье Ш. Избранные произведения / Шарль Монтескье [пер. с фр.]. – М.: Госполитиздат, 1955. – 800 с.

Тарасенко В.І. Дивовижна "ненаука" соціологія // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг / Тарасенко В.І. – 2004. – №2. – С. 5–23.

Смелзер Н. Проблеми соціології. Георг-Зімельські лекції, 1995 / Нейл Смелзер [пер. з англ.]. – Львів: Кальварія, 2003.

Судаков В.І. Соціологія як наука: дисциплінарний статус соціології в контексті сучасних соціальних змін // Наукові студії Львівського соціологічного форуму "Багатовимірні простори сучасних соціальних змін": Збірка наукових праць / Судаков В.І. – Львів: Вид. центр Львівського національного університету ім.І.Франка, 2008. – С. 3–7.

Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Мишель Фуко [пер. с фр.]. – СПб.: А-сэд, 1994. – 406 с.

Надійшла до редколегії 01.04.11

СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

УДК: 316.7; 316.74:001; 16.74:80

Л. Николаєнко, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка**ЕВОЛЮЦІЯ ПЕРЕХОДУ ВІД СОЦІОЛІНГВІСТИКИ ДО СОЦІОЛОГІЇ МОВИ:
СОЦІАЛЬНО-ГРУПОВА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА
В ДЗЕРКАЛІ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ МОВИ**

У статті розглядаються питання, викликані логікою переходу від соціології лінгвістики до соціології мови, зумовленої сукупністю тенденцій, властивих сучасним капіталістичним, а, відповідно, і нестабільним суспільствам Головною такою тенденцією є поглиблення соціальної диференціації традиційних мов, що супроводжується їх піджинізацією та креолізацією, мовними конфліктами, табуванням словесовживання засобами реформи мови тощо. Усе це, за думкою автора, спонукає соціологів до поглибленої розробки питань, пов'язаних з соціологією мови.

Ключові слова: соціолінгвістика, соціологія мови, соціальна структура мови, мовні конфлікти

В статье рассматриваются вопросы, вызванные логикой перехода от социолингвистики к социологии языка, что обусловлено совокупностью тенденций, свойственных современному капиталистическому, а, соответственно, и нестабильным обществам. Главной такой тенденцией является углубление социальной дифференциации традиционных языков, которое сопровождается их пиджинизацией и креолизацией, языковыми конфликтами, табуированием словоупотребления средствами реформы языка и т.д. Все это, по мнению автора, понуждают социологов к более глубокой разработке вопросов, связанных с социологией языка.

Ключевые слова: социолингвистика, социология языка, социальная структура языка, языковые конфликты

The article discusses the issues posed by the logic of transition from the sociolinguistics to the sociology of language, which was caused by a combination of trends peculiar to contemporary capitalist, and, respectively, unstable societies. The main trend is increasing social differentiation of traditional languages, which is accompanied by their pidginization and creolization, language conflicts, tabooisation of word usage by means of language reform, etc. All of these, in the author's opinion, urge sociologists to devote much more attention to the issues of sociology of language.

Keywords: sociolinguistics, sociology of language, social structure of language, language conflicts

**Логіка переходу від соціолінгвістики
до соціології мови**

Сучасні мовні процеси вимагають ретельного не лише лінгвістичного, а й соціологічного аналізу. Це пов'язане з тим фактом, який дослідники помітили давно: наявність зв'язку між змінами, що відбуваються в соціумі, зокрема в його соціальних структурах та змінами у вербальному спілкуванні між людьми на рівні індивідів і груп. Саме це у свій час стало предметом досліджень у межах соціолінгвістики, а тепер має перейти до компетенції соціології мови, яку треба розглядати не як лінгвістичну соціологію, і не як соціологічну лінгвістику, а як самостійний напрямок досліджень і окремих елементів в структурі соціологічного знання. Соціологів не може задовольнити віднесення соціології мови до мовознавства, що вивчає єдину для всього мовознавства мову – природну.

Назва соціолінгвістика настільки прижилася, що, принаймні у нас, попри те, що нині все частіше використовуються словосполучення соціологія мови, – соціологи практично не звертають уваги на це [Назва соціолінгвістика вперше зустрічається в 1952 році в роботі Германа Каррі: Currie H.C. A projection of socio-linguistics: the relationships of speech to social status. "Southern Speech Journal", 18, 1952, 28–37. Проте факт соціальної диференціації мови відомий давно. Соціолінгвісти часто цитують Гонсало де Корреса, викладача іспанського Саламанкського університету, який ще на початку XVII століття писав, що "мова має окрім провінційних діалектів деякі різновиди, пов'язані з віком, положенням та майном жителів цих провінцій: існує мова селян, простолудинів, міщан, знатних панів та дворових, вченого-історика, старця (людини похилого віку – Н.Л.), проповідника, жінок, чоловіків і навіть малих дітей".

Не зважаючи на той факт, що даний вислів є виключно соціологічним, соціолінгвісти використовують його для доведення правомірності існування соціолінгвістики [Вахтин, Головкин, 2004]. І все-таки, зародження системних соціолінгвістичних досліджень соціальної зумовленості мови сягає лише початку 1950-х років, а їх коріння проросло не в США, а в Європі і, зокрема, в Росії. Щодо соціології мови, то вона остаточно, принаймні в Україні, ще й не конституювалася, не зважаючи на те, що відповідне словосполучення є досить вживаним.]. То чи є привід для того, щоб зіставити обидві назви і виявити можливість поставити поряд з соціолінгвістикою ще й соціологію мови?

Якщо на проблему подивитися у більш глобальному масштабі, то може скластися враження, що такої потреби немає, бо соціологія мови вже існує. Але не секрет, що попри її існування чіткого розмежування між ними ще не проведено. Крім того, для цього є підстави іншого порядку: соціологія мови, що отримує розвиток на пострадянському науковому просторі, практично ще й не склалася.

Складність у тому, що соціолінгвістичні дослідження започатковані лінгвістами, які, попри гучні заяви про потребу досліджувати взаємодію мови й соціуму, більшою мірою звертають увагу на зміни, що відбуваються в мові під впливом змін в соціумі. Соціологам же треба більш уважно подивитися саме на зазначену взаємодію, щоб зрозуміти одне – процеси, що відбуваються в мові, є різновидом соціальних процесів і знаходяться вони у безпосередньому зв'язку з іншими соціальними процесами.

Нагадаю, соціальним явищем є усе те, що існує у відносинах між групами і класами, а також індивідами як членами відповідних груп, а соціальним процесом є будь-яке соціальне явище, розглядуване у часовому вимірі. Немає нічого такого, що

було б застиглим, тобто не змінювалося. Отже, процес – це явище, що змінюється. Можна сказати і так, що явище і процес – це одне й те ж, розглядуване у різних вимірах: в стані і в змінах. Тому й мова може розглядатися як явище, яке попри тривалість існування зберігає свою кореневу основу, і як процес, бо знаходиться в постійних змінах.

Як не дивно, привід для становлення соціології мови дали самі лінгвісти. Вони й дали назву даній дисципліні. Сама назва *соціолінгвістика* орієнтує на дослідження переважно мовних змін. Проте, далеко не усі лінгвісти добре розбираються в соціологічній проблематиці, що й змушує їх досить рідко і не системно перетинати її кордони. Але саме перехід кордону від лінгвістики до соціології призвів до поступової зміни акцентів:

- в *соціолінгвістиці* лінгвісти змушені були звертатися до аналізу переважно змін у мові, що хоча й відбуваються в певному суспільстві, але залишаються переважно лінгвістичними проблемами;
- при перетинанні зазначеного кордону лінгвісти постійно натикалися на потребу розглядати зміни в мові як різновид соціальних змін, для чого потрібні відповідні принципи розуміння соціальної реальності, яких немає в лінгвістиці.

Отже, потреба переходу до розуміння мови як складової соціальної реальності ставала конче необхідною. Сам цей факт соціальної природи мови вченим був відомий давно, а способи його пояснення – ні.

Тому не дивно, що позначилась лінія розщеплення соціолінгвістики, яка й призвела до виникнення *соціології мови*, де акцентується увага власне на *взаємодії* мови й соціуму, а не лише на змінах в мові під впливом соціуму.

Не завадить зазначити, що навіть на заході таке розщеплення ще остаточно не відбулося. І це не дивно, бо з самого початку зародження соціолінгвістики відзначалося поєднанням соціологічного аналізу з лінгвістичним, але проблеми соціальної природи мови і соціальної зумовленості змін в традиційних мовах не є предметом лінгвістичного дослідження. Тим більше це стосується зв'язку мови і соціуму, мови і соціальних інститутів. Лінгвістика аналізує функціонування мови як самодостатньої системи, що виявляється в лексиці, синтаксисі, стилістиці, мовних стилях тощо, а соціолінгвістика – зміни, що відбуваються під впливом соціальних змін в кожній із зазначених мовних підсистем. Але відсутній системний аналіз зворотного впливу мови на соціальні зміни, хоча вчені постійно вказують на наявність такого впливу.

Тому не дивно, що навіть в працях, представлених з соціології мови, часто соціологічний аналіз підпорядковується лінгвістичному, – змінам в стилях вербального спілкування та в зв'язках між лінгвістичними елементами в структурі текстів.

Щодо набуття традиційною мовою полісеміологічної структури і зумовленість цієї структури соціально-груповою ієрархією, то вона майже до

останнього часу залишалася практично поза увагою науковців. Як пише Ф.К. Бок: "Основою такого підходу є переконання, що всі мовні форми (морфеми, синтаксичні та морфологічні структури тощо) складають підклас більш загальної категорії – категорії культури – *культурні форми*" [Бок, 1975]. Звідси випливає, що мова є елементом культури, а мовні форми – елементи самої мови, тому не лише мова як така, а й її елементи повинні розглядатися як культурні здобутки. Та чи завжди зміни в мові можна розглядати як культурні здобутки? Питання риторичне!

Отже, далеко не всі розбіжності у мовному спілкуванні мовних спільнот є культурними здобутками, але усі мають власне соціальне підґрунтя. Наприклад, мовна політика завжди ґрунтується на волі групи, в інтересах якої вона проводиться. Зміни мовних форм, що відбуваються в результаті такої політики, зовсім не обов'язково відповідають соціальній волі (волі усіх членів суспільства). Наприклад, політика націоналізації мови [Націоналізація мови, здійснювана насильницькими засобами (українізація або русифікація тощо), не має жодного відношення до реального розвитку мови як такої, а є лише засобом політичного панування. Але й розвиток мови не є лише розвитком так званої природної або національної мови. Щоправда, розвиток мови може відбуватися й під впливом реформи мови. Скажімо, розвиток російської мови після Жовтневої революції 1917 р. значно інтенсифікувався в результаті відміни системи дореволюційного письма, що спростило розвиток друкарської справи та інституту освіти, адже значно спростилися орфографія. Це сприяло досить швидкому засвоєнню азів грамотності масами людей. Але зовсім не обов'язково вольове втручання в мовні процеси має позитивні соціально-культурні наслідки, бо скоріше переслідує іншу мету – панування в духовній сфері як засобу легітимації влади і її утримання.] може призводити до виникнення таких мовних форм, що не узгоджуються з законами благозвучності, порушення яких провокує негативне ставлення не лише до такої політики. Можна б і потерпіти, але навіщо і заради чого? Задаючи подібні питання, ми відразу потребуємо відповіді не від спеціаліста по соціолінгвістиці. Це питання до соціального часу, в якому ми змушені розмовляти подібним чином, а зв'язок соціального часу і відповідної йому мови є виключно соціологічною, а не соціолінгвістичною проблемою.

Орієнтація соціолінгвістики на дослідження переважно лінгвістичних структур, які хоча й передбачають використання соціологічних методів збору первинної інформації, але не орієнтуються на потребу в соціологічному мисленні. Зазначені методи можуть допомогти лише виявити міру розподілу в соціумі елементів зазначених структур за, скажімо, етнічною, територіальною чи груповою ознакою. Але для соціології мови цього замало. Це підтверджує і відомий англomовний автор Дж. Гамперц, який стверджує, що "відбираючи дані для аналізу, лінгвісти надають переважне значення генетичним відносинам і структурній однорідності, ніж соціальному оточенню. Ми уявляємо собі англійську мову як окреме ціле, хоча са-

ма найбільш вживана вибірка може включати тексти, взяті з англійського села, американського міста, Австралії або навіть в минулому колоніального району Азії чи Африки" [Гамперц 1975]. Проійшло більше тридцяти років після написання цих слів, але все залишилося так, як і було. Мало того, сам Гамперц, ведучи розмову про мовні спільноти, обходить ключове питання – причини соціальної диференціації мови або формування соціальної структури мови і набуття нею полісеміологічного навантаження. А головна з таких причин – класова, бо з розвитком соціальної ієрархії мова перетворюється в засіб влади і панування, що й є власне предметом соціологічного інтересу, який, на жаль, поки не став у порядок денний для соціологів.

Що ж в мові є таке, що дає можливість перетворювати її у засіб панування в суспільстві? Щоб отримати відповідь на дане запитання, звернемося за допомогою до Б. Маліновського, який зазначав, що міф це "матриця соціального порядку і звід прикладів морального поведіння. ... А якщо більш конкретно, то він є матрицею і ритуалу, і віри, і морального поведіння, і соціальної організації" [Малиновский, 1998, с. 281].

Це положення треба розглядати у більш широкому контексті. Міф без мови неможливий, і першою такою матрицею є мова [Зараз не будемо акцентувати увагу на зміст поняття матриці. Звернемо увагу лише на один момент, а саме на те, що дане поняття може бути коректним лише в межах функціоналістського пояснення соціальної дії і поведінки. Для такого розуміння Б. Маліновський дає усі підстави, бо у нього виходить, що поведінка є функцією міфу. Цю ідею можна розширити і витлумачити сам міф як функцією соціальних відносин.]. До такого висновку підводять усі напрацювання, здобуті представники етнографії (див.: [Гамперц, 1975; Хаймс, 1975]), а ще раніше – представниками культурної і соціальної антропології, і саме її представники зорали поле для створення соціолінгвістики. Антропологи, зокрема, Б. Маліновський, першими почали вивчати роль мови як складової культури в суспільному житті людей. Тому не дивно, що під час системної трансформації, зокрема, в Україні, головним напрямком соціальних перетворень стала реформа мови, в яку закладалася функція рекодування повсякденної поведінки людей з тим, щоб вона була узгоджена з матрицею ринкової поведінки, окремої для кожної окремої соціальної групи (класу).

Реформатори усвідомлювали, що мова як реальність не може суперечити реформованій соціальній реальності. В результаті відбулися радикальні зміни не лише в повсякденній мові людей, а й в мові усіх без виключення суспільствознавчих наук, включаючи соціологію.

У свій час три основних фактори сприяли становленню і розвитку соціолінгвістики не лише в світі, а й, зокрема, в Україні.

По-перше, сама назва науки, – соціолінгвістика, – орієнтувала науковців на пошук зв'язків між мовою і соціумом. Вона спрямовувала увагу дослідників на вивчення соціальних розбіжностей в мовних формах кожної з окремих традиційних мов.

По-друге, виокремлення даного напрямку досліджень розширило перш за все предметне поле лінгвістики, у чому досить легко пересвідчитися, переглянувши фахові видання.

По-третє, з огляду на те, що мова є одним із визначальних елементів культури будь-якого соціуму і завжди пов'язана з етнічними угрупованнями, в соціолінгвістичному дослідженні зв'язку соціальної структури мови і соціально-групової структури суспільства переважала, так би мовити, етнічна, а не власне соціальна ознака, тобто під мовою тут розумілася національна мова.

По-четверте, – коли про мову говорять як про один з елементів культури, то й, відповідно, в її аналізі переважає культурологічний, а не соціологічний аспект аналізу.

Усе це й говорить на користь того, що настав час соціологам долучитися до цієї справи більш зацікавлено.

Поєднання зазначених чотирьох факторів значно прислужилося розвитку соціолінгвістики, в межах якої проведено величезну кількість досліджень. І все ж таки при уважному погляді не можна не помітити, що в сучасній світовій соціолінгвістиці відбувається поступова зміна акцентів: перехід від власне лінгвістичною до соціологічної проблематики, що виникає у взаємодії мови й соціуму. Це й створює для соціологів сприятливі умови, відкриваючи їм нове дослідницьке поле.

Заради справедливості треба зазначити, що в СРСР з самого зародження соціолінгвістики її представники дотримувалися однозначної точки зору: це дисципліна, яка інтегрує науку про мову в соціологію мови. Так вважав, зокрема, автор першого в СРСР підручника "Современная социолингвистика. Теория. Проблемы. Методы" Олександр Швейцер [Швейцер, 1976]. Тому не дивно, що О.Швейцер в більш ранніх своїй працях часто користувався і поняттям **соціологія мови** [Швейцер, 1970].

Але, соціологічний аналіз навіть у нього не був метою. Він просто долучається до лінгвістичного, – був його інструментом, в результаті чого затвердилася назва **соціолінгвістичний аналіз**. Проте, при уважному погляді на запропоновані О.Д. Швейцером методи соціолінгвістичного аналізу можна помітити, що серед них практично немає таких, що не використовувалися б соціологами в емпіричних дослідженнях, але вони адаптовані більшою мірою до досліджень змін в мові, а не змін у взаємодії мови й соціуму. Наприклад, методи збору соціологічної інформації тут спрямовані на фіксацію змін в мові і інтерпретуються з огляду на потреби лінгвістичного аналізу.

І все таки, хоча сполучення соціологічних і лінгвістичних методів дає право говорити про специфічні соціолінгвістичні методи дослідження взаємодії мови і соціуму, соціологам треба остаточно визначитися і зробити рішучий крок до повноправного конституювання соціології мови.

Зрозуміло, що традиційні соціологічні методи збору первинної інформації вимагають своєї ада-

птації до досліджень в цій сфері. Зміни в мові, хоча й відбуваються під впливом змін у соціумі, але є специфічним процесом. Взаємодія соціальних структур з мовою призводить до структурування мови за соціальними ознаками. А тому необхідна адаптація методів до специфіки досліджень змін в мові та взаємодії соціальних структур з мовою.

Сучасна соціальна трансформація як фактор піджинізації та креолізації в традиційних мовах

В сучасній Україні відбулися тектонічні зрушення у вербальному спілкуванні людей. В українську мову (як і в російську) інтегрована нескінченна низка слів, що раніше просто були неможливі? Та чи є це показником розвитку мови, зростання культури мовного спілкування тощо? Однозначної відповіді дати не можна. Тому звернемо увагу на один надзвичайно важливий аспект проблеми – тенденцію піджинізації та креолізації в українській мові.

В світовій і, зокрема, в російській соціолінгвістиці, дана проблема набула надзвичайної гостроти [Беликов, 1998]. Але прийшов час подивитися на неї і з соціологічної точки зору та ще й через призму сучасних українських реалій.

Західні вчені давно звернули увагу на всезростаючу тенденцію так званої піджинізації та креолізації традиційної мови. Щоправда, більшість з них вважають, що це сфера досліджень лінгвістів, до яких лише долучаються психологи, етнографи, антропологи та інші спеціалісти, між якими є і соціологи.

Слово **піджин** походить від способу вимови англійського слова **business** жителями переважно східно азіатського регіону планети, наприклад, китайцями, що й дало назву тенденції словоутворення в системі спілкування між різномовними соціальними суб'єктами у випадку відсутності посередницької мови, якою володіють обидві сторони. Спочатку це слово означало назву способу мовлення, що вживався у спілкуванні аборигенів (місцевих жителів) з колонізаторами, а нині, ще й для позначення способу вербального спілкування між людьми, втягнутими, переважно, в дрібну торгівлю в іншомовному середовищі, яка перетворилася для них у своєрідний спосіб життя. Піджинізація – процес зародження креольської мови, носієм якої є спільнота людей, що, формується в цьому процесі і для якої креольська мова стає рідною. Отже, піджинізацію та креолізацію мови можна вважати одним із способів соціальної диференціацію, що здійснюється мовними засобами.

З огляду на це, можна сказати, що **піджинізація**: а) в соціолінгвістиці – альтернатива реальної двомовності [Беликов, 1998; 2001] або тенденція до штучного змішування двох мов шляхом спрощення кожної з них, але з домінуванням лексем з мови, яка потерпає тиску з боку домінуючої мови; б) в соціології мови – процес формування групи людей, що спочатку стає носієм мови-піджину, як засобу внутрішньо групового вербального спілкування та вербального спілкування даної групи з іншомовним оточенням і яка має тенденцію до креолізації.

В соціолінгвістиці існує думка, що піджин не має свого носія і це підштовхує до висновку, що дана мова виключно ситуативна. Та це не відповідає дійсності. Мільйони громадян України втягнуті у систему спілкування, яку можна назвати піджинною. Це й так звані човники (рос. "челноки"), і гастарбайтери, і значна кількість дрібних торговців, коренева основа мови яких не споріднена з українською.

Якщо за умов функціонування російської мови як мови посередника українська мова майже не піддавалася піджинізації, хоча в буденному спілкуванні і російсько-мовних, і українсько-мовних людей здійснювався процес зняття мовних відмінностей на основі спорідненої кореневої основи (східна Україна, Кубань є яскравими прикладами). То в незалежній Україні піджинізація набула неабияких розмірів.

Основний фактор формування піджину – не довготривала але системна частота зв'язків одних і тих же людей, що є носіями мов з неспорідненою кореневою основою, одна з яких переважає за кількістю носіїв і створює так зване іншомовне середовище. Отже, в тенденцію піджинізації втягнуті як громадяни України, що досить часто перебувають в іншомовному середовищі, так і громадяни інших країн, для яких Україна є іншомовним середовищем.

Можна сказати, що носієм піджину є прошарок, основу якого складає маргіналізована сукупність людей, яка змушена перебувати в іншомовному середовищі але не має можливості вивчити домінуючу мову і яка втягує у спілкування з собою певну частину носіїв домінуючої мови. При чому, у спілкуванні між носіями споріднених мов, що мають спільну кореневу основу, виникають не піджини, а мова живого спілкування, в якій є тенденція до реальної інтеграції. Така мова не є літературною, але створює мовні системи, що стають основою для літературної творчості. Хоча лінгвісти та політики такі мови називають суржи́ком, та це лише тому, що не є соціологами. "Суржик" – це не змішування мов, а один з можливих процесів мовотворення в "живій мові", який відбувається в низах, а не в літературі. Класична література (і тільки вона) лише вибирає з мовоторного джерела зразки, що заслуговують бути суспільно значимими. Лексика творів Миколи Гоголя, Михайла Шолохова, Бориса Гербатова та багатьох інших видатних письменників дає підстави для такого роду припущень.

Піджин може стати мовою високої літератури лише за однієї умови – за умови тривалого процесу її **креолізації** як процесу створення мови, коренева основа якої не буде спільною для змішаних в ній мов. Тобто, це вже буде зовсім інша мова іншого соціуму.

Для соціолога "суржик" знімає розбіжності в мовних формах, а отже й слугує засобом природної соціальної інтеграції. Це поле інтенсивного мовотворення і, водночас, процес відбору найбільш прийнятних і найбільш благозвучних лек-

сем, що відкладаються в соціальній пам'яті у формі вербальної народної творчості.

Піджин, на противагу "суржику", – засіб соціальної диференціації людей за мовною ознакою, в якій відбувається реструктуризація існуючої соціально-групової структури суспільства під впливом відповідної реструктуризації соціальної структури мови. З цієї точки зору піджином можна вважати не лише штучно змішану мову, а й групу людей як носія мови-піджину, в межах якої може поступово зростати тенденція самодостатності.

Можна припустити, що сучасні зміни в мові – це засіб легітимації ринкової економіки мовними засобами і, водночас, засіб формування нової для нас класової структури суспільства. Піджинізація мови тут відіграє не останню роль. Словник піджину може бути розглянутий як своєрідний словник мотивів [Словник мотивів є словником, що складається зі слів, орієнтованих на мотивацію індивідів до певної соціальної поведінки. Так дрібновласницький піджин залучає дрібних власників до банального базару, де вони знаходять засоби реалізації власних потреб, а крупновласницький піджин орієнтує усе суспільство на ринкову економіку, що найбільш функціональна саме для крупних власників.

Див. соціологічну інтерпретацію поняття *словник мотивів* в статті Ніколаєнко Л.Г. [Ніколаєнко 2002, №2]. З питаннями принципів функціонування словника мотивів, один з яких є принцип ідіоматизації традиційної мови, можна ознайомитися в статті Ніколаєнко Л.Г. [Ніколаєнко 2002, №1].

Отже, при соціологічних дослідженнях зв'язку мови і соціуму стратегії опитування, його мета, форми питань до респондентів мають бути спрямовані на отримання не лише свідчень про зміни у мові респондентів, а й зміни у їхньому соціальному статусі, тенденціях, що відбуваються в сфері їх соціальної мобільності тощо. Лише потім можна робити висновок про вплив змін, що відбуваються в соціальних структурах на зміни у мові різних соціальних груп, що й позначається, у свою чергу, на змінах у їхній соціальній поведінці.

Мову треба розглядати як форму соціальної поведінки, а слово – не лише як засіб, а й форму соціальної дії. Піджин – класичний приклад мови як дії. На противагу "суржику", який складається як засіб вербального спілкування заради самого спілкування, піджин є результатом прагматизації вербального спілкування, де етико-естетичні питання відходять на задній план, а то й взагалі втрачають своє соціокультурне значення. Точніше, піджинізація є процесом формування специфічної, нетрадиційної етико-естетичної системи, її обернена форма, де насправді відбувається процес деестетизації мови і деетизації соціальних дій. Тут орієнтація на прагматику сама стає етико-естетичною системою; і чим більше вигода, тим більшу насолоду така мова приносить і стає більш етично виправданою.

Можна сказати, що втягування значної кількості людей у трудові відносини в іншомовному середовищі є лише початок процесу піджинізації; його ви-

димий шар, що має під собою латентні і досі не вивчені процеси. Повсякденна прагматика, в основі якої лежить стратегія банального виживання, змушує людей шукати способи нетрадиційного спілкування, результатом чого є процес формування спрощеної вербальної культури і формування групи як носія такої культури. Такі групи й називаються *креольними*, а їх мова – *піджином*. Аналогічно і креолізація – процес перетворення групи спілкування (варіант етнічної групи) на основі поширення піджину, який стає основною мовою повсякденного спілкування, що не може не позначатися на етнічній структурі суспільства.

Отже, соціолог має звернути увагу на таку між-етнічну взаємодію не лише з огляду на зміни в традиційній мові, а з огляду на зміни в соціальних структурах суспільства. Між іншим, той факт, що серед усіх без виключення соціальних прошарків на пострадянському культурному просторі значно знизилася роль літературної мови в повсякденному спілкуванні, соціолінгвісти пояснюють фактом різкого зниження середньої кількості книжок, що читають люди. Безперечно, такий зв'язок існує, але ми припускаємо, що реальною причиною зниження соціально-культурної значимості літературної мови в повсякденному житті є процес піджинізації повсякденної мови. Цей процес торкається не лише соціальних низів, поставлених на грань фізичного виживання, а й так званої бізнес-та політичної еліт, які змушені боротися за своє місце під сонцем. Соціальне підґрунтя в перехідних суспільствах для піджинізації традиційних мов і соціуму з наступною їх креолізацією в цілому, як бачимо, найсприятливіше.

Усе це не може залишатися поза уваги соціологів, що й дає право на думку про необхідність розвитку *соціології мови* як окремої від соціолінгвістики науки.

Логіка зв'язку соціології мови з соціолінгвістикою

Вже О. Швейцер, а він у цьому поділяє думку багатьох західних вчених, зазначав, що зміна "спрямованості соціолінгвістичного дослідження (від мови до соціальних категорій) ще не надає дослідженню переважно соціологічного характеру" [Швейцер 1976, с. 60]. І це дійсно так. Скільки б лінгвісти не використовували слів з мови соціологів, вони залишаються *для них* лише словами, які ще треба перетворити у соціологічні поняття, тобто наповнити їх тим змістом, що й відображав би реальний спосіб взаємодії мови й соціуму.

Наприклад, зовсім недостатньо до слова *мова* додати слово *статус*, щоб використовуючи словосполучення *мовний статус* і розуміти, що за цим стоїть, тобто, чи є в суспільстві щось таке, що розділяє людей саме за цією ознакою і перетворює їх з рівноправних членів суспільства в різноспрямовані функції відповідних соціальних структур.

Отже, не зважаючи на те, що соціолінгвістичне дослідження не є ані виключно лінгвістичним, ані виключно соціологічним (хоча тут все ж відбувається рух пізнання від категорій лінгвістики до со-

ціальних і соціологічних категорій), ми не можемо говорити про те, що соціолінгвістика є такою наукою, що вичерпує собою поле досліджень, якими має займатися соціологія мови.

Іншими словами, увага соціологів має бути прикута більшою мірою до власне соціальної, а не лінгвістичної, складової в мові і текстах. Соціолог має досліджувати не *лінгвістичну* структуру мови, що змінюється під впливом певних соціальних змін (що є предметом соціолінгвістики), а *соціальну* структуру мови як різновиду соціальних структур; останні перебувають в системній взаємодії між собою, смисл якої (системної взаємодії структур) визначається соціально-історичним часом.

Для соціолога головне - не самі розбіжності в мовних формах, а:

- розбіжності між групами людей, в кожній з яких переважають ті чи інші мовні форми;
- соціальна структура латентних смислів, якими навантажені зазначені форми (зважаючи на те, що різні групи, вживаючи однієї й ті ж мовні форми, наповнюють їх одними смислами у внутрішньогруповому спілкуванні, а іншими – у спілкуванні з представниками інших груп).

Треба зазначити, що інтерпретативна чи розуміюча соціологія стала можливою не лише тому, що в класовому суспільстві сформувалася соціальна структура мови, або культура вербальної мови, структурована за групою ознакою, а й структура латентних смислів, що, водночас, підсилює внутрішньогрупові зв'язки і диференціює людей на групи.

Як бачимо, полісміслова структура слова є не лише лінгвістичною ознакою розвитку мови і мовного багатства соціуму, прикладом чого є характеристика, скажімо, *руського языка как великого и могучего*, або української мови як *калинової*. Вона може розглядатися і як специфічний прояв соціальної структури, де функціонують власні закони, спрямовані на соціальну диференціацію людей і на відповідне відновлення у часі вже існуючих соціальних структур, серед яких домінує класова структура суспільства.

Усе зазначене вище говорить на користь того, що проблематика і способи її дослідження, яка турбує *соціолінгвістів*, більше не може задовольняти *соціологів*. Віддаючи належне соціолінгвістам, бо саме вони зорали те поле, на якому має формуватися соціологія мови, зазначимо, що розвиток соціології мови не може відбуватися без фахівців – представників саме соціології мови.

Головною справою таких фахівців є остаточний перехід від досліджень, орієнтованих на розв'язання лінгвістичних проблем, що є функціонально залежними від соціальних змін, до досліджень мови як соціального процесу, а також специфічної соціальної структури, і його зв'язку з іншими соціальними процесами і структурами.

Не завадить зазначити, що, зокрема, в американській науці з'являється ще й *соціологія мовлення*. Вона має право існувати, але лише як напрям соціології мови. Мовлення не відірване від

мови, а є її структурним і процесуальним елементом. При чому, в соціолінгвістичному аналізі структури мови мовлення має одне значення, а в соціологічному – інше. Для соціолога мовлення є ознакою (фактором), за якою може відбуватися соціальна диференціація мови, де мовленеві форми є, наприклад, засобом соціальних ідентифікацій, а для соціолінгвіста – показником рівня засвоєння культури мови, орієнтованої на літературні зразки.

Отже, для соціолога, як дослідника соціальної структури мови, мовлення має власну соціальну структуру, бо групи відрізняються не лише набором слів (лексикою), якими вони переважно спілкуються, а й способом мовлення (манерою говорити).

Адже не секрет, що існують, наприклад, регіональні розбіжності в манері вимовляти не лише одні й ті ж слова, а й взагалі в манері говорити. Та це лише поверховий шар реального мовлення. І хоча у нас ще остаточно не відбулося соціального розшарування, властивого західним суспільствам, але вже можна помітити диференціацію мовлення за групою ознакою, причини чого і має досліджувати соціолог.

Щоправда, термін *соціологія мови* існував і раніше. Зокрема в Сполучених Штатах Америки, науковців, що його використовували і тим намагалися дистанціюватися від традиційної соціолінгвістики, все одно називалися соціолінгвістами, – лінгвістами, які використовують соціологічні методи в дослідженнях проблем мови. І це не зважаючи на той факт, що для таких фахівців, на відміну від класичних соціолінгвістів, дослідження мовних структур було базою для дослідження структур соціальних. Щоправда, соціальна структура мови ще не так давно була більш латентною ніж зараз. Тепер же вона почала більш наочно виявляти себе як різновид соціальних структур. Особливо це виявляється найбільш наочно під час виборчих кампаній, коли кандидати, що широко застосовують маніпулятивні стратегії, звертаються до попুলізму і тому змушені хоча б поверхово знайомитися не лише з лексикою, властивою різним соціальним групам, а й з їхніми манерами мовлення. У ці періоди пишню квітнуть технології перетворення традиційного словника у словник мотивів, відомих ідеологій у латентні, традиційного вербальне спілкування в однобічні попulistські меседжі тощо [Ніколаєнко, 2002].

Було б спрощенням розглядати соціологію мови як модернізовану соціолінгвістику. Тут значно розширюється предметне поле досліджень, бо для соціологів, як вже зазначалося, мовні форми більше не є самодостатніми елементами аналізу, а лише засобом виявлення специфічних соціальних процесів, "повідомлення" про які приховані як в текстах, так і в живому вербальному міжгруповому спілкуванні. Заради справедливості треба зазначити, що й самі соціолінгвісти (серед яких переважали та й ще переважають філологи) теж поступово стають соціологами мови, хоча своїй праці за звичкою позначають як соціолінгвістичні.

Щоправда, вони змушені це робити, бо їхні професійні видання виходять за старими назвами.

Іншими словами, в поле зору соціологів потрапили дещо інші аспекти реальної взаємодії між соціально-груповою структурою суспільства і соціальною структурою мови, в результаті якої перед науковцями ставиться за завдання дослідження відносин, наприклад, мови і влади, мови і політики, зокрема, мовної політики, мови і панування тощо.

Реформа мови

як система латентного табування

Однією з нагальних проблем, яку має досліджувати соціологія мови, є проблема реформи мови, соціальних чинників, що приводять до неї, та соціальні наслідки такого реформування. Будь-яка реформа мови не є самоціллю. Вона обов'язково пов'язана з певними політичними процесами, функціонуванням влади і панування.

Зазначимо, наявність різних способів табування певних типів висловлювань є ознакою того, що існує не лише слово, а й культура слова. Культура є соціально організованою поведінкою. Отже, табування – один з способів формування та функціонування будь-якої культури, а там, де відбувається зміна історичних типів табування, відбувається зміна історичних типів культури. Табу на слова *капіталізм* і *експлуататор*, які з точки зору правоорієнтованих в ідеологічному сенсі науковців виражають виключно лівоорієнтовану (а, отже і ідеологічно орієнтовану) систему наукових понять, є водночас і заборонаю на відповідну систему переживань соціальної реальності, в якій перебуває абсолютна більшість членів соціуму.

Проте, скажімо, будь-який науковий метод теж є способом табування певних типів висловлювань, тому й до кожного з них в науковій спільноті ставлення досить не однозначне. З цього приводу досить важливою є робота П. Бурд'є "О производстве и воспроизводстве легитимного языка" [Бурдье, 2005].

Ми спеціально наводимо гострі приклади з тим, щоб продемонструвати, що соціологія мови принципово відрізняється від соціолінгвістики, хоча формальні ознаки її предмету мало чим відрізняються від предмету соціолінгвістики. Принципова її відмінність визначається проблематикою досліджень, яка обтяжена багатьма факторами, не підйомними для соціолінгвістики:

- **перше**, проблеми, що мають місце у взаємодії мови і соціуму, не дані у явному вигляді (усі науки стикаються з цим), є прихованими в засобах мовного спілкування, яке є значно ширшим за власне вербальне спілкування;

- **друге**, соціолінгвістичний аналіз орієнтований переважно на дослідження лінгвістичної структури мови, яка знаходиться під впливом соціальних змін; але лише за допомогою соціологічного аналізу мови можна виявити реальний зв'язок соціально-групової структури суспільства і соціальної структури мови;

- **третє**, соціолінгвістика має справу з мовою як символічною системою, але для соціолога дана система є специфічним виявом самої соціальної

реальності, способом спілкування соціальних суб'єктів і засобом накопичення культурного капіталу, що перетворює спілкування у відносини влади і панування;

- **четверте**, тим, що на відміну від соціолінгвіста соціолог вивчає не лише мову повсякденного спілкування респондентів, а й різні мови, наприклад, професійного спілкування (скажімо, того ж математичного), розглядаючи їх як окремі елементи в соціальній структурі мови. На відміну від соціолінгвіста соціолог має виявляти категорії аналізу, що могли б давати підстави робити узагальнення про взаємодію мови й соціуму у соціально-історичному вимірі [Подібну ідею можна знайти у І.А. Бутенко, яка звучить так: "Іменно в мові повсякденної життя респонденти черпають, як правило, категорії для інтерпретації соціальних явищ." [Бутенко, 1974, с. 120] Дослідники ж, опитуючи респондентів, виявляють саме ці категорії, які і містять соціальні смисли респондентських висловлювань. Поняття *соціальний смисл*, з огляду на це, є громадською думкою з певного приводу, репрезентованою багатьма індивідуальними висловлюваннями і узагальненою дослідниками.

Сама ж І.А. Бутенко поставила перед собою завдання дослідити зв'язок між соціологічним аналізом повсякденної мови респондентів і мовою соціологічного дослідження і довела, що між ними повинна бути певна кореляція, щоб питання, які дослідники задають респондентам, були їм зрозумілі. Для цього існує процедура перекладу дослідницьких питань на мову анкетних питань. Слово *переклад* І.А. Бутенко бере в лапки, що не треба було б робити, бо ми тут маємо справу зі справжнім перекладом мови науки (мови групи людей, – професіоналів-дослідників, – на повсякденну мову респондентів, для яких наукова мова майже іноземна (не за формою, зрозуміло, а за смислами, якими кожна з наукових спільнот оперує). Вчений відрізняється від пересічного респондента лише одним, – він має володіти обома мовами, хоча в повсякденному житті вчені користуються переважно повсякденною, а не науковою мовою.]

Соціальна структура мови, розглядувана під цим кутом зору, може бути витлумачена як структура табу, що не лише спрямована на контроль за сферами певних слововживань, а перш за все, на системне відтворення вже сформованих соціальних структур.

Отже, у взаємодії мови і соціуму соціологів мають цікавити, зокрема, наступні проблеми:

- мова як засіб диференціації людей шляхом диференціації самої мови, наприклад, на офіційну і неофіційну, повсякденну і наукову тощо. Це – диференціація людей мовними засобами на суб'єктів мовлення та репродуктивних офіційних мовних форм. По суті, це проблема влади і панування, влади і підлеглості, бо, наприклад, формування і розвиток офіційної мови є фактором і показником виокремлення групи людей, яка володіє даною мовою і тому набуває спроможності до домінування;

- диференціювання традиційної мови щойно значеними засобами як спосіб контрольованого поглиблення полісміслової структури мови: коли

представники різних соціальних груп в одних і тих же словах і їх сполученнях вбачають різний соціальний смисл, що поділяє людей на посвячених і не посвячених у відповідні системи смислів, без чого влада одних над іншими взагалі неможлива;

- полісміслова структура мови як засіб диференційованого соціального впливу і відповідної легітимації соціальних дій (наприклад, через привертання прибічників і одержання їх підтримки для набуття права на дії, не передбачені діючим правом);

- мова у зв'язку з нацією як переважно політичною (а не етнічною) спільністю людей та контрольоване формування націоналістичних настроїв з метою впливу на так звані не титульні нації в багатонаціональних державах.

Зрозуміло, що ми звертаємо увагу лише на окремі проблеми, що стоять перед соціологією мови, але вже вони дають підстави стверджувати, що так зване уточнення назви (соціолінгвістики на соціологію мови) не дасть бажаного результату, бо соціолінгвістика вже не дає повного уявлення про предмет, що має досліджуватися соціологією мови.

Отже, той факт, що багато соціологів залишаються в межах соціолінгвістики і відносять її до лінгвістичних дисциплін, стає анахронізмом. З іншого боку, віднесення соціолінгвістики до соціологічних дисциплін теж не відповідає дійсності, бо вона досить специфічно розв'язує питання зв'язків між соціумом і його мовою – на користь мови.

Офіційна і неофіційна мови в дзеркалі соціології мови

(проблеми мови і словника популіста)

Але повернемося до проблеми офіційної мови. Вона часто є прикладом надання традиційним словам нетрадиційного смислу (з паралельним утворенням так званих функціональних слів і їх сполучень), які тепер зрозумілі, зручні і звичні офіційним особам (бюрократам), але часто незрозумілі, незвичні і тому не зручні для повсякденного користування пересічними громадянами. Скільки б офіційні особи не говорили про ринок, власність та їх соціальну значимість, для пересічного громадянина ринок асоціюється зі звичайним базаром, а власність – з майном олігарха. Навіть не усім студентам-соціологам відомо, що ринок і власність – це специфічні інститути, головне призначення яких полягає у відтворенні усього спектру соціальних інститутів, – інституціональної структури саме капіталістичного, а не будь-якого, суспільства, і тому є засобом відтворення соціальної нерівності, включаючи і майнову нерівність.

Висловлене дає підстави стверджувати, що навіть наукові поняття, як-то *клас*, *класова боротьба*, *класова структура суспільства*, *пролетаріат* і тому подібні, за умов, коли вони фактично вилучаються з офіційного слововживання, переходять в розряд табуованих. Тому не дивно, що й вчені, коли і згадують про них, то, переважно в негативних тонах. Бо це – засіб заявити про власну лояльність до влади капіталу через страх перед нею. Цей страх треба навчитися долати силою волі до істини. Не страх перед владою чи ка-

піталом, а страх бути не об'єктивним для вченого має бути реальним орієнтиром в його діяльності.

Якщо для лінгвістів така постановка питання дещо незвична, то для соціологів вона є звичайною, хоча, нажаль, не є прийнятною для усіх них. Коротко кажучи, наука, включаючи і соціологію, не вільна від етичного імперативу. І соціологія мови є кращим засобом доведення даного факту.

Для філологів, наприклад, простий словник в соціологічній інтерпретації його змісту набуває нетрадиційного смислу. Наприклад, чим більш повний словник національної мови, тим він цінніший для усіх без виключення філологів, тим більш інформативний для них, бо містить у собі максимально можливу інформацію про різного роду трансформації мовних форм. Та справа в тім, що філологи не вивчають соціальних причин зміни мовних форм. Для них словник – це фіксація мовного багатства і не більше того. Соціолінгвісти нібито здолали таку "обмеженість" філологів-класиків [Вахтин, Головкин, 2004], але не вийшли за межі власне соціолінгвістичного аналізу на користь класичному лінгвістичному. Тому вони не звернули увагу, наприклад, на те, що складання словника є не просто засобом формалізації вербальних смислів: мови як такої. Воно є засобом структурування мови за ознакою офіційно визнаної і офіційно не визнаної лексики. Соціолога цікавить те, які соціальні верстви репрезентують офіційні установи. Також соціолог звертає увагу ще й на мету складання словників, що дає підстави розкрити суперечливість такого процесу. На ці обставини звертає увагу П. Бурд'є у вище згадуваній праці [Бурд'є, 2005]. Він з цього приводу пише, використовуючи дані з історії французької мови, що складання такого роду словників, є свідченням того, що наука використовується як засіб легітимації офіційної мови і знецінення місцевих діалектів, які позначаються у словниках як простонародні, жаргонні, тарабарщина тощо. Мовна уніфікація, за його думкою, є засобом трансформації ментальних структур, що забезпечує символічне панування (панування за допомогою символів).

Мовна уніфікація, про яку говорить П. Бурд'є, дійсно є засобом досить специфічної соціалізації людей – ринкової, зокрема, їх залучення до участі у ринку праці. Але можлива й іншого роду мовна уніфікація, спрямована на інтелектуальний розвиток людей, на залучення їх до вищих досягнень світової культури.

Зазначена вище праця П. Бурд'є надзвичайно насичена цікавими висновками, побудованими в ході аналізу зв'язків соціально-групової структури французького суспільства і соціальної структури французької мови. Зазначені структури з певними регіональними особливостями властиві усім без виключення модерним і постмодерним суспільствам, тому їх дослідження має універсальне значення. Проте, П. Бурд'є не доводить свою думку до логічного завершення, бо може скластися враження, що словники взагалі не потрібні. Справа в тім, що автор фіксує реалії, властиві виключно класовому суспільству, не звертаючи уваги на часовий

вимір проблеми. Нині соціологія, включаючи і соціологію мови, не може обходитися простою фіксацією наявних реалій без аналізу історичних перспектив і без врахування конкретно-історичних умов функціонування і прояву структур. Висновки П. Бурд'є стосуються сучасних класових суспільств, заснованих на владі і пануванні, де мова – один із засобів соціальної диференціації і відповідного їй панування. Але мова має і інтегративні функції, які не є вільними від політичної волі. А це означає, що має бути сформована така офіційна мова, яка відповідатиме практичній реалізації саме завдання соціальної інтеграції.

Зазначене стосується і сучасної України, де відбуваються досить гострі мовні конфлікти, основу яких складає суперечність між офіційною політикою, спрямованою на формування так званої політичної нації (пошук ідеологем, спроможних об'єднати населення України і тим зняти проблему можливого загострення класового конфлікту), і реальними соціальними проблемами, з якими стикається у своєму повсякденному житті абсолютна більшість людей. Сюди відноситься і суперечність між економічною політикою, спрямованою на обслуговування приватновласницьких інтересів, що призводить до поглиблення соціальної диференціації, включаючи класову, і соціальними потребами більшості суспільства.

За таких умов жодне зусилля по так званому захисту української мови, попри кількісного зростання її носіїв, не може не призводити до маргіналізації мови – втрати нею функції соціальної інтеграції, бо дану функцію тепер виконує україноподібна мова популіста – своєрідний піджин, що виникає на соціальному зламі між багатими і бідними, який функціонує за власними правилами і має лише їй властиву лексику – "словник популіста". Це результат перекладу традиційної мови на мову бізнес-структур, куди вмонтовані звичні для пересічних громадян слова, наповнені незвичним і невідомим їм смислом.

Саме ця мова, де домінує так званий словник мотивів, приходить на зміну українській літературі, українській пісні; вона заповонила ЗМІ, друковані видання, університетські аудиторії і навіть проникла у буденне вербальне спілкування простих громадян. Маленький приклад: поняття політичної нації. Не лише пересічні громадяни, а й багато науковців не можуть дійти порозуміння в його розумінні. Кращого вербального засобу масової маніпуляції, спрямованого на поглиблення класової диференціації суспільства, важко придумати. Проте, це спеціальна розмова і тут не місце для її широкого обговорення.

Мовні конфлікти

в дзеркалі соціології мови

Соціологам не секрет, що соціологія вивчає соціальні процеси і явища як складові соціальних структур. Одним з таких процесів є процес інституалізації суспільних відносин. Мова є явищем і процесом, має власну соціальну структуру де ознакою її інституалізації є, наприклад, формування офіцій-

ної мови в її структурі. Усе це говорить на користь того, що соціологія мови є повноправною складовою у структурі соціологічного знання і наша мета – утвердити її авторитет в українській соціологічній спільноті методом наголошення на проблемах, що входять в її компетенцію.

Назва науки завжди спрямовує будь-яке наукове дослідження, здійснюване в межах його предмету – дослідницького поля даної науки. Прийняття назви науковою спільнотою є етапом в перетворенні її в офіційну, а введення в наукові плани і програми, а також фінансування – показники інституалізації відповідної сфери пізнання.

Коригування назви (перехід від соціолінгвістики до соціології мови) є, водночас, зміною акцентів, переходом науковців від досліджень переважно мовних проблем у взаємодії мови і соціуму, до досліджень власне соціальних проблем, пов'язаних з мовою. Соціальними ж є проблеми, що виникають у відносинах між великими групами людей (класами, соціальними "верхами" і "низами", регіонами та етносами тощо) з приводу мови. Коли зазначені проблеми потрапляють у поле зору науковців, вони стають науковими (теоретичними) проблемами, зокрема - соціологічними.

Соціологи й мають вивчати те, яким чином реальні соціальні проблеми відбиваються на мові (її диференціації за соціально-груповою ознакою), а також, яким чином сама мова впливає на структурні зміни в соціумі, з огляду на те, яким чином засобами науки усе це може бути поставлене під контроль. Мало того, соціолог має ще передбачити соціальні наслідки того, на користь якої соціальної групи (класу) відбувається такий контроль.

Якщо подивитися на українську мову через призму соціології мови, то скільки б не говорили про її роль у створенні тієї ж політичної нації, вона, як усі інші мови капіталістичних країн, давно не є чимось цілісним, не диференційованим. Можна говорити татарською, а бути більшим українцем, ніж деякі з тих представників "крові", що записалися в професійні захисники української мови. Тому, проблема полягає не лише у забрудненні будь-якої мови іноземними запозиченнями, англійськими, наприклад, а в соціальному структуруванні мови за принципом піджинізації, у створенні ситуацій, коли у так званому національному діалозі його учасники вимовляють одні й ті ж слова, а говорять різними мовами або ж, навпаки, використовують різний вербальний ряд, але добре розуміють одне одного. Реальний діалог може бути лише там, де мова не структурована за групою (класовою) ознакою, а де структурована – там системний мовний конфлікт – спосіб вияву системної латентної напруги.

Соціальною є така структура мови, яка має відношення до представників різних соціальних груп (класів), які розмовляють різними мовами. І немає значення, чи вони користуються однією й тією ж національною за формою, але соціально різною мовою, чи різними національними, як це було, наприклад, у царській Росії (та не лише в

ній), де тодішня еліта розмовляла переважно французькою (а частина англійською). Для них рідною мова була іноземна, а реально рідна (за походженням) вважалася мовою черні.

Як бачимо, у капіталістичних суспільствах, в яких спостерігається системна криза (бо існуючі структури повною мірою втрачають здатність відтворювати самих себе і той тип суспільства, в якому вони функціонують), навіть мова втрачає ознаку "рідної". Вона перестає бути звичною, бо перетворюється у випадкову систему ситуативних символів, яка зі зміною ситуацій сама потребує системних змін. Тому не дивна масова дезорієнтація у соціальному просторі та часі, яка переживається практично кожним з нас.

За цих умов проблема захисту мови, що так часто звучить серед політиків, підміняє собою іншу, більш значиму проблему, – захисту самого соціуму від суцільної соціальної деградації.

Соціологи давно дійшли висновку, що соціальними є проблеми, що виникають у соціально-груповій структурі суспільства, які й визначають те, які процеси відбуваються в ньому і в мові, зокрема. Лінгвісти першими помітили серйозні зрушення, що відбуваються в світових мовах. Прийшов час соціологів дослідити зрушення, що відбуваються у взаємодії мови й соціуму і які соціальні наслідки вони несуть для кожної з цих систем.

Соціологам не секрет, що причиною системних соціальних зрушень є зрушення в соціально-груповій (класовій) структурі суспільства, які призводять і до змін в усіх інших соціальних структурах. Мова – одна з соціальних структур. І це треба визнати.

Саме наявність соціальної структури мови і дає підстави досліджувати її соціологічними засобами. Тому неупереджений аналіз проблем взаємодії соціогрупових структур соціуму і соціальної структури мови, функціонуючій в ньому, – магістральний шлях для наукових досліджень в межах соціології мови.

Тут соціологічний аналіз кореляції між структурами мови і соціуму вже не підпорядкований виключно соціолінгвістичному або культурологічному аналізу, а спрямований на дослідження власне соціального змісту у вербальному спілкуванні, яке відбувається не лише на індивідуальному, а й на груповому рівнях і має зворотний вплив на соціальні структури і процеси.

Якщо традиційна соціолінгвістика у нас розвинута досить не погано, то власне соціологія мови – практично ні. Соціологи ще не долучилися до цієї справи повною мірою. Вони лише фіксують, наприклад, мовні конфлікти, але не займаються глибокими теоретичними розробками. Іншими словами, розподіл праці в науці став визначальним фактором, що поки заважає потребам переходу від соціолінгвістики до соціології мови. Стара назва **соціолінгвістика** рекрутує переважно лінгвістів, а не соціологів, а нова, – **соціологія мови**, – на жаль, принаймні у нас, ще остаточно не прижилася.

Дана стаття й спрямована переважно на те, щоб зробити певний поворот у традиційних соціо-

лінгвістичних дослідженнях до повномасштабних соціологічних досліджень взаємодії мови і соціуму, зокрема, міри кореляції між соціально-груповою структурою суспільства і соціальною структурою мови з огляду на наявність в кожній з них відносної незалежності від іншої. А це означає, що взаємодія мови і влади, мови і політики повинні вийти на одне з перших місць у цих дослідженнях.

При чому, акцент на вказану відносну незалежність соціальної структури мови від інших соціальних структур означатиме культивування структурно-функціонального аналізу в соціології мови, а акцент на їх взаємній залежності обумовлює застосування причинного або діалектичного аналізу, системного аналізу з врахуванням як відносної незалежності, так і залежності соціальної структури мови і соціогрупових структур.

Насамкінець треба наголосити, що ми не випадково оминували величезну кількість питань і не стали зосереджувати увагу на усьому предметному полі соціології мови. Наше завдання більш скромне і, водночас, досить амбітне – звернути увагу науковців на те, що хоча соціолінгвістика досить молода наука, але назріла потреба в її радикальній реформі – в розмежуванні переважно лінгвістичного підходу і соціологічного, у якому має досліджуватися сама взаємодія мови й соціуму.

Соціологія мови не знімає потребу в соціолінгвістиці і не включає її у себе, вона обирає власне поле дослідження, значно розширюючи його і перетворюючи його в комплексне. Це зміна пріоритетів, зміна проблематики, радикальна корекція предметної сфери досліджень. Водночас, це й зміна методологічної орієнтації науковців, бо соціологічні методи тепер позбуваються своєї підпорядкованості лінгвістичним завданням і набувають значення домінуючих методів.

При такому соціологічному підході на відміну від культурологічного [коли мовні форми розглядаються як культурні цінності або культурні форми і де переважає етнічний або регіональний принцип аналізу] соціум розглядається як певна цілісність, в якій існують розбіжності у мовній поведінці представників різних соціальних груп, що формуються виключно за соціальними ознаками. Ці розбіжності часто доходять межі, і тому можуть ставати підґрунтям для соціальних напруг. Тут аналіз функціонально-етнічної єдності соціуму є лише одним із зрізів взаємодії соціуму і соціальної структури властивої йому мови. Тепер в центрі уваги – реальна соціально-групова (включаючи класову) структура суспільства, де кожна група є носієм специфічної мови, а спілкування між групами може відбуватися не лише засобами вербальної мови. Якщо для представників соціолінгвістики проблеми білінгвізму чи дігლოსії [*Дігლოსія* – соціолінгвістичне поняття (від грец. δι- "дву-" и γλῶσσα – "мова"; буквально – "двомовність"). Під двомовністю тут розуміється не просто володіння двома різними мовами, – **білінгвізм**, а диференціація мовної поведінки, зумовлена різними життєвими ситуаціями. Двомовність в лінгвістичному її розумінні є лише один з способів

зазначеної диференціації.] є конче актуальними, бо є виявами певних соціальних взаємодій, то для соціолога конче актуальними стають проблеми факторів, що зумовлюють, скажімо, соціальні напруги – напруги в соціально-груповій структурі суспільства, які призводять до білінгвізму і дігლოსії як засобів зняття таких напруг.

Іншими словами, це вже не лінгвістичні, а соціальні проблеми, для розв'язання яких хоча й соціо-, але **лінгвістичний** підхід мало придатний. Тут потрібен аналіз соціальної структури мови, де її лінгвістичні ознаки є лише приводом для соціологічних досліджень. Наприклад, символічна за формою вербальна система для соціолога набуває дещо іншого змісту, аніж для лінгвіста. Для лінгвіста та ж дігლოსія є незбалансованою двомовністю, в якій одна з мов чи один з варіантів тієї ж мови є домінуючим, а інший – підпорядкованим. Наявність такого явища дає лінгвісту підстави пояснювати його етнічними чи регіональними факторами у мовних розбіжностях, в основі чого, за його думкою постає мовна некомпетентність. Тому не дивно, що подібні пояснення стають "науковою" підставою для, скажімо, націоналістичних настроїв чи своєрідної регіоналізації мови.

В дійсності, справа значно складніша і виходить за межі стосунків між носіями (етносами чи регіонами) різних мов. І навіть у разі, коли дігლოსія є варіантом білінгвізму в лінгвістичному його розумінні (спілкування на двох мовах, носіями яких є різні етнічні формування), може бути ситуація, де мовні розбіжності є лише явним способом виразу більш фундаментальних соціальних суперечностей, зумовлених, наприклад, своєрідним розподілом праці, що має місце, скажімо, в Україні між переважно промисловим сходом і переважно сільськогосподарським заходом. Більш того, розподіл праці, хоча й не втратив своєї актуальності, давно став рудиментарним фактором розподілу суспільства на групи і класи, і тому не сам по собі розподіл праці, а відповідна диференціація людей провокує мовні конфлікти.

Отже, так звані мовні конфлікти виникають не з приводу традиційних мов, а з приводу введення в них не властивих їм функцій. Лише політики, не освічені в соціології, стверджують зворотне, а соціологи мало звертають увагу на даний факт. Для більшості з них розподіл праці є способом, скажімо, підвищення її продуктивності, що виправдовує притаманну йому функцію соціальної диференціації. Проте саме дана функція й провокує соціальні конфлікти і формує потребу у пануючих кіл вводити в традиційну мову невластиві їй функції.

Мовні конфлікти в наш час вийшли далеко за межі завдань повсякденного спілкування, а набули значення інструменту тиску на інших, інструменту легітимації існуючої політичної влади, бо є функціональними для неї. Саме мовні конфлікти ставлять у порядок денний ідею створення політичної нації, а, отже, приховування ідеї класової структури суспільства і класової солідарності. Тут традиційна мова

трансформується так, що в ній виникають елементи (морфеми, наприклад), найбільш функціонально придатні для реалізації цих завдань, і відпадають мало придатні. Тому не дивно, що навіть серед носіїв однієї й тієї ж традиційної мови може виникати соціальна диференціація, а отже й конфлікти, засновані на непорозумінні між групами. Щось подібне ми могли спостерігати під час так званих кольорових революцій, після закінчення яких виникали гострі конфлікти між носіями однієї мови. І, навпаки, носії різних традиційних мов можуть об'єднуватися у групи, в яких між їх членами формуються функціонально тісні зв'язки.

Така вже наша історія, що "відродження" ринкових відносин, влади грошей і, зрозуміло, конкурентної боротьби у всіх сферах суспільного життя не може не позначитися на мовному міжгруповому спілкуванні. Саме це й є тим соціальним підґрунтям, яке живить соціологію мови і виводить її за межі традиційної соціолінгвістики. Тут треба відійти від традиційної культурологічної інтерпретації мови як елемента культури і почати досліджувати, наприклад, її інструментальну функцію, тобто вивчати її як засіб конкурентних відносин. Така вимога зумовлена тим, що категорії типу *каліновість та мелодійність (мелодика мови), національні здобутки* тощо в цій сфері просто не працюють. Головна вимога тепер полягає у тому, щоб побачити те, як на процеси вербального спілкування людей впливають зазначені вище соціальні фактори (та ж боротьба за владу, трансформація принципів, за якими відбувається розподіл соціальних ресурсів тощо).

Беликов В.И. Языковые контакты и генеалогическая классификация / Сайт проекта Московского общественного научного фонда "Виртуальные мастерские в общественных науках". – Электронный ресурс: <http://www.ruthenia.ru/folklore/belikov2.htm>.

Беликов В.И. Пиджини и креольские языки Океании. Социолінгвістический очерк [монография]. – М.: Восточная литература, 1998. – 200 с.

Беликов В.И., Крысин П.П. Социолінгвістика [учебник]. – М., Изд. РГТУ, 2001. – 439 с.

Бок Ф.К. Структура общества и структура текста. // Новое в лингвистике. – Вып. VII. Социолінгвістика. – М., 1975. – С. 382–396.

Бурдые П. О производстве и воспроизводстве легитимного языка // Отечественные записки. – М., 2005. – № 2 (23).

Бутенко И.А. О языке социологии и социологии языка // Социологические исследования. – 1974. – № 5.

Вахтин Н. Б., Головкин Е. В. Социолінгвістика и социология языка. – Издательство: Гуманитарная Академия, 2004.

Гамперц Дж. Дж. Типы языковых обществ // Новое в лингвистике. Вып. VII. Социолінгвістика. – М., 1975. – С. 182–198: *Електронний ресурс*: <http://www.philology.ru/linguistics1/gumperz-75.htm>.

Гамперц Дж. Дж. Об этнографическом аспекте языковых изменений // Новое в лингвистике. Вып. VII. Социолінгвістика. – М., 1975. – С. 299–319: *Електронний ресурс*: <http://www.philology.ru/linguistics1/gumperz-75a.htm>.

Малиновский Б. Миф как драматическое развитие догмы. // Малиновский Б. Магия, наука и религия. – М.: 1998: *Електронний ресурс* http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/malin/index.php.

Николаенко Л.Г. Модерні тенденції в традиційних мовах. (Явні і латентні ідеології як проблема соціології мови). Стаття перша. // "Культура і сучасність", № 1 – 2002.

Николаенко Л.Г. Модерні тенденції в традиційних мовах. (Явні і латентні ідеології як проблема соціології мови). Стаття друга. // "Культура і сучасність", № 2. – 2002.

Хаймс Д. Х. Этнография речи. (Новое в лингвистике. – Вып. VII. Социолінгвістика. – М., 1975. – С. 42–95): *Електронний ресурс*: <http://www.philology.ru/linguistics1/hayms-75.htm#0>.

Швейцер А.Д. Современная социолінгвістика. Теория. Проблемы. Методы. – 1976. Швейцер А.Д. О микросоциологии в макросоциологии языка. – М., 1970.

Надійшла до редколегії 19.04.11

УДК 316.285

О. Даниленко, д-р социол. наук, проф.
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

ОТ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ТЕОРИИ КОНФЛИКТА – К ПРОБЛЕМЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО КОНСТРУИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ

В статье обосновывается взаимосвязь между функциями конфликта и функциями языка конфликта через интерпретацию работы Л.Козера "Функции социальных конфликтов" в лингвоконфликтологической перспективе. Характеризуются ключевые понятия лингвоконфликтологического подхода (язык конфликта, лингвистическое конструирование социальных конфликтов), а также специфика определения понятия конфликт через синтез ценностно-ресурсного (Л.Козер) и коммуникативно-аутопоietического (Н.Луман) определений. Анализируется соотношение понятий "язык конфликта" и "лингвистическое конструирование социальных конфликтов" с понятийным аппаратом функциональной теории конфликта.

Рассматриваются три проблемных блока, отображающих возможность перехода от анализа функций конфликта к функциям языка конфликта по отношению к различным социальным системам:

1. От роли конфликта в поддержании групповых границ – к роли языка конфликта в поддержании групповых границ.
2. Соотношение реалистических, нереалистических и лингвистически сконструированных конфликтов.
3. Конфликт как фактор солидарности и солидарность как фактор конфликтности: возможности выявления этого соотношения через анализ языка конфликта.

Обосновывается целесообразность разработки своего рода "матрицы" функций языка конфликта (базирующейся на функциях конфликта Л.Козера), которая может применяться, например, при анализе текстов интервью и содержащихся в них характеристик языка конфликтов. Это позволяет рассматривать функции конфликта и функции языка конфликта применительно к различным системам и подсистемам социальных конфликтов, в том числе применительно к лингвистически сконструированным конфликтам как подсистемам по отношению к реалистическим конфликтам.

Ключевые слова: социальный конфликт, функции конфликта, язык конфликта, лингвоконфликтологический подход, лингвистическое конструирование социальных конфликтов, реалистические и нереалистические конфликты, функции языка конфликта

В статті обґрунтовується взаємозв'язок між функціями конфлікту та функціями мови конфлікту через інтерпретацію роботи Л.Козера "Функції соціальних конфліктів" в лінгвоконфліктологічній перспективі. Характеризуються ключові поняття лінгвоконфліктологічного підходу (мова конфлікту, лінгвістичне конструювання соціальних конфліктів), а також специфіка тлумачення поняття конфлікт через синтез ціннісно-ресурсного (Л.Козер) та комунікативно-аутопоетичного (Н.Луман) визначень. Аналізується співвідношення понять "мова конфлікту" та "лінгвістичне конструювання соціальних конфліктів" з поняттєвим апаратом функціональної теорії конфлікту.

Розглядаються три проблемних блока, що від вибивають можливість переходу від аналізу функцій конфлікту до аналізу функцій мови конфлікту стосовно різних соціальних систем:

1. Від ролі конфлікту в підтриманні групових меж – до ролі мови конфлікту в підтриманні групових меж.
2. Співвідношення реалістичних, нереалістичних та лінгвістично сконструйованих конфліктів.
3. Конфлікт як фактор солідарності та солідарність як фактор конфліктності: можливості виявлення цього співвідношення через аналіз мови конфлікту.

Обґрунтовується доцільність розробки своєрідної "матриці" функцій мови конфлікту (що базується на функціях конфлікту Л.Козера), яка може застосовуватися, наприклад, при аналізі текстів інтерв'ю та характеристик мови конфлікту, що містяться в них. Це дозволяє розглядати функції конфлікту та функції мови конфлікту щодо різних систем та підсистем соціальних конфліктів, у тому числі й стосовно лінгвістично сконструйованих конфліктів як підсистем відносно реалістичних конфліктів.

Ключові слова: соціальний конфлікт, функції конфлікту, мова конфлікту, лінгвоконфліктологічний підхід, лінгвістичне конструювання соціальних конфліктів, реалістичні та нереалістичні конфлікти, функції мови конфлікту.

The article argues for interrelation between the functions of conflict and the functions of the language of conflict through the interpretation of Lewis Coser's Functions of Social Conflict in the light of linguistic-conflictological perspective. The key concepts of the linguistic-conflictological approach (language of conflict, linguistic construction of social conflict), as well as the specific features of the definition of conflict through a synthesis of value-resource (Coser) and communicative-autopoietic (Luhman) definitions are characterized. The relationship of the concepts of language of conflict and linguistic construction of social conflict with the conceptual apparatus of the functional theory of conflict is analyzed.

The author deals with three issues which reflect possibility of transition from the analysis of functions of conflict to the analysis of functions of the language of conflict in its relation to different social systems:

1. From the role of conflict in a group's boundary maintenance to the role of the language of conflict in a group's boundary maintenance.
2. The relationships between realistic, unrealistic and linguistically constructed conflicts.
3. Conflict as a factor of solidarity and solidarity as a factor of conflict: clarification of this relationship through the analysis of language conflict.

The author proposes to develop a "matrix" of functions of the language of conflict (based on Coser's functions of conflict) which can be applied, for example, in analysis of texts of interviews which contain characteristics of the language of conflict. By means of this, functions of the conflict and functions of the language of conflict can be considered with regard to different systems and subsystems of social conflicts, including linguistically constructed conflicts as a subsystem of realistic conflicts.

Keywords: social conflict, functions of conflict, language of conflict, linguistic-conflictological approach, linguistic construction of social conflict, realistic and unrealistic conflicts, functions of the language of conflict.

Конфликтологический анализ процессов в современном мировом сообществе позволяет говорить о возрастающей роли слова, текста в возникновении, развитии и решении конфликтов, а также о все более активном использовании механизмов текстовой манипуляции и провоцирования конфликтности, что вредит обществу, если провоцируются разрушительные конфликты, и поле-

зно для общества, если создаются возможности функционирования "институциональных клапанов" для освобождения от разрушительной конфликтной энергии (в контексте теории конфликта Л. Козера). В связи с этим актуализируется проблема изучения лингвистических характеристик конфликтов как механизмов социального конструирования реальности (в терминологии

П. Бергера и Т. Лукмана), которая недостаточно исследована как в рамках конфликтологии, так и социологии конфликта. При этом возникает вопрос, насколько адекватен понятийный аппарат конфликтологии и предлагаемые модели конфликта современным реалиям проявления социокоммуникативных процессов в условиях информационного общества (с учетом особой роли языка как средства коммуникации)? Анализ научной литературы в области конфликтологии и социологии конфликта показывает, что в большинстве моделей анализа социальных конфликтов не учитывается в полной мере роль языка и различного рода текстовых конструктов в возникновении, развитии и снятии социальных конфликтов (см., например, [Анцупов А.Я., 2009], [Бабосов Е.М., 2001], [Здравомыслов А.Г., 1996], [Степанов Е.И., 2008]). Необходимо доработка понятийного аппарата социологии конфликта и структурно-динамических моделей конфликтов с учетом лингвистической составляющей.

Цель статьи – рассмотреть возможности развития понятийного аппарата конфликтологии и теоретических моделей анализа конфликта через обращение к основным идеям Л.Козера и их интерпретации применительно к функциям языка конфликта в социальных системах.

О концепции Л. Козера написано, казалось бы, очень много, в частности, во всех учебниках конфликтологии анализируются ключевые положения его функциональной теории конфликта. В связи с этим может показаться, что нет смысла вновь обращаться к его теории в XXI веке, и "старый добрый" ресурсный подход остался в веке XX и не будет работать в современных условиях, когда конфликты приобретают все новые и новые формы проявления, связанные с развитием системы коммуникаций, новых информационных технологий и т.д. Однако именно к подходу Л.Козера предлагаю обратиться при анализе проблемы лингвистического конструирования конфликтов. Эта проблема все более актуализируется в современных условиях, когда Интернет, наряду с другими средствами массовой коммуникации, все активнее включается в процессы провоцирования и развития конфликтов (в частности, социальные сети становятся одним из каналов манифестирования конфликтных интересов и организации социальных протестов для их выражения, как это было, например, в Египте в феврале 2011 года). При этом масс-медиа с помощью языка, текста, дискурса порой конструируют представление о несуществующих конфликтах как о реальных, приводя, в соответствии с известной теоремой Томаса, к реальным их последствиям. В связи необходимостью анализа этого комплекса проблем был разработан лингвоконфликтологический подход, который нацелен на анализ социальных конфликтов через текст, в том числе на анализ особенностей лингвистического конструирования конфликтов – лингвоконфликтологичес-

кий подход (основные принципы лингвоконфликтологического подхода и возможности его реализации представлены, прежде всего, в работах [Даниленко О.А., 2007], [Даниленко О.А., 2008], [Даниленко О.А., 2009]).

Прежде, чем перейти к лингвоконфликтологической интерпретации идей Л.Козера, остановимся на основных характеристиках лингвоконфликтологического подхода и его ключевых понятиях: язык конфликта и лингвистическое конструирование социальных конфликтов, а также на специфике интерпретации самого понятия социальный конфликт.

Лингвоконфликтологический подход представляет собой подход к исследованию социокоммуникативных процессов, который позволяет выявить конфликтный потенциал через анализ текстов, отображающих и конструирующих различные формы социальных конфликтов. Один из основных методологических принципов – рассмотрение конфликтов как системы многоуровневых структурных коммуникаций через взаимосвязь ценностных и речевых ориентаций.

Лингвоконфликтологический подход нацелен на выявление и анализ текстов, которые содержат характеристики языка конфликта. *Язык конфликта* при этом интерпретируется как определенная семиотическая система, обладающая свойством маркировать и передавать определенный уровень конфликтного потенциала в обществе, который может быть оценен по шкале "конфликт–консенсус"; язык конфликта имеет определенные нормы, непосредственно связанные с нормами и ценностями той социальной системы, применительно к которой рассматривается язык конфликта.

Лингвистическое конструирование социальных конфликтов – это такой способ деятельностного отношения к социальной реальности, который с помощью лингвистических средств формирует представление о конфликтном характере социокоммуникативных процессов, и, таким образом, влияет на возникновение, развитие и завершение социальных конфликтов.

Одним из специфических концептуальных компонентов лингвоконфликтологического подхода является синтез двух базовых определений конфликта, а именно: 1) ценностно-ресурсного определения конфликта (Л. Козер); 2) коммуникативно-аутопойетического истолкования конфликта как системы коммуникаций (согласно концепции Н. Лумана). Такой синтез позволяет учитывать соотношение реальных ресурсных и лингвистически сконструированных конфликтов как двух взаимосвязанных проявлений конфликтности. В данной статье внимание концентрируется на первом из этих компонентов (ценностно-ресурсном), анализу же второго компонента (коммуникативно-аутопойетического) посвящена отдельная статья [Даниленко О.А., 2009 а], поэтому здесь не планируется останавливаться на его анализе.

Определение социального конфликта, которое дает Л. Козер в работе "Функции социального конфликта" [Козер Л., 2000] является для него "отправным определением" позволяющим проанализировать базовые положения теорий социальных конфликтов, и, прежде всего, теории Г. Зиммеля. Именно на интерпретации основных идей Г. Зиммеля и базируется Л. Козер в своей работе "Функции социальных конфликтов", последовательно развивая 16 основных тезисов Г. Зиммеля. Социальный конфликт определяется Л. Козером как "борьба за ценности и притязания на статус, власть и ресурсы, в ходе которой оппоненты нейтрализуют, наносят ущерб или устраняют своих соперников" [Козер Л., 2000, с. 32]. В целом определение конфликта Л. Козера может быть рассмотрено как обобщающее ресурсное определение (заметим, что именно ресурсный подход продолжает оставаться доминирующим в современной конфликтологической литературе). Однако наряду с ресурсным компонентом в этом определении конфликта Л. Козера представлен и ценностный компонент ("борьба за ценности"), что также является важным с точки зрения анализа проблемы лингвистического конструирования конфликтов, так как порой борьба за ценности как одна из детерминант конфликтного поведения приводит к манипулированию сознанием и к вовлечению в ситуацию конфликта, и в этом процессе особое значение приобретают лингвистические механизмы провоцирования конфликтности через взаимосвязь ценностных и речевых ориентаций.

Проанализировав основные тезисы Л. Козера и Г. Зиммеля, представленные в работе "Функции социальных конфликтов" предлагаю в рамках данной статьи рассмотреть три проблемных блока, отображающих возможность перехода от анализа функций конфликта к функциям языка конфликта по отношению к различным социальным системам:

1. От роли конфликта в поддержании групповых границ – к роли языка конфликта в поддержании групповых границ.

2. Соотношение реалистических, нереалистических и лингвистически сконструированных конфликтов.

3. Конфликт как фактор солидарности и солидарность как фактор конфликтности: возможности выявления этого соотношения через анализ языка конфликта.

В соответствие с этими проблемными блоками предлагаю рассмотреть возможности развития в лингвоконфликтологической перспективе идей Л. Козера, которые он формулирует в своей работе "Функции социальных конфликтов". Каждый из шестнадцати сформулированных Л. Козером тезисов, предваряется фрагментом из работы Г. Зиммеля, что позволяет лучше осмыслить как методологическую связь идей обоих авторов, так и отличие козеровской интерпретации конфликта от его интерпретации в работах Г. Зиммеля. Проведем дальнейшую интерпретацию цепочки вза-

имосвязанных идей Г. Зиммеля и Л. Козера в лингвоконфликтологической перспективе, приводя козеровские определения ключевых понятий.

1. От роли конфликта в поддержании групповых границ – к роли языка конфликта в поддержании групповых границ.

Рассматривая тезис "*группосозидающие функции конфликта*" [Козер Л., 2000, с. 52–59], Л. Козер анализирует, прежде всего, роль конфликта в поддержании групповых границ, подчеркивая, что "различие между "нами", "нашей" группой, внутренней группой и другими, чужими, внешней группой возникает в конфликте и через конфликт" [Козер Л., 2000, с. 56]. В этом положении подчеркивается, что конфликт является не только механизмом, но и маркером разграничения границ группы. Развивая это положение в лингвоконфликтологической перспективе, заметим, что как в качестве механизмов, так и маркеров разграничения групповых границ выступают и собственно языковые характеристики конфликта. Это заставляет обратить особое внимание на взаимосвязи между реальным конфликтным действием и семантическими характеристиками конфликта, отображающими конфликтное отношение, но не приводящими к конфликтному действию. И в этом смысле имеют значение и дальнейшие размышления Л. Козера о роли конфликта в поддержании групповых границ, когда он подчеркивает значение зиммелевских идей о том, что враждебность и взаимные антагонизмы поддерживают целостность системы, устанавливая равновесие между составляющими ее частями.

Развивая идеи Г. Зиммеля, Л. Козер акцентирует внимание на том, что внешние группы далеко не всегда становятся объектом враждебных чувств, а наоборот, при определенных условиях они могут выступать в качестве позитивного референта. "С ними можно соперничать, равно как и возмущаться ими. Причем возможности позитивного соперничества могут быть ограничены только особыми условиями" [Козер Л., 2000, с. 55].

Отмечая, что Г. Зиммель практически не видит разницы между чувством враждебности и его выражением в действии, Л. Козер уделяет особое внимание их разграничению, подчеркивая, что "враждебность представляет собой предрасположенность к конфликтному поведению; конфликт же, напротив, всегда транс-акция" [Козер Л., 2000, с. 57], при этом различие между отношением и поведением, по его мнению, подобно различию между предрассудком и дискриминацией в социологическом анализе расовых и этнических взаимоотношений. Л. Козер обосновывает, что ответ на вопрос, воплотится ли чувство враждебности в реальном конфликтном поведении, отчасти зависит от того, считается ли неравное распределение прав легитимным или нет. "Прежде чем возникнет социальный конфликт, прежде чем враждебное отношение станет действием, менее привилегированная группа должна осознать, что она на самом деле чего-то лишена" [Козер Л., 2000, с. 57]. Таким

образом, в концепции Л.Козера прослеживается грань между конфликтом и враждебным, или антагонистическим отношением. Разграничение чувства враждебности и его выражение в действии особенно важно учитывать при разработке лингвоконфликтологической концепции, поскольку это приводит нас к разграничению семантических характеристик как отображения *враждебности и антагонистического отношения* и семантических характеристик конфликта как *предпосылок социального действия*. Хотелось бы обратить внимание на проблему перехода от семантики как средства интерпретации и создания контекста к семантике как к действию, провоцирующему конфликт или способствующим его обострению, то есть являющейся одной из важных составляющих динамической модели конфликта.

Лингвоконфликтологический подход нацелен на выявление характеристик языка конфликта, которые являются показателем потенциальной конфликтности, а также сигнализируют о возможности перехода от семантики к конфликтному действию. При реализации социологического измерения выявляются характеристики языка конфликта, которые связаны с конфликтами *прошлого*, но одновременно эти характеристики могут быть использованы при провоцировании конфликтов в *настоящем и будущем*, и это также учитывается в лингвоконфликтологическом исследовании (см., например, [Даниленко О.А., 2007]). Важное значение при анализе этой проблемы имеет взаимосвязь между конфликтным отношением, о котором сигнализируют характеристики языка конфликта, и конфликтным действием, к которому готовы носители определенных характеристик языка конфликта. Определение границы между ними представляет собой сложную методологическую проблему измерения, и приведенные выше размышления Л.Козера помогают реализовать это разграничение.

При исследовании проблем лингвистического конструирования социальных конфликтов описанные выше положения Л. Козера и Г. Зиммеля находят свое развитие с точки зрения соотношения "конфликт интерпретаций - определение границ группы". Различные интерпретации одних и тех же событий (например, исторических событий), если эти события являются значимыми для интерпретирующих, могут явиться основанием для определения принадлежности к той или иной группе. Эти механизмы используются также в процессе лингвистического конструирования конфликтов: если определенные текстовые конструкции обостряют восприятие границ между группами, это может приводить к проявлению враждебности, но это не всегда будет выливаться в реальный конфликт и реальное конфликтное действие. Это актуализирует необходимость разграничения реальных ресурсных конфликтов и "лингвистически сконструированных конфликтов". И при осуществлении этого разграничения приобретает особое значение не только ресурсное

определение конфликта Л.Козера, но и его положение о том, что "социальный конфликт – это всегда социальное взаимодействие, тогда как отношение или чувство представляют собой только предрасположенность к действию" [Козер Л., 2000, с. 59], и предрасположенность не всегда выливается в конфликт.

2. Соотношение реалистических, нереалистических и лингвистически сконструированных конфликтов.

Рассмотрим тезисы "значение институтов, выполняющих роль защитных клапанов в процессе группосохранения" [Козер Л., 2000, с. 60–70] и "реалистические и нереалистические конфликты" [Козер Л., 2000, с. 71–79]. Хотя у Л.Козера каждый из этих тезисов рассматривается отдельно, они объединены единой логикой, поскольку в первом тезисе рассматривается, в каких вариантах могут быть представлены формы институционализации выхода конфликтной энергии (остроумие, театр, дуэль и др.), а также подчеркивается, что в определенных случаях это дает возможность выходу конфликтной энергии без возникновения новых конфликтов, в другом же возникает особый тип конфликтов – нереалистический конфликт, что связано с тем, что перенесение чувства враждебности на замещающий объект создает новую конфликтную ситуацию уже в отношении этого объекта. Поэтому при рассмотрении проблемы соотношения лингвистически сконструированных конфликтов и нереалистических конфликтов необходимо учитывать оба тезиса, чтобы ответить на два взаимосвязанных вопроса: во-первых, могут ли лингвистически сконструированные конфликты рассматриваться в качестве институтов, выполняющих роль защитных клапанов, во-вторых, как соотносятся реалистические и нереалистические конфликты с лингвистически сконструированными социальными конфликтами.

При рассмотрении институтов, выполняющих роль защитных клапанов в процессе "группосохранения" Л.Козер апеллирует к утверждению Г.Зиммеля о том, что противоборство членов группы друг с другом нельзя оценивать как однозначно негативный фактор, и выражение враждебности в конфликте играет положительную роль, так как предотвращает распад группы, который неизбежен в случае изгнания враждебно настроенных индивидов. Развивая идеи Г. Зиммеля, Л. Козер обосновывает, что "конфликт не всегда дисфункционален по отношению к системе, в которой он возникает; часто конфликт необходим для ее сохранения" [Козер Л., 2000, с. 70]. Л. Козер подчеркивает, что если нет способов выразить враждебность и недовольство по отношению друг к другу, то члены группы могут пережить полную фрустрацию и перейти к разрыву отношений. "Социальные системы создают специальные институты, служащие отводу враждебных эмоций. Такие институты, выполняющие роль защитных клапанов, помогают сохранить систему, предупреждая конфликт или сводя к минимуму его разрушительные последствия".

Это замещающие объекты, в отношении которых допустимо выражение враждебности. Однако "перенесение чувства враждебности на замещающий объект в отличие от простого символического выражения, создает новую конфликтную ситуацию уже в отношении этого объекта" [Козер Л., 2000, с. 70]. Это означает, по мнению Л.Козера, что возникающие "нереалистические" конфликты являются издержками замещающих механизмов функционирования конфликтов.

Рассмотрим интерпретацию нереалистических конфликтов Л.Козера, чтобы ответить на вопрос, как соотносятся "нереалистические" конфликты с лингвистически сконструированными конфликтами. Ключевая идея Г.Зиммеля, на которой в этом случае базируется Л.Козер, заключается в следующем: "Если конфликт порожден неким объектом притязания, стремлением что-то иметь или чем-то распоряжаться, гневом или мстостью... то для него характерно то, что, в принципе, для достижения любой из этих целей имеются и другие средства... Когда же, наоборот, он обусловлен исключительно субъективными эмоциями, когда в дело вступает внутренняя энергия, которую можно удовлетворить только в борьбе, замена его другими средствами невозможна; он есть свой собственный смысл и цель..." [Козер Л., 2000, с. 71]. Вслед за Г. Зиммелем, Л. Козер видит *разделение конфликта как средства и как цели в качестве критерия разграничения "реалистического" и "нереалистического" конфликта*. Л.Козер подчеркивает, что конфликты, возникающие из-за невыполнения специфических требований в рамках отношений и ожидаемых выгод участников и направленные на предполагаемый фрустрирующий объект, могут считаться реалистическими конфликтами в той мере, в какой они являются средствами достижения определенного результата. Нереалистические же конфликты порождены не антагонизмом целей участников, а с необходимостью разрядки хотя бы одного из них.

При разграничении "лингвистически сконструированных конфликтов" и реальных ресурсных конфликтов в рамках лингвоконфликтологического подхода козеровскому и зиммелевскому видению соответствует их разграничение как средства и как цели; однако содержательное наполнение понятия "лингвистически сконструированные конфликты" отличает его от понятия "нереалистические конфликты", поскольку здесь целью является не "необходимость разрядки" и не получение удовлетворения в самом акте агрессии. Цели лингвистически сконструированного конфликта достаточно прагматичны – решение какого-либо вопроса, посредством лингвистического провоцирования несуществующего конфликта, однако при этом вопрос напрямую не связан с конфликтом (например, использование конфликтности в имидже для возрастания рейтинга политика, инициирование определенных изменений в институтах общества, акцентуация внимания на проблеме, нуждающейся в решении и создание определен-

ного контекста восприятия вариантов решения этой проблемы, который заставляет делать автоматический выбор в пользу того или иного варианта). Таким образом, за ситуацией лингвистически сконструированного конфликта всегда кроется реальный конфликт, но он скрыт, неочевиден, завуалирован. Фактически, лингвистически сконструированный конфликт является средством реализации иных конфликтных интересов, находящихся за пределами объекта и предмета лингвистически сконструированного конфликта. Например, предметом реального конфликта может быть борьба за власть, а предметом лингвистически сконструированного конфликта может быть борьба по поводу использования определенного языка (языков) в качестве государственного. Еще один пример: в качестве предмета реального конфликта выступают земельные ресурсы, в качестве предмета лингвистически сконструированного конфликта – дискриминация прав определенных этнических групп. При этом в информационном плане реальный конфликт всегда будет в тени лингвистически сконструированного, хотя фактически будет выступать как некая подсистема по отношению к реальному конфликту, в котором заложены основные детерминанты конфликтных действий участников. Это показывает некоторые пересечения, но не тождественность понятия лингвистически сконструированные конфликты и "нереалистические конфликты". Следует отметить, однако, следующее важное совпадение с козеровским видением нереалистических конфликтов. И лингвистически сконструированный конфликт, и нереалистический конфликт выполняют функции перенесения конфликтной энергии на другой объект, но при этом (в отличие от нереалистического конфликта) лингвистически сконструированный конфликт – это еще и замещение предмета конфликта или вообще подмена конфликта (реального) другим конфликтом (лингвистически сконструированным), образ которого и представления о важности решения которого создаются при помощи текстового воздействия (в частности, через масс-медиа).

При рассмотрении лингвистического конструирования конфликтов целесообразно учитывать также козеровские положения о том, что позитивную функцию выполняют не все конфликты, а лишь относящиеся к целям, ценностям и интересам, не затрагивающим основ, на которых строятся отношения. "Свободно структурированные группы и открытые общества, в целом допуская конфликты, создают защиту против тех из них, которые угрожают базовому консенсусу и тем самым сводят к минимуму" [Козер Л., 2000, с. 105-106]. Кроме того, интегративные функции поиска общего врага, в том числе через поиск "козлов отпущения", рассматривается как реакция на невозможность проявления внутреннего реалистического конфликта. Это может выражаться в виде "преувеличения угрозы, привлечения реального врага и полным измышлением угрожающей силы"

[Козер Л., 2000, с. 136–137]. Эти механизмы поиска общего врага также зачастую используются при лингвистическом конструировании социальных конфликтов, поскольку способствуют привлечению внимания к лингвистически сконструированному конфликту.

Развивая идеи Л. Козера о позитивных и негативных функциях конфликта, можно в перспективе подробнее остановиться на анализе этих функций применительно к лингвистически сконструированным конфликтам, иллюстрируя это на конкретных примерах (какие из них играют позитивную и негативную роль как по отношению к обществу в целом, так и к определенным социальным подсистемам).

3. Конфликт как фактор солидарности и солидарности как фактор конфликтности и возможности выявления этого соотношения через анализ языка конфликта.

На разработку проблему соотношения солидарности и конфликтности Л. Козер выходит при раскрытии нескольких тезисов, прежде всего: "чем теснее отношения, тем напряженней конфликт" [Козер Л., 2000, с. 91–96], "конфликт объединяет противников" [Козер Л., 2000, с. 147–156], "поиск врагов" [Козер Л., 2000, с. 129–138], "конфликт с внешними группами усиливает сплоченность" [Козер Л., 2000, с. 111–120] и др.

К понятию солидарность Л. Козер обращается, прежде всего, при рассмотрении проблем групповой структуры и конфликтов с внешними группами. Л. Козера интересует, прежде всего, как может солидарность влиять на дифференциацию группы и как она определяет возможность возникновения и формы происходящих в дальнейшем конфликтов. При этом Л. Козер опирается на размышления Г. Зиммеля, развивая на их основе тезис "чем теснее отношения, тем напряженнее конфликт": "Память о прежнем согласии действует так сильно, что возникшая вражда оказывается гораздо резче и непримиримее, чем в случае, если бы ранее не было вообще никаких отношений..." "Уважения к врагу" обычно не бывает, когда вражда возникает на основе прежней солидарности" [Козер Л., 2000, с. 91]. Как видим, Л. Козером утраченная солидарность рассматривается как фактор обострения потенциальных конфликтов.

Развивая тезис "функция и проявление конфликта в групповых структурах" Л. Козер основывается на ряде положений, сформулированных Г. Зиммелем, Х. Ортега-и-Гассетом, У. Муром и др. Конфликт рассматривается Л. Козером как источник единства и как атрибут единства. Можно сказать, что предписываемая конфликту значимость в достижении интеграции аналогична роли солидарности в концепции М.М. Ковалевского; и хотя здесь фиксируется противоположность идей Л. Козера и М.М. Ковалевского, эти противоположности выступают как две стороны одной медали. В определенной степени созвучны идеям замирения М.М. Ковалевского следующие рассуждения Л. Козера "...Если раскол затронет базовые

слои общественных верований, на которых зиждется солидарность общественного организма, то государство станет разделенным домом, общество разобьется на два общества, т.е. на две группы с фундаментально разными взглядами" [Козер Л., 2000, с. 98].

В контексте идей Г. Зиммеля и Л. Козера, мы можем рассматривать солидарность как ценность, дающую возможность консолидировать и гармонизировать отношения, но увеличивающую опасность, что она может выступить как ценностная детерминанта возникновения и развития конфликтов в самой острой форме, в особенности, если речь идет о "солидарности в прошлом". Заметим, что это связано и с дальнейшими рассуждениями Л. Козера о "базовом консенсусе, затрагивающем структуру групп": если конфликт переходит границу базового консенсуса - следует раскол. Таким образом, рассуждения Л. Козера отражают вектор "солидарность-дифференциация" (для сравнения, например, ключевые идеи М.М. Ковалевского отражают вектор "солидарность-интеграция", у которого также встречаются различные варианты прочтения солидарности, например "солидарность в мести" (подробней о сравнении идей Л. Козера и М.М. Ковалевского см. [Даниленко О.А., 2001]). Такая многомерная интерпретация понятий помогает учитывать различные варианты взаимного перехода состояний интеграции-дифференциации, дружбы-враждебности, симпатии-антипатии и др.

Выбор именно козеровской концепции в качестве одной из базовых при анализе проблем лингвистического конструирования конфликтов связан с ориентацией Л. Козера на функции социальных конфликтов (в том числе позитивных функций конфликта), с рассмотрением в рамках его концепции тех последствий социальных конфликтов, "которые служат усилению, а не ослаблению адаптации и приспособляемости конкретных социальных отношений или групп". Интерпретируя идеи Л. Козера на примере проанализированных тезисов можно заметить, что от функций социальных конфликтов можно перейти к функциям характеристик языка конфликтов. При этом типы характеристик языка конфликта могут быть выстроены в определенную типологию в соответствии с их функциями по отношению к социальной системе в целом и к различным ее подсистемам (или к конфликтам как системам и подсистемам, причем лингвистически сконструированные конфликты могут рассматриваться как одна из подсистем по отношению к реальным конфликтам).

Целесообразно в перспективе разработать своего рода "матрицу" функций языка конфликта, базирующуюся на функциях конфликта Л. Козера, чтобы применять ее, например, при анализе текстов интервью и содержащихся в них характеристик языка конфликтов (в особенности при анализе текстов, полученных в ходе проведения лингвоконфликтологических интервью для выстраивания различных семантических полей типов характеристик

языка конфликта в соответствии с их функциями). При этом каждую из функций можно связать, с одной стороны, с реальными конфликтами, с другой – с лингвистически сконструированными конфликтами как подсистемами по отношению к реальным социальным конфликтам.

Следует также заметить, что в ходе анализа работы Л. Козера "Функции социальных конфликтов" высвечиваются особенности "продолжающихся интерпретаций", которые могут рассматриваться как "продолжающийся диалог". Когда Л. Козер писал работу "Функции социальных конфликтов", он интерпретировал основные идеи Г. Зиммеля, развивая их, когда мы интерпретируем идеи Л. Козера применительно к анализу проблем лингвистического конструирования социальных конфликтов, мы продолжаем этот ряд интерпретаций. Идея протянувшихся в историко-социологическом материале диалогов могла бы стать темой отдельного исследования, поэтому в данной статье мы затронули это лишь косвенно, невольно демонстрируя, как выстраиваются це-

почки диалогов на примере соотношения понятий конфликт-солидарность и др.

Анцупов А.Я. Конфликтология в схемах и комментариях : учебное пособие / А.Я. Анцупов, С.В. Баклановский. Санкт-Петербург: Питер, 2009. – 304 с.

Бабосов Е. М. Конфликтология : учеб. пособие для студ. ВУЗов / Е. М. Бабосов. – Минск : ТетраСистемс, 2000. – 464 с.

Даниленко О. А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе : от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей / О. А. Даниленко. – Вильнюс : Изд-во ЕГУ, 2007. – 402 с.

Даниленко О. А. Лингвистическое конструирование социальных конфликтов в условиях Пограничья / О. А. Даниленко // Перекрестки : журнал исследований Восточноевропейского Пограничья. – 2008. – № 2-4. – С. 35–47.

Даниленко О. А. Лингвоконфликтологические эксперименты гарфинкелевского рода в социологии / О. А. Даниленко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 844. – С. 32–39.

Даниленко О. А. Идея "замиренных сфер" М.М. Ковалевского и аналитика конфликта / О. А. Даниленко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х., 2009. – Вип. 15. – С. 183–186.

Даниленко О. А. Идея "замиренных сфер" М.М. Ковалевского и аналитика конфликта / О. А. Даниленко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х., 2001. – С. 18–24.

Здравомыслов А. Г. Социология конфликта / А. Г. Здравомыслов. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 308 с.

Степанов Е. И. Современная конфликтология. Общие подходы к моделированию, мониторингу и менеджменту социальных конфликтов : учеб. пособие / Е. И. Степанов. – М. : ИС РАН, 2008. – 176 с.

Козер Л. А. Функции социального конфликта / Л. А. Козер. – М. : Идея-Пресс, 2000. – 205 с.

Надійшла до редколегії 13.05.11

УДК 316.33

Ю. Савельєв, канд. філос. наук, доц., докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СУПЕРЕЧНОСТІ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ВИКЛЮЧЕННЯ І ВКЛЮЧЕННЯ: ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ НА СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

У статті аналізується концепція соціального виключення (ексклюзії) і соціального включення (інклюдії) і визначаються її протиріччя. На основі робіт Х.Сілвер, Р.Левітас, А. Сена та інших обґрунтовується існування окремої лінії розвитку цієї концепції у європейському соціально-політичному дискурсі, яка сформувалась під впливом комунітарно-республіканської, ліберально-інтеграційної і соціалістично-редистрибутивної ідеологій. Доводиться, що спільним для цих течій є розуміння сутності соціальної ексклюзії як відносної і багатомірної депривації, а соціального включення як подолання депривації і поновлення соціальних зв'язків. Таке розуміння суперечить поширеній у сучасній соціології тезі про те, що горизонтальні розмежування відіграють більш важливу роль ніж ієрархічні нерівності у суспільстві доби постмодерну. Виділяються існуючі підходи до соціального включення і вказується на їхні евристичні можливості і обмеження.

Ключові слова: соціальне включення, інклюдія, соціальне виключення, ексклюзія, суспільство модерну, відносна депривація, депривація спроможностей

В статье анализируется концепция социального исключения (ексклюзии) и социального включения (инклюдии) и определяются ее противоречия. На основании работ Х.Силвер, Р.Левитас, А.Сена и других обосновывается существование отдельной линии развития этой концепции в европейском социально-политическом дискурсе, который сформировался под влиянием комунитарно-республиканской либерально-интеграционной и социалистически-редистрибутивной идеологий. Доказывается, что общим для этих течений есть понимание сущности социальной эксклюзии как относительной и многомерной депривации, а социального включения как преодоления депривации и обновления социальных связей. Такое понимание противоречит распространенному в современной социологии тезису о том, что горизонтальные разграничения играют более важную роль чем иерархические неравенства в обществе эпохи модерна. Выделены существующие подходы к социальному включению и указано на их эвристические возможности и ограничения.

Ключевые слова: социальное включение, инклюдия, социальное исключение, эксклюзия, общество модерна, относительная депривация, депривация возможностей

The article analyzes the concepts of social exclusion (exclusion) and social inclusion (inclusion) and identifies their contradictions. On the basis of publications of H.Silver, R.Levitas, A.Sen and others it is argued that a separate line of elaboration of these concepts has developed within European social policy discourse which was influenced by the following ideologies: communitarian-republican, liberal-integrationist, social-redistributionist. It is asserted that all these ideologies share the understanding of social exclusion as relative, relational, and multidimensional deprivation, while social inclusion is regarded as a compensation of deprivation and repair of social bonds. Such understanding is not compatible with a widespread notion in contemporary sociology that in post-modern societies the importance of hierarchical inequalities has been replaced with horizontal differentiation. Existing approaches to social inclusion are featured, and their heuristic advantages and limitations are demonstrated.

Keywords: social inclusion, social exclusion, modern society, relative deprivation, relational capability deprivation

Постановка проблеми

Зміни у суспільному житті викликають появу нових соціологічних інтерпретацій, теорій і конструктів. Унаслідок поглиблення нерівності усередині розвинутих країн за останні 30 років [Esping-Andersen, 2007; Weeden et al., 2007], а також кон-

цептуальної трансформації розуміння бідності у сучасній соціальній теорії, коли замість вертикальної стратифікації у центрі уваги опиняється горизонтальна диференціація з поділом на "інсайдерів" та "аутсайдерів" [Абрахамсон, 2001: с. 158], у соціологічних публікаціях почали активно вико-

ристовувати концепти "соціальне включення (інклюдія)" і "соціальне виключення (екслюдія)". Вони широко вживаються у закордонній соціологічній літературі з середини 1990-х рр. у дослідженнях бідності, ринку праці і тривалого безробіття, міграції, якості життя, громадянських прав і держави соціального забезпечення [Rodgers et al., 1995; Room et al., 1995; Jordan, 1996; Levitas, 1996; Paugam, 1998; Procacci, 1998; Gordon et al., 2000; Askonas et al., 2000; Woodward, Kohli, 2001; Gough et al., 2006; Sen, 2000]. Ці концепти також все частіше використовуються в українській соціології у різних контекстах [Толстих, 2003; Оксамитна, Хмелько, 2004; Бабенко, 2007; Фурдига, 2010].

З іншого боку, у провідних країнах світу, передусім державах Європейського союзу, у 1990-х рр. сформувався напрям соціальної політики, спрямований на збільшення соціального включення та підвищення рівня інтеграції суспільства [Ferrera et al., 2002; Béland, 2007; Niessen et al., 2005; Silver, Miller, 2003]. Також подібний підхід до оцінки соціальної політики і стану суспільних процесів застосовується з 2000-х рр. у межах Програми розвитку ООН [UNDP, 2001; UNDP, 2007].

Поняття соціальної екслюдії є більш поширеним у сучасній соціології і має приклади його концептуалізації й операціоналізації [див., наприклад: Оксамитна, Хмелько, 2004; Burchard et al., 2002; Daly, Silver, 2008; Gordon D. et al., 2000]. Екслюдія концептуалізується як брак участі в основних видах діяльності суспільства [Оксамитна, Хмелько, 2004; Burchard et al., 2002], або, у більш широкому розумінні, як розрив соціальних зв'язків, що призводить до зменшення участі, доступу та солідарності [Silver, 1994: с. 539]. О.Рєвніцева, яка у своїй статті головним чином використовує матеріали Н. Ільченко і Р. Жиленка, а також, у значній мірі, роботу Н.Толстих, вважає, що в Україні соціальне виключення необхідно розуміти з точки зору бідності і забезпечення зайнятості населення [Рєвніцева, 2008: с. 104-105]. При чому цей висновок суперечить викладеному у її статті лапідарному аналізу концепції екслюдії.

Соціальне включення (інклюдія) функціонує у сучасній соціологічній літературі як допоміжний термін без концептуалізації у дослідженнях обміну у мережах, соціального капіталу і реалізації громадянських прав [Thye et al., 1997; Skrentny, 2006]. В. Радаєв пропонує використовувати міру включення до мереж як індикатор для вимірювання соціального капіталу [Радаєв, 2002: с. 27]. К. Урсуленко у схожий спосіб розглядає включення до соціальних мереж як структурний компонент соціальної солідарності [Урсуленко, 2009: с. 136]. Н. Ільченко і Р. Жиленко вперше в Україні здійснили спробу стислого огляду концепції соціального включення [Ільченко, Жиленко, 2006]. Проте явище соціального включення в їхньому огляді фактично залишилося у тіні соціальної екслюдії, яку автори розуміли як нездатність підтримувати прийнятний у суспільстві спосіб життя через низький рівень осві-

ти і бідність. С.С. Бабенко розглядає двобічний механізм екслюдії-включення, який забезпечує розмежування груп з нерівними можливостями або відкриває доступ до ресурсів і "зміцнює життєві шанси" [Бабенко, 2007: с. 52]. Також було вказано на фактори ризику для соціального включення окремих груп, зокрема, формування компоненту особистісних ресурсів, соціальної і особистісної компетентності [Савельєв, Дмитрук, 2010]. За замовчуванням включення розуміється як протилежність (з позитивним знаком) процесу виключення, на яке воно є відповіддю і по суті зводиться до усунення причин останнього.

У той же час, спираючись на існуючі дослідження, можна припустити, що соціальне включення є фундаментальним суспільним явищем і використання цього концепту не може обмежуватись тільки допоміжними функціями. По-перше, соціальне включення визначає інтеграційні процеси у соціальних системах [Wilson, 2006; Silver, 2010] і (поруч з екслюдією) є механізмом утворення "нових фундаментальних нерівностей у сучасних суспільствах" [Куценко, 2006: с. 67]. По-друге, процес соціального включення відображає сутнісні особливості і глибинні протиріччя доби модерну [Савельєв, 2010].

Враховуючи те, що сам термін є багатозначним і вживається у різноманітних контекстах соціологічних досліджень, а політика соціального включення зараз є пріоритетом найбільш розвинених суспільств світу, можна зробити висновок про необхідність з'ясування евристичного потенціалу поняття "соціальне включення" у сучасній соціології.

Соціальне включення є однією з базових характеристик суспільства. В соціології та інших соціальних науках існують теорії та конструкти, які використовуються для опису соціальної взаємодії та згуртованості. Відношення концептуальних підходів до розуміння соціальної інклюдії до інших конструктів і теорій на сьогодні не визначено. Лише вказується, що "соціальне включення відрізняється від інших понять тим, що воно радше нормативне ніж описове" та використовується "для поліпшення умов [життя] людей". [Toye, Infanti, 2003].

Таким чином, **метою** цієї статті є виявлення евристичних можливостей і обмежень концепції соціального виключення і соціального включення у контексті взаємодії соціально-політичного дискурсу і соціологічних теорій. Дослідницькі завдання включатимуть виділення і порівняння окремих підходів концепції соціальної екслюдії й інклюдії; встановлення впливу на формування концепції ідеологічних парадигм; співвіднесення понять соціального виключення і включення; оцінку підходу відносної депривації спроможностей у розкритті сутності виключення і включення; з'ясування суперечностей існуючої концепції. Враховуючи те, що у російськомовній та україномовній літературі вживаються як терміни "екслюдія" й "інклюдія", так й "виключення" і "включення", які є аналогом англійських (або французьких) термінів

"exclusion" і "inclusion" відповідно, при розгляді концепцій терміни "ексклюзія" і "виключення" у цій статті будуть вживатись як синоніми. Це також стосуватиметься пари термінів "інклюдія"/"включення". Необхідність використання синонімічних термінів у даному випадку зумовлена їх застосуванням в публікаціях, що аналізуються.

Формування і розвиток концепції соціального виключення і включення

Незважаючи на відносно недавнє походження, існує більше трьох десятків наукових публікацій, у яких розглядається витоки та зміст концепту соціальної ексклюзії. Спільним для переважної більшості цих оглядів є її аналіз у контексті соціальної політики та її наслідків. Адже конструкт, що розглядається, має своє походження з досліджень бідності, депривації та тривалого безробіття. Як справедливо вказує Х. Сілвер, значення, з яким його використовують, залежить від впливу не тільки наукових парадигм, а й конкуруючих політичних ідеологій [Silver, 1994: р. 536]. Тому, як зараз буде продемонстровано, у межах саме соціально-політичного дискурсу сформувалась окрема лінія розвитку концепцій соціального виключення та включення. Звичайно, всередині цього дискурсу виникали різні підходи і відповідне конкуруюче бачення суспільних явищ.

Значна частина дослідників вважає, що термін "соціальна ексклюзія" виник у Франції і ввійшов у публічний дискурс з роботою Рене Ленуара "Виключені" ('Les exclus') у 1974 р. [Silver, 1994: р. 536; Procacci, 1998: р. 71; Burchard et al., 2002: р. 2]. В оригінальному значенні до виключених відносили тих людей, які не потрапляли до сфери дії системи соціального захисту держави, наприклад, ті хто не мав поліса соціального страхування або втратив право на виплати по безробіттю [Burchard et al., 2002: р. 2]. З іншого боку, поняття виключення також описувало становище осіб, які через фізичні або ментальні обмеження (особи з інтелектуальною недостатністю, з фізичними обмеженнями) не можуть брати участь у повноцінному житті і стають відчуженими від суспільства [Rawal, 2008: р. 162].

Х. Сілвер пов'язує виникнення концепту соціального виключення з ідеологією французького республіканізму [Silver, 1994]. У своїй найбільш цитованій публікації з цієї теми вона виділяє три "парадигми" (точніше ідеологічні концепції) соціальної ексклюзії, які по-різному пояснюють бідність, безробіття і депривацію у залежності від розуміння сутності соціальної інтеграції і громадянських прав [Silver, 1994: р. 539, 541]. Саме перша з цих концепцій – "парадигма республіканської солідарності", яка мала коріння у Франції (у тому числі, соціальному католицизмі), у 1980-х рр. поширилась на континентальну Європу і згодом на весь Європейський союз. Відповідно до цієї ідеології соціальна ексклюзія є відображенням розриву соціального зв'язку між індивідумом і суспільством як цілим [Silver, 1994: р. 538].

Друга концепція, яку Х. Сілвер називає "парадигмою спеціалізації", має коріння у ідеології лібералізму. Ця ідеологія пояснює соціальне виключення дискримінацією і порушенням прав, які зумовлюють відсутність або обмеженість доступу агентів до соціальних взаємодій, економічного обміну, а також ресурсів та послуг.

Третя "парадигма монополії" пов'язана з ідеологією соціал-демократії і розглядає ексклюзію як наслідок нерівності класів, домінування і монополізації ресурсів певними статусними групами [Silver, 1994: р. 570]. Ексклюзія безпосередньо є наслідком соціального закриття (closure), що споріднює цей підхід з соціологічними теоріями Вебера і Бурдьє.

На практиці при формуванні соціальної політики всі ці ідеологічні концепції можуть поєднуватись, маючи на меті усунення комплексу різних причин соціального виключення. Проте, перша точка зору отримала найбільше поширення. Сама Х. Сілвер разом з М. Дейлі вважає, що саме солідарність є ключовим компонентом для розуміння процесів ексклюзії і забезпечення інтеграції суспільства і зближує республікансько-католицький солідаризм з комунітарною традицією Токвіля і концепцією соціального капіталу [Daly, Silver, 2008: р. 564].

Проте, критику, яку Х. Сілвер спрямовувала на обмеження інших ідеологічних течій, можна логічно повернути й проти так званої республіканської парадигми. Статусні позиції і класова приналежність в її межах не відіграють важливої ролі. Найяскравіше така точка зору проявилась у розділенні вертикальної стратифікації та горизонтальної диференціації, що була запропонована А. Туреном. На відміну від класової нерівності, яка створює вертикальний поділ, ексклюзія відображає неієрархічну геометрію центра і периферії, що лежать в одній площині: "інсайдери" знаходяться усередині кола, а "аутсайдери" поза ним [Burchard et al., 2002: р. 3; Абрахамсон, 2001: с. 158].

Поширення такого підходу на державну політику в ЄС призвело до того, що концепція соціального виключення/включення прийшла на заміну концепції соціального захисту (social protection) і у другій половині 1990 – початку 2000 років відбувся перехід від держави "пасивного соціального забезпечення", яка сприяла "залежності та браку ініціативи", до держави "активного соціального забезпечення" або включення, що заохочує "особисту відповідальність" та пропонує можливості [Lister, 1998: с. 224].

Метою цих трансформацій було підвищення ефективності системи соціального забезпечення і забезпечення конкурентоспроможності європейської економіки. В той же час, вади такої політики й ігнорування структурних нерівностей не могли залишитися без критики. Як справедливо зазначає Р. Лістер, дискурс сприянню рівності був замінений на дискурс рівності можливостей "з наголосом на освіту, професійну підготовку... радше, ніж перерозподіл доходів через податкову систему"

[Lister, 1998: с. 216]. Мова йшла про розбудову суспільства, що засновано на мерітократії з відкритими мережами, у якому мобільність відбуватиметься поза впливом класової структури і вже не ґрунтуватиметься на існуючих ієрархічних відносинах між акторами. Втім, наголошує Р. Лістер, "коли уряд зобов'язався сприяти соціальному включенню, виявилось, що він полишив мету сприяння більшій рівності" [Lister, 1998: с. 224].

Інша авторитетна дослідниця проблем соціального виключення Р.Левітас вказує на нерівність позицій, через які здійснюється доступ до ринку праці, і існування дискримінації неоплачуваної праці [Levitas, 1996: с. 224]. Вона, у свою чергу,

пропонує виділити три окремих дискурси соціальної ексклюзії:

1. дискурс перерозподілу, у центрі уваги якого бідність;

2. дискурс морального андеркласу, у якому акцентуються ціннісна і поведінкова делінквентність виключених;

3. соціально-інтеграційний дискурс, який фокусується на доступності оплачуваної роботи [Levitas, 1998: с. 7].

Р. Левітас вважає, що перший дискурс є більш широким і сучасна соціальна політика у Великій Британії, яка у центрі її уваги, зміщується від першого до поєднання останніх двох [Levitas, 1998: р. 27].

Таблиця 1

Система факторів соціальної ексклюзії

Дискурси соціальної ексклюзії за Р.Левітас Парадигми за Х.Сілвер	Дискурс перерозподілу	Дискурс морального андеркласу	Соціально-інтеграційний дискурс
Парадигма республіканської солідарності	Недооцінка праці; відсутність власності; втрата житла	Розрив зв'язків з суспільством; невідповідність цінностям і нормам, які панують у суспільстві	Відчуженість від ринку оплачуваної праці; відсутність необхідних знань, умінь і кваліфікації
Парадигма спеціалізації	Відсутність політично-правового визнання; порушення громадянських прав	Ізольованість; етно-расова і культурна дискримінація; громадське неприйняття	Дискримінація на ринку праці; дискримінація неоплачуваної праці
Парадигма монополії	Класова нерівність; домінування і монополізація ресурсів статусними групами	Негативний соціальний капітал; криміналізація	Нерівність доступу до ринку праці; кваліфікаційні бар'єри; соціальне закривання

Таблиця укладена автором за публікаціями Х.Сілвер і Р.Левітас [Silver, 1994; Levitas, 1998].

Порівнюючи дві вказані типології Х. Сілвер і Р. Левітас, можна зробити висновок, що вони в основному співпадають (див. табл. 1). Хоча типологія Х. Сілвер більш ґрунтовна і звертає увагу саме на ідеологічні засади пояснення явищ соціальної ексклюзії.

Поняття "соціальне виключення" стало невід'ємною частиною політичного дискурсу Європейської комісії з середини 1980-х рр. під час президентства Жака Делора, коли у Брюсселі звернули увагу на необхідність узгодженої системної політики щодо подолання бідності, оскільки саме по собі економічне зростання цю проблему не вирішувало [Ferrera et al., 2002: р. 228]. Цей термін був популяризований французькими політиками і інтелектуалами [Daly, Silver, 2008], хоча французький соціолог С. Паугам також поруч з ним вживав термін "соціальна дискваліфікація" [Paugam, 1998: р. 43].

Ряд авторів звертають увагу на те, що поняття соціального виключення, яке почалось використовуватись на додаток до поняття бідності, мало дещо розпливчастий зміст, що власне і було однією з причин його привабливості для політиків [Woodward, Kohli, 2001; Ferrera et al., 2002]. В офі-

ційних документах ЄС терміни соціальне виключення та бідність вживаються нерозривно один від одного і часто як синоніми. Проте, на відміну від бідності соціальне виключення сьогодні розглядається як більш складний багатовимірний конструкт, який охоплює громадянські права, дискримінацію, аспекти трудової зайнятості, здоров'я, освіти і комунікації [Lister, 1998; Ferrera et al., 2002; UNDP, 2007].

С.Оксамитна і В.Хмелько зауважують, "якщо бідність вважається певним становищем, станом, більш статичним явищем, то соціальна ексклюзія у більшій мірі стосується процесуальності, тобто процесів маргіналізації, причин та наслідків обмеження доступу до основних соціальних інститутів суспільства" [Оксамитна, Хмелько, 2004: с. 67; також див.: Абрахамсон, 2001: с. 159]. Вони також пристають на позицію, згідно з якою ексклюзія концептуалізується, як брак участі в основних видах діяльності суспільства, що дає можливість досліджувати "кризу соціальних зв'язків" [Оксамитна, Хмелько, 2004: с. 68; також див.: Burchard et al., 2002]. З п'яти змінних, які вони обрали індикаторами браку участі і, відповідно, ексклюзії, дві стосуються рівня доходу і споживання (тобто бід-

ності), а інші три змінні це тривале безробіття, низький рівень освіти і відсутність підтримки близьких [Оксамитна, Хмелько, 2004: с. 68-69]. Останній показник є дуже важливим, оскільки соціальна ексклюзія не обмежується бідністю, а свідчить про розрив соціальних зв'язків і характеризує рівень інтеграції суспільства [Silver, 2010; Wilson, 2006]. Крім того, соціальне включення не означає обов'язково кінець бідності, оскільки, "бідність є матеріальною проблемою розподілу... соціальна ексклюзія – це проблема соціальних відносин" [Silver, Miller, 2003: с. 1, 3].

Н.Толстих виділяє три ознаки виключення: до низького рівня "споживання та доходу індивідів чи груп", тобто власне бідності, вона додає "обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту" і "переважно пасивний тип взаємодії з суспільством" [Толстих, 2003: с.82]. Такий підхід пов'язаний з теоретичними пошуками західних авторів, які намагаються визначити розмірності соціальної ексклюзії [див., наприклад.: Room et al., 1995; Woodward, Kohli, 2001; Aasland, Fløtten, 2001]. Серед українських соціологів його також поділяють С. Оксамитна і В. Хмелько, виділяючи три ключові прояви браку участі: у споживанні, оплачуваній праці, соціальній взаємодії та підтримці [Оксамитна, Хмелько, 2004: с. 68]. З принципово іншої позиції, яка походить від концепції соціального закривання М.Вебера, С.С. Бабенко використовує терміни ексклюзія і включення для "аналізу динаміки соціальної структури" і міжгрупових взаємодій і концептуалізує їх як "аспект... відтворення, закріплення та сприйняття соціальних нерівностей" [Бабенко, 2007: с. 49].

В офіційних документах Європейської комісії соціальне виключення "означає ситуацію, коли люди мають перешкоди для повноцінної участі у економічному, соціальному і громадському житті і (або) коли їхній дохід та доступ до інших ресурсів (особистих, родинних, соціальних та культурних) є таким неадекватним, що заважає (exclude) їм мати життєві стандарти та якість життя, які вважаються прийнятними у тому суспільстві, в якому вони живуть. У таких ситуаціях люди часто не можуть у повній мірі користуватись своїми фундаментальними правами" [Joint Report on Social Inclusion, 2007]. Соціальне виключення може поширюватись не лише на індивідумів, а також на домогосподарства (households), територіальні громади, цілі райони [Pavis et al., 2001: p. 292].

З кінця 1990-х рр. у Європейському союзі поруч з поняттям соціальної ексклюзії все частіше використовується термін соціальне включення, зміст якого залишається більш розпливчастим і, навіть, незрозумілим. Він застосовувався для позначення зусиль, спрямованих на подолання ексклюзії, і мав позитивну конотацію, позначаючи протилежний, бажаний стан, що приваблювало європейських політиків. Соціальна інклюзія стала невід'ємною частиною стратегічної мети ЄС, яка була поставлена на Раді Європи у 2000 р. і відома як Лі-

сабонська стратегія. Було визнано, що "розбудова Європейського Союзу, який забезпечує більше включення" ("a more inclusive European Union") є основним елементом у досягненні стратегічної мети Союзу... стати найбільш конкурентоспроможною та динамічною у світі економікою, що заснована на знаннях, і яка здатна до сталого економічного розвитку зі зростанням числа і підвищення якості робочих місць та з більшою соціальною згуртованістю" [European Commission, 2000]. Ця стратегія є складовою концепції сталого розвитку, яка прийнята у якості фундаментальної ідеї існування Європейського союзу. Одним із семи викликів та пріоритетів оновленої у 2006 р стратегії зазначені "соціальне включення, демографія та міграція" [European Commission, 2006], тобто питання людського капіталу. Відповідно до цієї стратегічної мети передбачаються інвестиції у людські ресурси, освіту, безперервне навчання протягом життя, науку та технології, системи комунікації, інноваційні галузі економіки.

Термін "соціальна інклюзія" у політичному дискурсі і науковій літературі цілковито підпорядкований концептуалізації соціальної ексклюзії. Аналіз публікацій показує, що часто автори використовують перший як такий, що має позитивне значення [Х. Сілвер пояснює це бажанням зосередитись на цілях майбутнього, а не проблемах минулого, і виглядати позитивно для зовнішнього спостерігача [Silver, 2010: p. 194]], але насправді вони розглядають прояви соціального виключення, які вже зазначались [Atkinson et al., 2002; Toye, Infanti, 2003; Wilson, 2006; Fremstad, 2008; UNDP, 2007; Atkinson, Marlier, 2010].

Н. Равал робить висновок, що ексклюзія і інклюзія є двома нерозривними частинами одного явища, причому зміст останньої не експлікується і вона може бути визначена лише по відношенню до першої [Rawal, 2008: p. 171]. Т.Аткінсон і Е. Марлье розуміють соціальну інклюзію "як процес, за допомогою якого суспільства борються з бідністю і соціальним виключенням" [Atkinson, Marlier, 2010].

Наявні практики соціального включення у Європейському союзі також зводяться до боротьби з соціальною ексклюзією, бідністю та безробіттям [Joint Report on Social Protection and Social Inclusion, 2007]. Вони не пов'язані зі змінами у соціальній структурі і передбачають допомогу при виході (поверненні) до ринку праці, в отриманні більш якісної роботи шляхом навчання та розвитку нових умінь та навичок, у першу чергу ІТ, консультативні послуги та підтримка. Також сюди відносяться забезпечення повного доступу до якісних послуг в охороні здоров'я та покращення умов праці, що гарантуватиме більшу та довшу працездатність. Пролонгація працездатності та зайнятості людей старшого віку розглядається як спосіб, що автоматично забезпечує соціальне включення. Окремо здійснюється підтримка тих, хто нездатний працювати, і яким гарантується

достатній рівень добробуту [Joint Report on Social Protection and Social Inclusion, 2007: p. 6].

Е.Фелпс зводить соціальне включення до економічного, розуміючи його як наявність "оплачуваної роботи у формальній економіці", яка дає заробіток, необхідний для того, щоб "бути самодостатнім" [Phelps, 2003: p. 1]. Воно також ототожнюється з подоланням межі бідності, що у Європейському союзі офіційно визначається відносно існуючого рівня матеріального добробуту у суспільстві в цілому і становить 60% національної медіани чистого доходу домогосподарств [Portfolio, 2006]. Такий саме показник Ш.Фремстад пропонує використовувати для США, де бідність вимірюється у абсолютних, а не відносних числах [Fremstad, 2008]. За допомогою коефіцієнта варіації визначається інтегрованість (рівномірність) регіонів у відповідності до загальнонаціональних показників [Stewart, 2003: p. 340].

З іншого боку, в ЄС існує розуміння того, що "включення вимагає більшого ніж просто доступу до ринку праці" [European Civic Citizenship and Inclusion Index, 2005: p. 14]. Крім того, є дослідження, які ставлять під сумнів припущення, що робота і, навіть, високооплачувана робота обов'язково призводить до соціального включення [Yates et al., 2006: p. 364].

Крім рівня доходу і зайнятості до соціального включення відносять можливість реалізації громадянських прав [Köhler, 2009], політико-правове визнання і надання громадянства [Odmalm, 2005], доступність освіти, у тому числі, для людей з особливими потребами (інклюзивна освіта) [Thomas et al., 1998, Allan et al., 2003]. Л.Уілсон пропонує вимірювати інклюзію через індекс згуртованості і міру конфліктності суспільства або громади, фактично ототожнюючи її з солідарністю [Wilson, 2006: p. 356]. У дещо нетрадиційний спосіб Н.Ільченко і Р.Жиленко зводять соціальне включення до висхідної мобільності "шляхом підвищення соціального статусу особи чи групи осіб, за умови, що новий статус надасть їм більшого впливу на всі сторони життя громади та суспільства в цілому" або "шляхом повернення... до загальноновизнаної соціальної ієрархії" [Ільченко, Жиленко, 2006: с.3]. Якщо "повернення до соціальної ієрархії" можна трактувати як поновлення соціального зв'язку (оскільки, як зазначалось, відповідно до республіканської ідеологічної парадигми, за певних умов має місце його розрив), то ототожнення мобільності й інклюзії розмиває межі останньої. Оскільки у цьому випадку питання, до яких саме відносин, інститутів чи підсистем власне відбувається включення, стає нерелевантним (адже це можуть бути будь-які підсистеми), то й термін інклюзія втрачає сенс.

Усі ці підходи ігнорують власну природу соціального включення і за допомогою індикаторів, які пропонуються, вимірюється саме соціальна ексклюзія (як міра включення), а не те, як відбувається соціальне включення і яким є його результат. В політичному дискурсі Європейського союзу панує підхід, заснований на використанні даних націо-

нальної статистики, коли одиницею аналізу є країна. Актори, їхні стратегії та взаємодії із соціальними інститутами залишаються поза увагою. Можна погодитись з висновком М. Дейлі і Х. Сілвер, що поняття "соціальна ексклюзія" є концептуально менш розробленим ніж інші поняття, наприклад соціальний капітал, і йому бракує власної інтелектуальної традиції [Daly, Silver, 2008: p. 543]. Слід додати, що це ще в більшій мірі стосується ситуації з соціальною включенням.

А. Сен у своєму змістовному аналізі проблеми ставить питання, чи є поява ідеї соціального виключення концептуальним внеском до теорії або цей термін залишається суто риторичним і лінгвістичним засобом [Sen, 2000: p. 12]. [До цього можна було б додати – ідеологічним конструктом] А. Сен приходить до висновку, що концептуальний внесок полягає у акценті на багатомірність і відносний характер депривації, хоча такий підхід він не вважає принципово новим і зв'язує його з аристотелівською традицією розуміння свободи і спроможності, яка у Новий час була розвинена Адамом Смітом [Sen, 2000: p. 47].

Розуміння соціальної ексклюзії як відносної і багатомірної депривації є підсумком розвитку цієї концепції у соціально-політичному дискурсі та пов'язаних з ним соціальних теоріях. А. Сен найкращим чином висловив її сутність: ексклюзія – це виключення з соціальних відносин, яке, по-перше, є прямим проявом бідності спроможностей (capability poverty), по-друге, може призводити до інших депривацій, що у свою чергу ще більше обмежують життєві можливості [Sen, 2000: p. 4, 5].

Відносна комплексна депривація знаходиться у центрі уваги усіх згаданих ідеологічних парадигм: комунітарно-республіканської, ліберально-інтеграційної і соціалістично-редистрибутивної. Виключення з соціальних відносин може бути примусовим або добровільним, цілеспрямованим чи ненавмисним. Вони лише по-різному пояснюють її причини та наслідки і пропонують різні засоби протидії. Незважаючи на розбіжності, усі існуючі ідеологічні підходи можуть бути об'єднані на основі концепції відносної депривації і порушення соціальних зв'язків у єдиний соціально-політичний дискурс соціального виключення.

Відповідно, соціальна інклюзія має тлумачитись як поновлення соціальних зв'язків, входження до системи відносин, залучення до мереж, подолання нерівності та компенсація скрут. Зв'язки, мережі, нерівності, звичайно, є дуже різними у всіляких сферах діяльності. Відносність депривації означає необхідність мати порівняльну базу для її визначення. [Ексклюзія як має природу у соціальних відносинах, так й є відносною (релятивною) (relational and relative) [Silver, 2010: p. 190–191]] Це вимагає введення уявлення про норму для встановлення депривації. Вона може бути, по-перше, результатом суб'єктивного сприйняття агентом, по-друге, інтерсуб'єктивним ставленням соціальної групи або суспільства в цілому, по-третє, визначена відповідними соціальними інститутами,

передусім, державою. Наприклад, як на практиці соціальної політики в ЄС, це може бути система стандартів, яка охоплює необхідний рівень доходів, певний час відсутності на ринку оплачуваної праці, стан здоров'я, рівень освіти і професійної кваліфікації, тощо.

Проблема полягає у тому, що всі ці стандарти умовні і їхня властивість бути пороговим значенням, що відокремлює бідну людину від людини з прийнятним рівнем доходів або тривалого безробітного від звичайного, перебільшена. Використання таких стандартів для оцінки ризикує бути суто дескриптивним. З іншого боку, залишається незрозумілим, як депривація у відповідності до визначеної норми співвідноситься з виключенням з соціальних відносин. Адже для однієї тієї ж самої депривації можуть бути абсолютно різні причини, які у тому числі, могли бути викликані авжеж не руйнацією соціальних зв'язків. Наприклад, людина може втратити роботу через скорочення персоналу, сімейні проблеми або у зв'язку з погіршенням стану здоров'я. Людина може бути відсутньою на ринку праці протягом тривалого часу але залишитись фінансово забезпеченою, маючи заощадження, або завдяки підтримці родини.

Існує також проблема релятивізації ексклюзії і включення. Оскільки включення може відбуватись (або не відбуватись) до різноманітних соціальних відносин, мереж і царин життя, то, як зазначають Р. ван Беркель, І.Х. Моллер і К. Вільямс, будь-який індивідуум протягом свого життя є включеним до певних соціальних підсистем і виключеним з інших. При чому з часом на своєму життєвому шляху всі без винятку індивідууми стикаються зі змінами у процесі інклюзії, коли вони виключаються з одних підсистем (наприклад, ринку праці) і включаються в інші (наприклад, систему соціального забезпечення). Тому концепти інклюзії/ексклюзії зазначені автори пропонують розглядати як "динамічні" (курсив в оригіналі – Ю.С.), позаяк "ніхто не може бути включеним до усіх (під) систем або, навпаки, бути виключеним з них усіх в один і той же час" [Berkel et al., 2002: p. 27].

З цією точки зору говорити про інклюзію або ексклюзію можна лише "у відношенні до специфічної соціальної системи (сегменту, класу або функції системи)" [Berkel et al., 2002: p. 28] (курсив в оригіналі – Ю.С.), а визначення статусу інсайдерів та аутсайдерів у контексті інших підсистем або суспільства в цілому не має сенсу. Такий релятивізм може призвести до ігнорування структурних нерівностей і втрати змістовного наповнення понять виключення і включення. Позаяк мереж і соціальних підсистем існує безліч, механізми і наслідки соціальної ексклюзії у таких підсистемах можуть бути абсолютно різними, які неможливо порівняти. Через незіставність статусів виникає цілий рід колізій, які ускладнюють розуміння сутності суспільних явищ. Наприклад, нелегальний трудовий мігрант, який не має громадянських прав і є виключеним у цивільно-політичному сенсі, може

нелегально працювати, тобто бути включеним до ринку праці. В той же час громадянин цієї країни може бути безробітним тривалий час, тобто виключеним з цього ринку. До того ж, цілком ймовірно, що рівень доходів працюючого нелегального мігранта поступатиметься доходу безробітного громадянина, якщо останній є включеним до системи соціального забезпечення. Як у такій ситуації інтерпретувати стан включення до ринку праці мігранта? Якщо його праця недооцінена (а це загальне правило), то має місце дискримінація. Як дискримінація співвідноситься з його включенням до цієї підсистеми?

Подальша релятивізація термінів ексклюзії та включення, тобто коли визнається, що обидва стани мають як негативні, так й позитивні моменти [Berkel et al., 2002: p. 30], руйнує їхній концептуальний зв'язок з відносною депривацією спроможностей. Така проблема закладена також у самому підході А. Сена, який пропонує відрізнати несприятливе включення (unfavourable inclusion) поруч зі звичайним [Sen, 2000: p. 28-29]. Таким чином, депривація може бути наслідком не лише ексклюзії, а й несприятливої інклюзії. Якщо ж уявити за аналогією протилежну їй форму "сприятливої ексклюзії", то можна прийти до висновку, що ексклюзія, яка зазвичай зумовлює депривацію, виявляючись сприятливою, до неї не призводить, в той час як інклюзія, що має компенсувати депривацію, у несприятливій формі сама її породжує.

Р. ван Беркель, І.Х. Моллер і К. Вільямс апелюють до суб'єктивної оцінки самими соціальними агентами, яка, за кінцевим рахунком, заснована на моралі, і стверджують: "якщо система є огидною, то краще залишатись виключеними" [Berkel et al., 2002: p. 30]. Вони наводять зразки довільної оцінки на кшталт небажання безпритульних або наркозалежних бути включеними до "нормального життя суспільства". Але й в утилітаристському розумінні можна вказати на значну кількість ситуацій, коли стан виключення дає переваги замість депривації і навпаки. Наприклад, члени профспілки можуть бути звільнені за участь у страйку або матимуть менше шансів при прийомі на роботу ніж ті, хто не є членом і уникає робітничих заходів, тобто формально є виключеним (або самовиключеним).

Єдиним засобом уникнути цих труднощів є типове для наявного соціально-політичного дискурсу рішення – ігнорувати усю багатоманітність зв'язків, мереж і інститутів, у яких може відбуватись включення і виключення у різних комбінаціях, і зосередитись лише на тих підсистемах, які є найбільш важливими у житті людей [Berkel et al., 2002: p. 31]. У більшості випадків дослідники стають на позиції багатомірності процесу включення/виключення і залишають три традиційні рівні, які відповідають базовим підсистемам суспільства – державі, ринку, громадянському суспільству:

1. Політичний – включення/виключення у контексті громадянських прав;
2. Економічний – включення/виключення на ринку праці;

3. Цивільний – включення/виключення у громадянському суспільстві і соціальній сфері [Woodward, Kohli, 2001: p. 4; Aasland, Fløtten, 2001: p. 1028].

Інша радикальна точка зору полягає у тому, щоб виокремити одну ключову розмірність, яка визначатиме усю іншу сукупність соціальних позицій агента. По-перше, це редистрибутивний підхід, згідно з яким рівень доходу (або відносна бідність) є визначальним [Levitas, 1998; Fremstad, 2008]. В Україні його поділяє О. Ревнівцева [Ревнівцева, 2008: с.105] але у зарубіжній літературі він еволюціонує у бік багатомірності [Абрахамсон, 2001: с. 164]. Саме багатомірність ексклюзії, як зазначалось, вважається вагомою перевагою цього концепту перед бідністю. По-друге – поширений сьогодні в Європейському союзі підхід залучення до ринку оплачуваної праці, який вже критикувався вище. Його прихильники переконані в тому, що цей тип включення, принаймні у західному суспільстві, є не тільки джерелом достатнього рівня доходу, але й "королівською дорогою до соціальної інклюзії через нові мережі, вищий статус, більшу упевненість у собі і більше визнання ззовні за здійснювання чогось корисного для суспільства" [Berkel et al., 2002: p. 31]. Тобто, інші розмірності соціального включення не заперечуються, а вибудовуються ієрархічно відносно чільного фактору. Проте, в усіх вищезгаданих випадках в основі процесу ексклюзії все одно знаходиться відносна депривація, незалежно від того, у скількох і в яких саме сферах вона відбувається. А якщо це так, то у межах наявної концепції *соціальна ексклюзія є функцією соціальної нерівності*. Відповідно, ця концепція не відображає ті процеси виключення, які відбуваються внаслідок інших причин поза впливом нерівностей, і не може адекватно описати та пояснити причини і механізм соціального включення, як подолання нерівності.

Висновки

Концепція соціального виключення і включення сформувалась у взаємодії соціально-політичного дискурсу західноєвропейських країн і соціологічних теорій у 1970-1990 роки під впливом вагомих ідеологічних течій (парадигм), які по-різному пояснювали природу суспільних проблем і пропонували загальні принципи оптимального суспільного устрою. Це комунітарно-республіканська, ліберально-інтеграційна і соціалістично-редистрибутивна ідеології. Концепція соціального виключення і включення прийшла на заміну концепції соціального захисту та забезпечення, що змінило попередню соціальну політику сприяння рівності на політику створення рівності можливостей. В межах цієї лінії розвитку концепції таке ідеологічне бачення вплинуло на соціологічні теорії солідарності, бідності, зайнятості і безробіття, дискримінації, тощо, і зумовило появу альтернативних дослідницьких підходів, які відрізнялись розумінням причин, механізмів і наслідків соціальної ексклюзії. Саме через близькість до соціально-політичного дискурсу у цих соціологічних теоріях концепція соціального виключення невід'ємно пов'язана з уявлен-

ням про соціальну інклюзію, як її протилежний і бажаний стан, і має нормативний характер.

Незважаючи на те, що, домінуючим став дискурс розриву соціальних зв'язків, що ґрунтується на комунітарно-республіканській ідеології, спільним для всіх трьох ідеологічних парадигм є розуміння сутності соціальної ексклюзії як відносної і багатомірної депривації спроможностей. Відповідно, соціальне включення у соціально-політичному дискурсі й похідних від нього соціологічних теоріях може розумітись як подолання депривації та поновлення соціальних зв'язків, де можна виділити такі підходи:

1. Підхід підтримання якості життя і подолання відносної бідності;
2. Підхід забезпечення доступу до оплачуваної якісної праці;
3. Підхід політико-правового визнання і надання громадянських прав;
4. Підхід доступності послуг і ресурсів;
5. Підхід підвищення згуртованості громади і взаємодопомоги.

Втім, таке розуміння призводить до дескриптивно-нормативного наповнення концепту "соціальне включення", позбавляє його самостійного смислового навантаження, оскільки він може означати лише нульову точку на шкалі ексклюзії, тобто стан відсутності депривації. З іншого боку існує ризик релятивізації термінів виключення і включення, що розмиває межі феномену і уподібнює його соціальній мобільності. Також постає проблема визначення, стандартів, показників і переліку підсистем або розмірностей соціального включення.

Таким чином, пануюче сьогодні у літературі концептуальне бачення зводить соціальне виключення і включення до міри відносної депривації. Це дозволяє виявляти депривовані групи і описувати їхнє становище у контексті суспільних норм і стандартів життя. Проте таке бачення має обмеження поза дескриптивною метою. Протиріччя концепції соціального включення полягає у тому, що, маючи своє коріння в соціальній теорії, ця концепція, сформувалась і продовжила розвиватися під впливом ідеологічних парадигм і соціально-політичного дискурсу. Виходячи із сутності концепції як відносної депривації спроможностей, поширена теза про заміну ієрархічних нерівностей горизонтальним розмежуванням у суспільстві доби постмодерну є лише риторичним й ідеологічно обумовленим прийомом і не є теоретично обґрунтованою. Також наявна концепція не враховує існування факторів ексклюзії, що не пов'язані із соціальною нерівністю. У межах концепції суперечливим є взаємини між ексклюзією і включенням з одного боку і депривацією з іншого, оскільки остання може не супроводжуватись розривом соціальних зв'язків, а такий розрив не призводить до депривації. Розв'язання вказаних суперечностей можливе за умов звільнення концептуального бачення соціального включення від впливу соціально-політичного дискурсу і його узгодження з соціологічною теорією розвитку суспільства.

- Абрахамсон П. Соціальна ексклюзія і бідність / П. Абрахамсон // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 158–166.
- Бабенко С.С. Соціальна включеність і соціальна ексклюзія: нове измерение соціальних нерівностей в сучасному суспільстві / С.С. Бабенко // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Харків: Вид. центр Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, 2007. – С. 49–56.
- Ільченко Н., Жиленко Р. Соціальне включення: теорія і практика / Н. Ільченко, Р. Жиленко // Економічний розвиток громади. – 2006. – № 2. – С. 2–6.
- Куценко О.Д. Статус культурних нерівностей в сучасній соціології / О.Д. Куценко // Новые социальные неравенства / Под ред. С.Макаева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. – С. 43–72.
- Оксамитна С., Хмелько В. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму / С. Оксамитна, В. Хмелько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 66–77.
- Радаєв В.В. Поняття капіталу, форми капіталів і їх конвертація / В.В. Радаєв // Економічна соціологія. – Том 3. – № 4, сентябрь 2002. – С. 20–32.
- Рєвніцева О.В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження / О.В. Рєвніцева // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 1. – С. 98–106.
- Савельєв Ю.Б., Дмитрук В.М. Ризики соціального включення: випадок життєвих навичок дітей, позбавлених батьківського піклування / Ю.Б. Савельєв, В.М. Дмитрук // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". – Том 109: Соціологічні науки. – Київ: НАУКМА, 2010. – С. 86–91.
- Савельєв Ю.Б. Соціальне включення у процесі модернізації / Ю.Б. Савельєв // Вісник Одеського національного університету. – Т. 15. – Вип. 7. Соціологія і політичні науки. – Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2010. – С. 25–29.
- Толстий Н.В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки / Н.В. Толстий // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 81–85.
- Урсуленко К. Методика вимірювання соціальної солідарності в українському суспільстві. Перевірка теорії за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь / К. Урсуленко // Соціологія: Теорія. Методи. Маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 126–157.
- Фурдига О. О. Ексклюзія в сучасній культурі / О.О. Фурдига // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". – Том 109: Соціологічні науки. – Київ: НАУКМА, 2010. – С. 60–66.
- Aasland A., Fløtten T. Ethnicity and Social Exclusion in Estonia and Latvia // Europe-Asia Studies. – Vol. 53. – No. 7 – 2001. – P. 1023–1049.
- Allan J. et al. Inclusion, Participation and Democracy: What is the Purpose? Edited by J. Allan. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003.
- Askonas P. et al. Social inclusion: possibilities and tensions / edited by Peter Askonas and Angus Stewart. – New York: St. Martin's Press, 2000.
- Atkinson T. et al. Social Indicators: The EU and Social Inclusion / Atkinson T., Cantillon, B., Marlier, E. and Nolan, B. – Oxford University Press, 2002.
- Atkinson A.B., Marlier E. Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. United Nations. – New York, 2010.
- Béland B. The social exclusion discourse: ideas and policy change // Policy & Politics. – Vol. 35. – No. 1. – 2007. – P.123–139.
- Berkel van R. et al. The concept of inclusion/exclusion and the concept of work // Active Social Policies in the EU: Inclusion through participation? Edited by Rik van Berkel and Iver Homemann Møller. – Bristol: The Policy Press, 2002. – P. 15–44.
- Burchardt T. et al. Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure // Understanding social exclusion. Phil Agulnik, editor. – Oxford, New York: Oxford University Press, 2002. – P. 30–43.
- European Civic Citizenship and Inclusion Index. – Brussels, 2005. European Commission Official web site. Available at http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/objectives_en.htm.
- Esping-Andersen G. Sociological Explanations of Changing Income Distributions // American Behavioral Scientist. – 2007. – Vol. 50. – No. 5. – P. 639–658.
- Ferrera M. et al. Open co-ordination against poverty: the new EU 'social inclusion process' // Journal of European Social Policy. – 2002. – Vol. 12 (3). – P. 227–239.
- Fremstad S. Measuring Poverty and Economic Inclusion: The Current Poverty Measure, the NAS Alternative, and the Case for a Truly New Approach. Washington D.C.: Center for Economic and Policy Research, 2008. Available at <http://www.cepr.net/documents/publications/2008-12-Measuring-Poverty-and-Economic-Inclusion.pdf>.
- Gordon D. et al. Poverty and Social Exclusion in Britain. – York: Joseph Rowntree Foundation, 2000.
- Gough J. et al. Spaces of social exclusion / Jamie Gough and Aram Eisenschitz with Andrew McCulloch. – London: Routledge, 2006. Joint Report on Social Inclusion. – Brussels, 2001. Available at http://ec.europa.eu/employment_social/.
- Jordan B. A theory of poverty and social exclusion. – Cambridge, UK: Polity Press, 1996.
- Köhler G. Policies Toward Social Inclusion: A South Asian Perspective // Global Social Policy. – 2009. – Vol. 9. – P. 24–29.
- Levitas R. Inclusive society? Social Exclusion and New Labour – Palgrave Macmillan, 1998.
- Levitas R. The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony // Critical Social Policy. – 1996. – Vol. 16. – P. 5–20.
- Lisbon European Council of March 2000. Available at http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/index_en.htm.
- Lister R. From equality to social inclusion: New Labour and the welfare state // Critical Social Policy. – 1998. – Vol. 18 (2). – P. 215–225.
- Niessen et al. Civic citizenship and immigrant inclusion: A guide for the implementation of civic citizenship policies. – Brussels, 2005.
- Odum P. Migration policies and political participation: inclusion or intrusion in Western Europe? – New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Paugam S. Poverty and Social Exclusion: A Sociological View // The future of European welfare a new social contract. edited by Martin Rhodes and Yves Mény. – New York: St. Martin's Press, 1998. – P. 41–62.
- Pavis S., et al. Young People in Rural Areas: Socially Excluded or Not? // Work, Employment, Society, 2001. – Vol. 15. – No. 2. – P. 291–309.
- Phelps S. Designing Inclusion: Tools to Raise Low-end Pay and Employment in Private Enterprise. Edited by Edmund S. Phelps. – Cambridge University Press, 2003.
- Portfolio of Overarching Indicators and Streamlined Social. – Brussels, 2006. Available at http://ec.europa.eu/employment_social/.
- Procacci G. Against Exclusion: The Poor and the Social Sciences View // The future of European welfare a new social contract. edited by Martin Rhodes and Yves Mény. – New York: St. Martin's Press, 1998. – P. 63–77.
- Rawal N. Social Inclusion and Exclusion: A Review // Dhautagiri Journal of Sociology and Anthropology. – 2008. – Vol. 2. – P. 161–180.
- Rodgers G. et al. Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses / Ed. by Gerry Rodgers, Charles Gore, Jose B. Figueiredo Geneva: International Labour Organization, 1995.
- Room G. et al. Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion. Bristol: The Policy Press, 1995.
- Sen A. Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny. Social Development Papers No. 1, Asian Development Bank, June 2000.
- Silver H. Understanding Social Inclusion and Its Meaning for Australia // Australian Journal of Social Issues. – Vol.45. – No.2. – 2010. – P. 183–211.
- Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms // International Labour Review. – 1994. – Vol. 133. – P. 531–578.
- Silver H., Miller S. Social Exclusion The European Approach to Social Disadvantage. Indicators. – Vol. 2. – No. 2. – 2003. – P. 1–30.
- Skrentny J. D. Policy-Elite Perceptions and Social Movement Success: Understanding Variations in Group Inclusion in Affirmative Action // The American Journal of Sociology. – Vol. 111. – No. 6. – 2006. – P. 1762–1815.
- Stewart K. Monitoring Social Inclusion in Europe's Regions // Journal of European Social Policy 2003. – Vol. 13 (4). – P. 335–356.
- Thye S. R. et al. Responses to Social Exchange and Social Exclusion in Networks // Social Forces. – Vol. 75. – No. 3. – 1997. – P. 1031–1047.
- Thomas G. et al. The Making of the Inclusive School. – Routledge, 1998.
- Toye M., Infanti J. Social Inclusion and Community Economic Development. – 2003. Available at <http://www.ccednet-rddec.ca>.
- Yates Ch. et al. Why 'Good' Jobs Lead to Social Exclusion // Economic and Industrial Democracy. – Vol. 27(3). – 2006. – P. 341–368.
- Weeden K. et al. Social Class and Earnings Inequality // American Behavioral Scientist. – Vol. 50. – No. 5. – 2007. – P. 702–736.
- Wilson L. Developing a Model for the Measurement of Social Inclusion and Social Capital in Regional Australia // Social Indicators Research. – Vol. 75. – No. 3. – 2006. – P. 335–360.
- Woodward A., Kohli M. Inclusions and Exclusions in European Societies / Edited by Alison Woodward and Martin Kohli. – London: Routledge, 2001.
- UNDP. Social Inclusion in Bosnia and Herzegovina. National Human Development Report 2007. – UNDP, 2007.
- UNDP. Social exclusion and human insecurity in FYR Macedonia. National Human Development Report 2001. – UNDP, 2001.

Исследование, результаты которого изложены в настоящей статье, осуществлялось при поддержке Программы исследовательских стипендий Корпорации Карнеги в Нью-Йорке, администрируемой Национальным Советом евразийских и восточноевропейских исследований, Вашингтон, США (NCEEER). Точка зрения, отраженная в данной публикации, принадлежит ее автору и может не совпадать с точкой зрения Корпорации Карнеги и Национального Совета евразийских и восточноевропейских исследований.

Research for this article was supported in part by the Carnegie Research Fellowship Program, which is administered by the National Council for Eurasian and East European Research (NCEEER). The opinions expressed herein are the author's own and do not necessarily express the views of either the Carnegie Corporation of New York or NCEEER.

Автор щиро висловлює подяку своєму науковому консультанту професору О.Д. Куценко за критичні зауваження у процесі роботи над статтею.

УДК 316.013

Н. Бутковська, канд. соціол. наук,
Житомирський державний університет імені Івана Франка**ЕТНІЧНІСТЬ: МНОЖИННІСТЬ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ**

У статті виокремлені чинники, що вплинули на концептуальну розробку етнічної проблематики протягом XX століття. Серед найголовніших – нові прояви феномену етнічного в результаті перетворення більшості сучасних суспільств на поліетнічні та зміна методології дослідження

Ключові слова: етнічність, етнос, множинність інтерпретацій, примордіалізм, конструктивізм

В статье представлены факторы, что повлияли на концептуальную разработку этнической проблематики на протяжении XX столетия. Среди наиболее значимых – новые проявления феномена этнического как результат преобразования большинства современных обществ на полиэтнические а также изменение методологии исследования

Ключевые слова: этничность, этнос, множественность интерпретаций, примордиализм, конструктивизм

The article singles out the factors that influenced the conceptual exploration of ethnic issues in the 20th century. One the main factors is new ethnicity manifestations resulting from the majority of modern societies transforming into polyethnic communities, as well as changes in methodology of ethnic research.

Keywords: ethnicity, ethnos, plurality of interpretations, primordialism, constructivism

"Невловимий" феномен етнічного, що став активно проявлятися у другій половині XX століття, заперечив передбачення вчених про зменшення, а то й втрату ролі етнічного чинника в житті людини з огляду на процеси модернізації та індивідуалізації, що охопили більшість сучасних суспільств. Етнічний дискурс, який особливо активізувався у 60-х роках XX століття на Заході та у 90-х у вітчизняній науці, суттєво вплинув на концептуалізацію феномену етнічного. До примордіалістських моделей, згідно яких етнічність – це об'єктивна даність, первісна характеристика людства, додалися інструменталістські, які розглядали етнічну спільноту як групу, об'єднану інтересами, а етнічність – як засіб для досягнення групових цілей, а також конструктивістські, в руслі яких етнічність розглядається як соціальний конструкт, що утворюється посередництвом індивідуальної самосвідомості на основі процедур ідентифікації. Дискусії між представниками цих напрямків стосовно природи етнічності та механізмів формування етнічних спільнот продовжуються, що й визначає **актуальність** даної публікації.

Постановка проблеми. Проникнення конструктивістських ідей до соціальної науки колишнього СРСР порушило монопольне становище теорії етносу, розробленої радянськими етнологами у 60-70-х роках XX століття, та призвело до перегляду створених раніше теоретичних конструкцій і методологічних засад дослідження етнологічних процесів науковцями пострадянського простору. Нові ідеї щодо осмислення феномену етнічного стали доступними дослідникам, що займалися етнічною проблематикою, завдяки виданню в нашій країні праць Е. Сміта, Е. Геллнера, Б. Андерсона, П. Браса, Д. Гатчісона, тощо. Велику роль у популяризації західних концепцій етнічності відіграли публікації Б. Вінера, Л. Дробіжевої, В. Тішкова. Сприяв цьому і критичний огляд основних підходів до осмислення феномену етнічного, що існують у світовій науці, та узагальнення результатів досліджень етнічних явищ у сучасній західній антропології, здійснені Т. Таболіною, В. Коротєєвою, А. Майничевою, М. Скворцовим.

З появою західних концепцій феномену етнічного до наукового обігу входить і нова категорія – "етнічність", хоча, як зазначає В. Тішков, у "...вітчизняному суспільствознавстві більш широке застосування має термін "етнос" [Тишков, електронний ресурс]. Пріоритетне становище даного поняття в наукових колах пострадянського простору засвідчують і сучасні довідникові видання, вказуючи на те, що поняття "етнічність" більш притаманне зарубіжній соціально-культурній антропології й відображає "...належність до певної нації чи етнічної групи" [Соціологія: Енциклопедія, 2003: с.1278]. І якщо С. Соколовський поняття "етнос" та "етнічність" пов'язує з конкуруючими парадигмами примордіалізму та конструктивізму у поясненні феномену етнічного, то Б. Вінер зазначає, що "...термін "етнос" можна використовувати у будь-якому із вищеназваних підходів, причому, доволі часто він буде синонімічним "етнічній групі" у західному розумінні" [Вінер, 2005: с. 117]. Якщо етнічність, за висновком Б. Вінера, розуміється російськими дослідниками як еквівалент етнічного, то в англійській літературі серед найпоширеніших виокремлюються наступні підходи до розуміння: 1) етнічність як належність до соціальної меншості; 2) етнічність як етнічна група; 3) етнічність як етнічна мережа; 4) етнічність як етнічна ідентичність [Вінер, 1998: с. 3]. За словами А. Майничевої, зарубіжні дослідники у своїх працях поняття "етнічність" досить часто залишають без визначень. Водночас авторка окреслює шість вузлових моментів, навколо яких зосереджені дослідження світового рівня, що створені протягом XX століття: "етнічність як належність до певного етносу", "етнічність і класовість", "зміст та сутність етнічної самоідентифікації в сучасності", "етнічне ядро і встановлення меж", "асиміляція і плуралізм", "раса і етнічність" [Майничева: електронний ресурс]. Наявна множинність інтерпретацій етнічності актуалізує **проблему** вияву чинників, що її уможливили.

Розглядаючи предметом нашого дослідження множинність і зміну концептуальних моделей осмислення феномену етнічного, спробуємо досяг-

ти **мети**, що полягає у виявленні чинників, які вплинули на множинність інтерпретацій етнічності.

"Етнічністю ми називаємо культурні звичаї та світогляд певної спільноти людей, що відрізняється від інших" – таке визначення сучасного англійського соціолога Е. Гіденса відображає найпоширеніше розуміння етнічності як категорії для означення культурно відмінних груп [Гіденс, 1999: с. 256]. Традицію розглядати етноси як спільноти, що мають специфічні культурні відмінності, слід віднести ще до часів класичної етнографії, котра, описуючи географічне розселення народів та вивчаючи зміст їх культурних та лінгвістичних особливостей, досліджувала такі спільноти як локальні утворення. Культурні характеристики етнічних спільнот складають також предмет антропологічних та культурологічних досліджень. Головним для них є положення, згідно якого культури є дискретними, і кожному народу (етносу) були притаманні чітко обмежені культурні комплекси. Розглядаючи категорію "етнос" як основну одиницю етнічної класифікації людства, фундатор радянської етнологічної школи Ю. Бромлей визначав її як "...спонтанну міжпоколінну сукупність людей, що історично склалась на певній території; людей, які мають спільні, досить сталі особливості мови, культури і психіки, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (тобто самосвідомість), зафіксовану в самоназві (етнонімі)" [Бромлей, 1983: с.173].

У ХХ столітті внаслідок значних соціальних змін, які обумовили становлення принципово відмінних форм соціальної організації та нових суспільних зв'язків, етноси стали проявляти себе як суб'єкти активної суспільної діяльності. Необхідність осмислення нових проявів феномену етнічного змусила науковців підійти до розробки специфічної термінології. За словами американського дослідника Вернера Соллорса поняття етнічності є продуктом сучасності. У США воно розповсюдилось завдяки журналу "Янкї Сіті Серієс" ("*Yankee City Series*"), перший том якого був опублікований у 1941 році. Один із його авторів В. Ллойд Ворнер, описуючи результати своїх досліджень в місті Ньюбуріпорт (Массачусетс), ввів термін на означення групової визначеності, що дозволило автору відокремити певні групи індивідів від груп "основного потоку" (аборигенне населення та янкї) [Майничева: електронний ресурс]. Вперше поняття "етнічність" (ethnicity) з'являється у Оксфордському словнику англійської мови лише у 1972 році. Значно раніше з'явилося поняття "етнічне" (ethnic) – як похідне від грецького "етнос", що вживалось спочатку як "язичницьке", зберігало це значення в англійській мові протягом XIV – першої половини XIX століть та поступово стало співвідноситись з расовими характеристиками. Саме це поняття з'являється у дослідженнях етнічних груп.

Події Другої світової війни та падіння світової колоніальної системи призвели до широкомасштабних національно-визвольних рухів та загост-

рення етнічних конфліктів. Потоки іммігрантів, що прямували до Європи та Північної Америки в пошуках кращого життя, створили проблему відносин з титульними етносами. Американські та європейські вчені були змушені займатись аналізом проблем взаємодії етнокультур і відповідних спільнот, які досягли різного рівня соціально-економічного розвитку. Введення етнічних категорій до наукового дискурсу розширило можливості дослідження суспільств різних типів. В центрі уваги наукових досліджень постає етнічна група. Тобто етнос, що заявив про себе як про своєрідну соціальну групу, з того часу стає об'єктом дослідження соціологів. Пильна увага до особливостей даної групи потребувала її чіткого визначення. Найбільш розгорнуте і теоретично виправдане наукове визначення етнічної групи, за словами В. Соллорса, представлено в праці американського етнолога Р. Шермерхорна "Етнічні взаємовідносини: теорія і практика досліджень", опублікованої в 1970 році. Автор зазначає: "Етнічна група є колективом, котрий виокремлюється із великого співтовариства за наступними ознаками: представники його мають реальних чи уявних попередників, спогади про спільне історичне минуле, один чи декілька символічних елементів, котрі відіграють в їх культурі роль етнічних маркерів. Прикладами таких маркерів можуть бути норми взаємовідносин у суспільстві, конфесійна належність, розміщення в просторі і його сприйняття, мовні особливості, племінний склад, національність, ознаки фенотипу, або комбінації вищеперерахованого. Необхідним доповненням є спільність самосвідомості членів групи" [Майничева: електронний ресурс].

Расова та етнічна строкатість американського суспільства стимулювала осмислення проблеми взаємодії в ньому культурно відмінних груп, яке розпочалось ще на початку ХХ століття. Представники Чиказької школи на чолі з Р. Парком вже у 1920-х роках одними з перших здійснили спробу емпіричного дослідження локальної спільноти міста Чикаго, 80% населення якого складали іммігранти. Досліджуючи проблему збереження етнічної групи в іноетнічному середовищі, науковці дійшли висновку, що успішна адаптація іммігрантів до нового суспільства можлива в разі засвоєння ними культури більшості, тобто шляхом акумуляції – прийняття цінностей і способу життя англійської більшості американського міста. Уявлення дослідницької групи стосовно того, що будь-яке суспільство є "плавильним котлом" де різні народи поступово розчиняються у домінуючій культурі, засвідчували "смерть" етнічності [Скворцов, 1997: с.62].

Наприкінці 30-х років ХХ століття феномен етнічної групи постає в центрі уваги досліджень британських антропологів Манчестерського університету (М. Глакмен, А. Коен, К. Мітчелл), які вивчали особливості взаємодії колоністів з представниками племінних або трайбових (від англ.

"tribe" – плем'я) груп у Південній, Центральній та Західній Африці. На відміну від представників Чиказької школи соціології, які в результаті проведених досліджень констатували загальну тенденцію різних етнічних груп до асиміляції, їх британські колеги зробили висновок, що "трайбалізм" як стійкий комплекс племінної ідентичності не є відмираючим елементом культури, а навпаки, він постійно відтворюється в процесі міжгрупової взаємодії [Скворцов, 1997: с.10]. І хоча асимілятивні пророцтва представників Чиказької школи не підтвердились, важливими були їх висновки стосовно того, що етнічність та етнічний конфлікт є стороною міжгрупових взаємодій. Уявлення про те, що етнічність конституюється в процесі міжгрупових контактів, підтвердили і результати досліджень антропологів Манчестерської школи.

Взаємодія культурно відмінних груп та зумовлені нею соціальні зв'язки з того часу стають у центрі уваги соціологів. Культурні відмінності однієї групи від іншої встановлюються в ситуації міжособистісних контактів. Інформація, яку отримують індивіди під час контакту з "іншим", поступово стереотипізується та сприяє формуванню стандартизованих способів поведінки у соціальній взаємодії етнічних груп. Стереотипізація, як процес створення та постійного застосування стандартизованих уявлень про культурні відмінності та особливості певної групи, допомагає індивіду орієнтуватись у складно організованих та соціально диференційованих соціумах. Тобто, культура виступає певним атрибутом, який символізує те, хто є "свій", а хто "чужий". Етнічність, таким чином, породжується міжгруповою взаємодією, і в цьому процесі важливу роль відіграють культурні відмінності. Саме ці дослідження дозволили науковцям перейти від аналізу культурних характеристик, що складали унікальність групи, до дослідження функцій певних елементів традиційної культури та їх визначального впливу на поведінку індивіда у соціальній взаємодії. Отже, головною заслугою науковців стало усвідомлення того, що етнічність як форма міжгрупової взаємодії є одним із аспектів прояву феномену етнічного.

Переосмисленню місця культури у продукуванні та підтримці групових відмінностей у суспільстві були присвячені наукові пошуки і норвезького антрополога Ф. Барта. В своїй знаменитій праці "Етнічні групи та межі" він акцентує увагу на тому, що не опис культури етнічної групи має стати предметом аналізу, а спосіб її соціальної організації, який дозволяє утримати групу від розмивання. Дослідник заперечує усталене розуміння того, що всі культури є дискретними, а окремим людським колективам притаманні чітко обмежені культурні комплекси. Автор зауважує, що якби це було дійсно так, то етнічні групи відрізнялись би набором характеристик, котрі могли бути виокремлені зовнішнім спостерігачем. Проте, етнічні маркери як елементи культури, що підкреслюють відмінності етнічних груп, відбираються членами

групи самостійно і сприяють відтворенню між ними певної межі (boundaries). Остання і забезпечує існування відокремлених, проте не ізольованих етнічних груп [Скворцов, 1997: с.26]. По мірі того, як зберігається процес дихотомізації (протиставлення груп), зберігаються і самі групи. В такому разі, спільна культура є скоріше наслідком або результатом, ніж первинною та визначальною характеристикою організації етнічних груп. Тобто первинними є самі межі, а не культурний зміст, який вони утримують [Коротеева, 1999: с.84]. Культурні атрибути, таким чином, обумовлюють формування на суб'єктивному рівні усвідомлення членами групи особливої форми колективної ідентичності. Певні елементи культури, що формують та підтримують етнічну ідентичність, виступають в даному процесі не в об'єктивній формі, а у вигляді символічних маркерів. Дослідники визначають етнічність специфічною формою ідентичності, яка спрямована в минуле, оскільки ґрунтується перш за все на усвідомленні спільності походження, традицій, цінностей, вірувань, відчутті міжпоколінної та історичної спадковості. "Етнічність може бути визначена як особлива характеристика суб'єктивності, що проявляється у відчутті та переживанні індивідом своєї належності до певної групи чи спільноти людей. Мова йде про специфічну форму ідентифікації, котра полягає у співвіднесенні людиною певних складових власної визначеності з множиною характеристик груп, до яких вона себе зараховує" [Сикевич, 1999: с.59]. Отже, ще одним аспектом прояву феномену етнічного стає етнічність як етнічна ідентичність.

Проте, для того щоб група усвідомлювала себе і виокремлювалась іншими як культурно відмінна, вона дійсно повинна відрізнятись від інших груп. Етнічність як якість групи – ще один важливий аспект прояву феномену етнічного, оскільки лише наявність певного набору культурних атрибутів забезпечує можливість вирізнити групи. В якості таких атрибутів, як стверджують фахівці, можуть бути мова, релігія, антропологічні характеристики, цінності, норми, звичаї, традиції, спосіб життя тощо. На основі знань про свою та чужі етнічні групи формується комплекс уявлень, що утворює систему етнодиференціюючих ознак. Саме наявність певного комплексу ознак, якими володіє група та відрізняється від інших, сприяє усвідомленню членами групи особливої форми колективної ідентичності. Якщо першими формами етнічної ідентичності в житті людей було усвідомлення спорідненості по крові (горизонтальна спорідненість, тобто єдність людей у теперішньому часі), спільності походження (вертикальна спорідненість), то пізніше етнодиференціюючими ознаками стали територія, мова, історична пам'ять, спільність історичної долі тощо. Тобто, етнодиференціюючі ознаки є змінними для кожного етносу в історичній перспективі. При схожому наборі етнодиференціюючих ознак членами групи підкреслюються ті, що є більш значущими на конкретний момент взаємодії.

Отже, етнічні відносини можуть утворюватись між такими групами чи спільнотами, котрі усвідомлюють та ідентифікують себе як культурно відмінні. Етнічність є проявом аспекту відносин культурно відмінних груп. Проте, щоб такі відносини існували, групи мають усвідомлювати себе та визнаватись іншими як культурно відмінні, що не можливо без наявності у кожної з таких груп набору культурних атрибутів, які в свою чергу обумовлюють формування на суб'єктивному рівні усвідомлення членами групи особливої форми колективної ідентичності. Таким чином, етнічність – це міжгрупові відносини, ідентичність та культурне явище. На подібному розрізненні інтерпретації етнічності наголошує також російський дослідник М. Скворцов [Скворцов, 1997: с.52].

Множинність інтерпретацій етнічності пов'язана також із зміною теоретичних парадигм та способів теоретизування у науках про суспільство, які відбулися у другій половині XX століття. Модерністські теоретичні стратегії, зокрема структуралізм, поступово стали витіснятись новими підходами, котрі об'єднались у нову світоглядну стратегію – постмодернізм. В рамках цих стратегій розвиваються основні підходи до розуміння феномену етнічного: примордиалізм, інструменталізм та конструктивізм. Найгостріші суперечки з приводу природи етнічності точаться між примордиалізмом (структуралізмом) та конструктивізмом. Причини протистояння цих підходів криються у відмінних методологічних орієнтаціях, на яких вони ґрунтуються, зокрема - відмінностях у розумінні самої природи соціальної реальності. Якщо у структуралізмі соціальні структури розглядаються в якості первинних відносно соціальної реальності (людина народжується як член певної етнічної спільноти, що й визначає її поведінку), то конструктивізм розглядає соціальний світ як продукт людської активної творчої діяльності, а не якусь даність (соціальні спільноти є результатом свідомої чи неусвідомленої діяльності людей та їх інститутів з конструювання ідентичності, зокрема етнічної). Аналіз етнічної ідентичності дозволив дослідникам зробити висновок, що вона є не природним утворенням, а соціальним конструктом, у створенні якого велику роль відіграють мова, релігія, звичаї, традиції – тобто визнані членами групи культурні елементи, що мають символічну природу. Отож, етнічна група є результатом соціального конструювання. Соціальний конструктивізм – це напрямок соціологічної думки, коріння якого сягає робіт соціологів Чиказької школи, У. Томаса і Ф. Знанецького, А. Шютца. У праці "Феноменологія соціального світу" А. Шютц представляє соціологічний варіант феноменології, акцентуючи увагу на аспекті соціального життя, котре він називає "життєвий світ" або світ повсякденності. Це інтерсуб'єктивний світ, в якому люди виступають, з одного боку, в якості творців соціальної реальності, а з іншого боку, стримуються соціальними і культурними структурами, утвореними їх попередниками

[Рутцер, 2002: с.91]. Основний зміст даної теорії, як стверджують П. Бергер і Т. Лукман, пов'язаний з питанням про те, як повсякденна реальність соціально сконструйована з огляду на суб'єктивний досвід людей [Бергер, Лукман, 1995: с.39].

Отже, примордиалізм розглядає етнічність як сукупність індивідів, як групи, що реально існують і яким притаманні певні риси (мова, культура, ідентичність), що відрізняють їх від інших; самосвідомість, яка закріплена в самоназві. Конструктивістський підхід розглядає етнічність як соціокультурне поле, що утворюється в результаті поділу на "своїх" та "чужих" внаслідок процесу ідентифікації. Такий поділ на відбувається на основі ряду ознак (залежно від країни, історичного періоду). Певні ознаки повинні бути притаманні "своїм", решта – "чужим". Тобто, соціальний простір ділиться на "нас" і "їх". Між "нами" та "ними" виникає стіна: інколи у вигляді символічної дистанції (інший одяг, традиції, вірування), інколи у вигляді відсутності спілкування (різні мови, ворожість, презирство), а інколи і у вигляді стіни у фізичному просторі. Самоідентифікація через усвідомлення своєї причетності до одного етносу – "ми", а також відчуження через ідентифікацію тих, хто до "нас" не належить, виступають головними інструментами конструювання етносів та кордонів між ними. Критерії, які конструюють соціальний простір, мають конкретно-історичний характер. Тому, згідно даного підходу, "...етнічні групи не є статичними утвореннями, до яких людина "об'єктивно належить". Навпаки, приналежність визначається через історично змінні критерії" [Сукевич, 1999: с.17].

Висновки. Отже, необхідність концептуальної розробки етнічної проблематики пов'язана з глобальними змінами, що відбулися після падіння колоніальної системи та призвели до нових проявів феномену етнічного внаслідок перетворення переважної більшості сучасних суспільств на поліетнічні. Прояв етносів як суб'єктів соціальної діяльності сприяв зміщенню фокуса дослідження з культурних характеристик етнічних спільнот на взаємодію етнічних груп та соціальні зв'язки, що між ними виникали. Нові відкриті прояви феномену етнічного засвідчили, що етнічність – це не лише культурна якість групи, на основі якої формується спільнота, а ще й форма міжгрупової взаємодії та етнічна ідентичність. Ці відкриття стали визначальним чинником, що вплинув на множинність інтерпретацій етнічності.

Наступний важливий чинник – це зміна стратегій теоретизування у науках про суспільство. Множинність інтерпретацій етнічності безпосередньо пов'язана з протилежними теоретико-методологічними орієнтаціями ґносеологічного характеру, що обумовлюють різні концептуальні схеми пояснення суспільної життєдіяльності – структуралістської та конструктивістської, об'єктивістської та суб'єктивістської. На зміну модерністської парадигми, яка ґрунтувалась на уявленні про об'єктивність предмета дослідження та визнавала здат-

ність суб'єкта раціональними способами його дослідити і адекватно зрозуміти, прийшла постмодерністська, яка відмовлялась від дослідження об'єкта як системної цілісності, а також від протиставлення об'єкта суб'єкту, що його пізнає. Суб'єкт, досліджуючи реальність, інтерпретує її і таким чином конструює об'єкт свого аналізу. В руслі даного підходу етнос трактується не як споконвічна субстанція, що розвивається в часі, а як явище, що є похідним від динаміки соціальних відносин, або як соціальний конструкт, що утворюється посередництвом індивідуальної самосвідомості на основі процедур ідентифікації. Ядро змісту "етнічного" переміщується у сферу усвідомлення етнічною групою своїх відмінностей. Протистояння примордіалістських та конструктивістських моделей пояснення феномену етнічного свідчить про складність даного явища і вимагає його подальшого осмислення.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 324 с.
Бромлей Ю.В. Очерки истории этноса. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
Винер Б.Е. Постмодернистский конструктивизм в российской этнологии // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Том VII. – №3. – С. 114-130.
Винер Б.Е. Этничность: в поисках парадигмы изучения // Этнографическое обозрение. – 1998. – №4. – С. 3-26.
Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
Коротеева В.В. Теории национализма в зарубежных социальных науках. – М.: Аспект Пресс, 1999 – 140 с.
Майничева А.Ю. Проблемы этничности и самоидентификации в работах зарубежных авторов. – Режим доступа: <http://www.zaimka.ru/012004/mainicheva_ethnic/>.
Ритцер Дж. Современные социологические теории. – 5-е изд. – СПб: Питер, 2002. – 688 с.
Сикевич З.В. Социология и психология национальных отношений. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 203 с.
Скворцов Н.Г. Проблемы этничности в социальной антропологии. – М.: СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1997. – 184 с.
Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с. Тишков В.А. Этнос или этничность? – Режим доступа: http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii/publikacii/etnos_ili.htm
Надійшла до редколегії 17.05.11

УДК 316.334.52(477)"19/20"

В. Сусак, канд. соціол. наук,
Львівський національний університет імені Івана Франка

РЕГИОНАЛИЗМ В КОНТЕКСТІ МНОЖИННОЇ МОДЕРНОСТІ СЬОГОЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ)

Обґрунтовано пізнавальні перспективи застосування теорії множинних модерностей Ш. Айзенштадта для вивчення генези та прояву регіоналізму в сучасній Україні. На підставі численних емпіричних досліджень сформульовано базові онтологічні припущення стосовно прояву регіоналізму в українському суспільстві та окреслено напрямки вирішення відповідного наукового завдання.

Ключові слова: регіоналізм, множинна модерність, групові ідентичності, соціальні установки і цінності, модерні інституціональні формації.

Обоснованы познавательные перспективы применения теории множественных модерностей Ш. Айзенштадта для изучения генезиса и проявления регионализма в современной Украине. На основании многочисленных эмпирических исследований сформулированы базовые онтологические предположения относительно проявления регионализма в украинском обществе и намечены направления решения соответствующего научного задания.

Ключевые слова: регионализм, множественная модерность, групповые идентичности, социальные установки и ценности, современные институциональные формации.

Advantages of S. Eisenstadt's theory of multiple modernities for studying the origins and manifestation of regionalism in contemporary Ukraine are demonstrated. On the basis of numerous empirical studies basic ontological assumptions regarding manifestation of regionalism in the Ukrainian society are formulated and directions of solution of relevant research task are outlined.

Keywords: regionalism, multiple modernities, group identities, social attitudes and values, modern institutional formations.

Процеси посткомуністичних трансформацій в українському суспільстві позначені помітним впливом регіоналізму, базовим підґрунтям якого є відмінні між собою історичні спадщини різних частин України, а також регіоналізація етнічного та мовного факторів соціальної поведінки. В регіонах історично сформувалися різні культурні та інституціональні моделі, панує різне розуміння того, що є "суспільне добро", неоднакове бачення майбутнього України, зокрема, шляхів модернізації держави тощо.

Розрізняють два основних підходи щодо інтерпретації регіоналізму в сьогочасному українському суспільстві. Представники першого наголошують на поляризації соціуму на дві частини – Захід і Схід, – жителі яких дотримуються протилежних культурних, політичних та цивілізаційних ціннісних орієнтацій [Arel, Khmelko, 1995; Khmelko, Wilson, 1998; Wanner, 1998; Рябчук, 2000; Kubicek, 2000; Kuzio, 2002; Хмелько, 2005; Лячинський, 2010 та інші]. Їм опонують інші науковці, які стверджують,

що регіоналізм в сьогочасній Україні доречніше описувати в категоріях розмаїття мережі регіонів, а не поділів на дві протилежні за орієнтаціями частини [Liber, 1998; Birch, 2000; Rogers, 2007; Груцак, 2007; Sereda, 2007; Сусак, 2007; Сусак, 2011; Черниш, Маланчук, 2007; Вишняк, 2009 та інші]. Є також група дослідників, які визначають, що регіоналізм в Україні не у всіх контекстах є значимим фактором конструювання групових ідентичностей та суспільних лояльностей, поступаючись впливові інших соціальних чинників, які функціонують незалежно від нього [Miller, Klobucar, Reisinger, Hesli, 1998; Malanchuk, 2005].

В цілому можна підсумувати, що дебати доволу генези регіоналізму в українському суспільстві у багатьох важливих контекстах є зорієнтовані на проєкцію у майбутнє, впливають на наукову інтерпретацію та прогнозування ймовірного впливу відмінностей / протилежностей регіонів в Україні на динаміку суспільно-політичних та економіч-

© Сусак В., 2012

них змін в суспільстві. На наш погляд, суттєвого поглиблення дана дискусія може дістатись із зверненням до гносеологічного потенціалу теорії множинних модерностей. Метою статті є обґрунтування перспектив застосування даної теорії до вивчення проявів регіоналізму в сучасному українському суспільстві.

Теорію множинних модерностей розвинули Ш. Айзенштадт та його колеги в кінці 1990-х рр. Теорія приймає базову позицію класичної теорії модернізації, яка визначає "ядро" модерності як декомпозицію старих "закритих" формацій шляхом структурної диференціації, що спричинює розвиток нових інституціональних та культурних моделей суспільства [Harrison, 1988]. З іншого боку, теорія множинних модерностей відмовляється від припущення про те, що базові взірці модерності, розвинуті на Заході, будуть "природньо" абсорбовані усіма суспільствами, які модернізуються, що приведе до гомогенізації світових культур. Натомість дана теорія припускає одночасне існування специфічних різновидів модерності, що формуються шляхом різноманітних реінтерпретацій структурних, інституціональних та культурних моделей модерності в межах тих чи інших цивілізацій, націй, держав, макрорегіонів тощо. Зазначені реінтерпретації здійснюються як у покликанні одна на одну, так і у посиленні на досвід початкової Європейської та пізнішої Американської динамік модернізації. При цьому не виключаються й їхні взаємні оспорування або конфлікти між ними [Reflections on multiple modernities..., 2002, P. 1-3].

Привабливість теорії множинних модернізацій полягає у її стремлінні до такої інтерпретації феноменів "модернізація" і "модерність", яка враховує не тільки конструктивні аспекти прояву цих феноменів, але також і ймовірні внутрішні та зовнішні протиріччя й конфлікти. Зокрема, для дослідження проблеми регіоналізму продуктивною може бути теза про те, що в рамках певної соціальної системи може існувати декілька моделей модерності, що формують "систему множинної модерності" (далі – СММ). СММ – це відкриті до змін структурні та інституціональні взірці в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах, що включають широку автономію людини в суспільстві, постійно видозмінювані групові ідентичності, а також множинні візії стосовно того, що є суспільним добром, які також часто конкурують одна з одною. СММ не відкидає традицію, яка є радше ресурсом для постійного формування та реформування модерності. Довіра, яка зазнає постійного конструювання та реконструювання, відіграє важливу роль з'єднальної ланки між відповідними структурними компонентами СММ, забезпечуючи неперервність їхнього функціонування. При цьому наявна проблема генералізації довіри з рівня малих закритих груп до рівня ширших спільнот та мереж, що є стійким викликом для неперервного функціонування будь-якої системи множинної модерності [Reflections on multiple modernities..., 2002, P. 28–36]. В контексті цієї проблеми завжди є серйозна основа як для втрати усталених форм довіри

між різними секторами СММ, так і для гнучкого конструювання нових довірливих зв'язків між ними.

Принципові положення теорії множинних модерностей дозволяють стверджувати, що дана теорія може слугувати солідним підґрунтям для емпіричних досліджень соціальних, політичних, економічних та культурних процесів в державах, що виникли після розпаду СРСР у 1991 р., включаючи Україну та її регіони. Застосування цієї теорії дозволяє відійти від домінації транзитологічної парадигми, яка інтерпретує посткомуністичні трансформації виключно як конвергенцію екс-комуністичних суспільств із західноєвропейськими [Повороты истории..., 2003]. Як зауважує П. Блокер, теорія множинних модерностей сприяє глибшому розумінню природи змін в посткомуністичних суспільствах завдяки тому, що, по-перше, визнає множинність агентів модернізації, по-друге, сприймає поліінтерпретативність та відмінність як первинні ознаки модерності, по-третє, є чутливою до результуючої інституціональної різноманітності модерних суспільств [Blokker, 2005].

Дослідження регіоналізації України в контексті модернізації сьогочасного українського суспільства з використанням теорії множинних модерностей як концептуального підґрунтя передбачає вивчення регіональних особливостей у формуванні групових ідентичностей, соціальних установок і цінностей, а також аналіз регіональних проявів модерних інституціональних формацій у процесах їх кристалізації. Дане наукове завдання є складним і пов'язано із вирішення низки спеціальних задач, як-то: 1) розробка мережі показників, за якими можна дослідити процес конструювання групових ідентичностей, соціальних установок й цінностей та кристалізації модерних інституціональних формацій в контексті модернізації України загалом та її регіонів зокрема; 2) теоретичне моделювання ймовірних факторів, що впливають на виміри зазначених вище показників; 3) вивчення динамік у формуванні групових ідентичностей, суспільних атитюдів та цінностей громадян України у широкій порівняльній міжрегіональній і часовій перспективі та в контексті проблеми модернізації українського суспільства, на підставі чого можливим є наукове прогнозування (із застосуванням бінарної, порядкової та мультиноміальної логістичної регресії) процесу кристалізації модерних інституціональних формацій в контексті модернізації України загалом та її регіонів зокрема.

В дослідженні прояву регіональних вимірів ідентичностей, установок та цінностей громадян України, а також процесів кристалізації модерних інституціональних формацій в рамках формування множинної модерності сьогочасного українського суспільства ми обґрунтовуємо наступні припущення, які в даній статті викладемо в тезах.

Перше, після руйнування СРСР у 1991 р. перед українським суспільством повстали до вирішення три основні задачі: а) розвиток інститутів та традицій незалежної модерної держави; б) демократизація суспільства; в) розвиток ринкової еко-

номіки на макро-, мезо- та мікрорівнях. В рефлексивних проєкціях суспільних лідерів, рівно ж як і в масовій свідомості громадян має місце множинність візій щодо розв'язання кожної із задач. Зіткнення таких візій відбувається як на загальносуспільному рівні, так і на рівні взаємовідносин між регіонами. Як наслідок, спостерігається значима розбіжність між установками жителів різних регіонів стосовно способів вирішення цих завдань, в тому числі, з питань геополітичних аспектів модернізації України. Емпіричні підстави для припущення див.: [Головаха, Паніна, 2008; Зоткін, 2010; Рябчук, 2000; Сусак, 2005; Birch, 2000; Hesli, 1995; Kubicek, 2000; Wilson, 2000].

Друге, регіоналізованими є також виміри одночасного співіснування традиційного, індустріального та постіндустріального суспільств в сьогочасній Україні. Пропорції співвідношення між ними варіюють від регіону до регіону. Це впливає не тільки на різницю у темпах соціально-економічного розвитку різних регіонів, але й на уявлення їхніх жителів щодо форм та напрямів модернізації українського суспільства [Грицак, 2007; Нежиборець, 2010; Погосян, 2009; Åberg, Sandberg, 2003; Hrytsak, Susak, 2003; Kuzio, 2002; Sereda, 2007].

Третє, процес кристалізації модерних інституціональних формацій в українському суспільстві перебуває на ранній стадії. Наприклад, система політичних партій налічує 182 офіційно зареєстровані партії [Міністерство юстиції України..., 2010]. Проте діяльність жодної з них не здобула масової підтримки жителів як східного й південного, так і західного й центрального регіонів. Це є серйозною перешкодою для формування міжрегіонального суспільного консенсусу щодо шляхів модернізації українського суспільства [Kubicek, 2000]. Структура державної влади й надалі ґрунтується на старій системі рад, взаємодія між якими є строго субординованою. Це обумовлює, по-перше, слабку конкуренцію у взаєминах між периферією та центром, а по-друге, формує в цілому низький рівень довіри до органів місцевої влади з боку мешканців населених пунктів в регіонах, які також демонструють слабкий потенціал до самоорганізації, та розповсюджені установки на державний патерналізм [Сусак, 2009].

Четверте, вплив історичної спадщини на регіоналізацію процесу формування сьогочасних структурних, інституціональних та культурних моделей в Україні є значним. На Заході і на Сході впроваджують полярні за своїм змістом офіційні політики пам'яті, що конструюються у відповідності до особливостей історії того чи іншого регіону. Як загальноукраїнські, так і місцеві політики практично ігнорують консенсусний підхід щодо інтерпретації історії модерної України [Kuzio, 2002], яку, для прикладу, розробили О.Субтельний або Я.Грицак із визнанням множинності подій та процесів, що формують будь-яку модерну націю [Subtelny, 1994; Грицак, 1996]. Це спричинює віддалення одна від одної систем соціальних цінностей, яких дотримуються жителі різних регіонів [Sereda, 2007; Wanner, 1998].

П'яте, питання модернізації релігійного життя в Україні також є регіоналізованим. В південному та східному регіонах переважає підтримка концепції єдиного православного "російського світу", яку розвивають структури Української Православної Церкви (Московського Патріархату). Жителі центрального та західного регіонів віддають перевагу ідеї створення Єдиної Помісної Української Церкви, яку відстоюють ієрархи Української Греко-Католицької Церкви, Української Православної Церкви (Київського Патріархату) та Української Автокефальної Православної Церкви [Богданова, 2007].

Шосте, в структурах групових ідентичностей та системах суспільних лояльностей громадян України доволі поширеною є тенденція одночасного позитивного позиціонування стосовно взаємовключних соціальних явищ та подій. Наприклад, на Сході можна зустріти ситуацію, коли громадянська лояльність до сьогочасної України супроводжується відчуттям спільності з віртуальною уявленою спільнотою – радянським народом. На Заході трапляються прояви нетерпимості корінних жителів стосовно представників деяких етнічних груп з одночасним декларуванням позитивізму у ставленні до єдиного європейського мультикультурального простору [Головаха, Паніна, 2008; Черниш, Маланчук, 2007; Malanchuk, 2005].

Сьоме, автономія людини в соціумі хоч і розвинулась достатньо широко з часу проголошення незалежності України, проте часто обмежується дією множинних факторів. Наприклад, під час виборів Президента України 1999, 2004 та 2010 рр. пререференції людей були артикульовані в рамках значного впливу регіональних соціальних стереотипів та цінностей [Лячинський, 2010; Хмелько, 2005; Birch, 2000; Kubicek, 2000]. Не сприяє посиленню автономії соціального вибору людини низький рівень міжрегіональної міграції. Так, скажімо, випускники університетів в переважній більшості шукають роботу в рамках регіонів, де вони народилися, або в столиці, однак не в інших регіонах країни.

Восьме, на загаль кажучи, реалії сьогочасної України та її регіонів, зазначені в тезах вище, значною мірою пов'язані з питанням генералізації довіри між суспільними когортами, що різняться між собою складом або масштабом. Тут наявні різні перешкоди, серед яких дуже серйозною є широко розвинена корупція [Åberg, Sandberg, 2003].

В розумінні проблеми регіоналізації дуже важливим є питання генералізації довіри між жителями різних регіонів України, і в цьому контексті – між представниками різних мовних чи етнічних груп. За результатами суспільно-політичних подій довкола виборів Президента України 2004 та 2010 рр. рівень порозуміння між Сходом та Заходом відчутно знизився [Лячинський, 2010; Хмелько, 2005]. Добре продуманий комплекс проєктів соціоінженерії мав би допомогти подолати наявні соціокультурні міжрегіональні бар'єри.

Для вирішення цих наукових завдань в соціології вже накопичено багато емпіричних даних. Це і трендове соціологічне дослідження "Українське суспільство 1992–2010: соціологічний моніторинг",

яке реалізується Інститутом соціології НАН України, декілька хвиль міжнародного проекту "Європейського соціального дослідження" (2005, 2007, 2009–2010 рр.), і трендове соціологічне дослідження "Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей" (польові роботи проведені у 1994, 1999 та 2004 рр. Інститутом історичних досліджень, кафедрою історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка у співпраці з Інститутом соціальних досліджень Мічиганського університету); порівняльне міжрегіональне дослідження "Львів-Донецьк-Київ-Житомир-Херсон: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей", яке проведено у 2010 р. кафедрою історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка у співпраці з Інститутом соціальних досліджень Мічиганського університету та Програмою дослідження сучасної історії України імені Петра Яцика, тощо.

Соціологічне вирішення такого наукового завдання, на нашу думку, буде сприяти поглибленню розуміння природи регіоналізму та фактичної регіональної структури сьогоденної України, а також посиленню якості багатопланової експертизи місця та ролі регіонів у соціальних та політичних процесах українського соціуму. Таке знання є необхідним у комплексі проектів соціоінженерії, скерованих на консолідацію українського суспільства у напрямі посилення його згуртованості, подальшої демократизації та модернізації.

Богданова О. Чи може релігія сприяти демократії? / О. Богданова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 74–91.

Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз) / О. Вишняк. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 176 с.

Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К.: ІС НАНУ, 2008. – 85 с.

Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі / Я. Грицак // Україна Модерна. Спеціальний випуск – "Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні"; ред. Я. Грицак, А. Портнов і В. Сусака. – К.: Критика, 2007. – С. 27–60.

Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів.] / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

Зоткін А. Автономізм в Україні як механізм реалізації політичних інтересів / А. Зоткін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 3. – С. 84–110.

Лячинський С. Другий тур виборів Президента України: регіональні особливості та порівняння з попередніми виборами [Електронний ресурс] / С. Лячинський. – Режим доступу: <http://polityka.in.ua/info/357.htm> за станом на 10.09.2010

Міністерство юстиції України. Реєстр політичних партій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/499> за станом на 18.09.2010.

Нежиборець В. Проблеми розвитку та активізації інноваційної діяльності: регіональний аспект [Електронний ресурс] / В. Нежиборець // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 7 жовтня 2009 р. – Режим доступу: <http://www.ndiiv.org.ua/ua/library/view-problemy-rozvytku-ta-aktyvizatsii-innovatsiynoi-dijalnosti-rehionalnyy-aspekt.html> за станом на 18.09.2010

Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: В 2 т. Т. 1: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы; ред.-сост. Петра Штыков, Симона Шваниц; научн. ред. Владимир Гельман; пер. с нем. Елена Белокурова, Мария Ноженко, Наталья Яргомская, Петра Штыков. – СПб.: М.; Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – 510 с.

Погосян В. Модернізація як чинник збереження соціального гомеостазу / В. Погосян // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 2. – С. 96–103.

Рябчук М. Від Малоросії до України: Парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 303 с.

Сусак В. Патерналістські установки і практики громадян України в умовах посткомуністичних трансформацій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 "Соціальні структури та соціальні відносини" / В. Сусак. – Київ, 2009. – 16 с.

Сусак В. Політичні переваги жителів Львова, Донецька, Києва, Житомира та Херсона: поляризація чи розмаїття? / В. Сусак // Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Том. 16. Випуск 10. Серія: Соціологія і політичні науки. – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2011. – С. 386–396.

Сусак В. Регіональні особливості політичної культури українського суспільства: порівняльний аналіз міжпоколінських подібностей та відмінностей у політичних орієнтаціях населення Львова та Донецька / В. Сусак // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, 2005. – С. 292–298.

Сусак В. Фактор мови та зміни політичних поглядів: порівняльний аналіз Львова та Донецька (1994–2004 рр.) / В. Сусак // Україна Модерна. Спеціальний випуск – "Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні"; ред. Я. Грицак, А. Портнов, В. Сусак. – К.: Критика, 2007. – С. 137–159.

Хмелько В. Динаміка рейтингів і соціальний склад електоратів В.Ющенка та В.Януковича у виборчій кампанії 2004 року / В. Хмелько // Політичний портрет України. Часопис Фонду "Демократичні ініціативи". – № 32. – 2005. – С. 13–25.

Черниш Н. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994–2004 рр.) / Н. Черниш, О. Маланчук // Україна Модерна. Спеціальний випуск – "Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні"; ред. Я. Грицак, А. Портнов, В. Сусак. – К.: Критика, 2007. – С. 61–92.

Aberg M. Social Capital and Democratisation: Roots of Trust in Post-Communist Poland and Ukraine / M. Aberg, M. Sandberg. – Burlington: Ashgate, 2003. – 332 p.

Arel D. The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine / D. Arel, V. Khmelko // Harriman Review. – 1995. – P. 81–91.

Birch S. Interpreting the Regional Effect in Ukrainian Politics / S. Birch // Europe-Asia Studies. – Vol. 52. – No. 6. – 2000. – P. 1017–1041.

Blokker P. Post-Communist Modernization, Transition Studies, and Diversity in Europe / P. Blokker // European Journal of Social Theory. – Vol. 8. – No. 4. – November 2005. – P. 503–525.

Harrison D. The Sociology of Modernization and Development / D. Harrison. – London: Unwin Hyman, 1988. – 196 p.

Hesli V.L. Public Support for the Devolution of Power in Ukraine: Regional Patterns / V.L. Hesli // Europe-Asia Studies. – Vol. 47. – No. 1. – 1995. – P. 91–121.

Hrytsak Y. Constructing a National City: The Case of L'viv / Y. Hrytsak, V. Susak // Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities; ed. by John J. Czaplicka and Blair A. Ruble assisted by Lauren Crabtree. – Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2003. – P. 140–164.

Khmelko V. Regionalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine / V. Khmelko, A. Wilson // Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation; ed. by Taras Kuzio. – Armonk, N.Y., London, Eng.: M.E. Sharpe, 1998. – P. 60–80.

Kubicek P. Regional Polarisation in Ukraine: Public Opinion, Voting and Legislative Behaviour / P. Kubicek // Europe-Asia Studies. – Vol. 52. – No. 2. – 2000. – P. 273–294.

Kuzio T. History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space / T. Kuzio // Nationalities Papers. – Vol. 30. – No 2. – 2002. – P. 241–264.

Liber G.O. Imagining Ukraine: Regional Differences and the Emergence of an Integrated State Identity, 1926–1994 / G.O. Liber // Nations and Nationalism. – Vol. 4. – No. 2. – 1998. – P. 187–206.

Malanchuk O. Social Identification versus Regionalism in Contemporary Ukraine / O. Malanchuk // Nationalities Papers. – Vol. 33. – No. 3. – September 2005. – P. 345–368.

Miller A.H. Social Identities in Russia, Ukraine, and Lithuania / A.H. Miller, T.F. Klobucar, W.M. Reisinger, and V.L. Hesli // Post-Soviet Affairs. – Vol. 14. – №3. – 1998. – P. 248–286.

Reflections on multiple modernities: European, Chinese, and Other Interpretations; ed. by Dominic Sachsenmaier & Jens Riedel with Shmuel N. Eisenstadt. – Leiden; Brill, 2002. – 314 p.

Rogers P. Division, Difference and Diversity: Regionalism in Ukraine / P. Rogers // Україна Модерна. Спеціальний випуск – "Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні"; ред. Я. Грицак, А. Портнов, В. Сусак. – К.: Критика, 2007. – С. 210–236.

Sereda V. Regional Historical Identities and Memory / V. Sereda // Україна Модерна. Спеціальний випуск – "Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні"; ред. Я. Грицак, А. Портнов, В. Сусак. – К.: Критика, 2007. – С. 160–209.

Subtelny O. Ukraine: a History. 2nd ed. / O. Subtelny. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press in association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1994. – 692 p.

Wanner C. Burden of Dreams: History and Identity in post-Soviet Ukraine / C. Wanner. – University Park, Penn.: The Pennsylvania State University Press, 1998. – 255 p.

Wilson A. The Ukrainians: Unexpected Nation / A. Wilson. – New Haven and London: Yale University Press, 2000. – 366 p.

УДК 316.47

І. Майструк, канд. соціол. наук, доц.
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв**ПРИНЦИП КОНСТРУКТИВІЗМУ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ПІЗНАННІ:
ДЕЯКІ ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ**

У статті аналізуються особливості принципу конструктивізму в контексті гносеолого-технологічного його застосування у соціологічному пізнанні. У своєму розвитку принцип конструктивізму виступає як теоретико-методологічне узагальнення особливого аспекту людського пізнання – ідеального конструювання пізнавальних об'єктів, образів предметів, певного гіпотетичного світу. Показується, що він, акцентуючи увагу на конструктивістсько-інженерному началі пізнання, пройшов два етапи свого становлення, а в сучасній соціології відіграє особливу методологічну роль, обслуговуючи структуралістську і постструктуралістську парадигму, в межах якої продукуються різного роду знання-конструкти. Неоціненою є роль принципу конструктивізму у пізнанні соціальної реальності минулого (реконструювання) та майбутнього (конструювання), а також смислової реальності (деконструювання). У статті підкреслюється необхідність врахування методологічних вимог принципу конструктивізму у поєднанні з іншими принципами соціологічного пізнання, особливо принципами відображення та розуміння, завдяки чому може забезпечуватися вся повнота та багатоманітність соціологічного пізнавального процесу, його результативність, а також започаткування новітніх дослідницьких програм, пов'язаних з конструктивістським підходом.

Ключові слова: принцип, конструкт, принцип конструктивізму, конструювання, де конструювання, реконструювання.

В статье анализируются особенности принципа конструктивизма в контексте гносеолого-технологического его применения в социологическом познании. В своем развитии принцип конструктивизма выступает как теоретико-методологическое обобщение особого аспекта человеческого познания – идеального конструирования объектов, образов явлений и процессов, определенного гипотетического мира. Указывается на то, что он, акцентируя внимание на конструктивистско-инженерном начале познания, прошел два этапа своего становления и в современной социологии играет особую методологическую роль, обслуживая структуралистскую и постструктуралистскую парадигму, в пределах которой продуцируются различные знания-конструкты. Неоценимым является значение принципа конструктивизма в познании социальной реальности прошлого (реконструирование) и будущего (конструирование), а также смысловой реальности (деконструирование). В статье подчеркивается необходимость учета методологических требований принципа конструктивизма в единстве с другими принципами социологического познания, особенно принципами отражения и понимания, благодаря чему становится возможным обеспечить всю полноту социологического познавательного процесса, его результативность, а также реализацию инновационных исследовательских проектов, связанных с конструктивистским подходом.

Ключевые слова: принцип, конструкт, принцип конструктивизма, конструирование, деконструирование, реконструирование.

The article analyzes features of the principle of constructivism in the context of its epistemological technological application. The principle of constructivism may be presented as theoretical methodological generalization of a distinctive dimension of human knowledge – ideal construction of the objects of knowledge. In its development this principle passed two stages. The important methodological role of this principle within poststructuralist paradigm that produces meanings-constructs is highlighted. The role of the principle of constructivism in the cognition of the social reality of the past (reconstruction), future (construction), and semantic reality (deconstruction) is demonstrated. The author emphasizes the necessity of taking into account the requirements of the principle of constructivism in combination with other principles of the sociological knowledge, such as the principles of reflection and understanding.

Keywords: principle, concept, construction, principle of constructionalism, process of construction, deconstruction, reconstruction.

Пізнавальний процес у соціології, як і в будь-якій іншій науці, підпорядковується численним принципам, через які проглядається і контролюється технологія його здійснення. Ці принципи відбивають досвід історії людського пізнання, всієї дослідницької практики.

Ще Ф. Енгельс (у роботі "Анти-Дюринг") підкреслював, на відміну від Е. Дюринга, що пізнавальні принципи - "не закони буття", що вони "не застосовуються до природи і людської історії, а абстрагуються із них", тому й вірні остільки, оскільки відносять природу та історії [Маркс, Енгельс].

Принципи – це узагальнені теоретичні положення, висновки, постулати, максими, аксіоми, якими керуються у пізнанні, бо в них містяться певні методологічні вимоги до суб'єкта пізнання. Наприклад, веберівський принцип свободи від оцінкових суджень вимагає чітко відрізнити в ході соціологічного дослідження емпірично констатовані соціальні факти від їх ціннісних значень. Хоча, по суті, й не забороняє спроби підведення цих фактів під ті чи інші системи цінностей. Або ж взяти дюркгеймівський принцип соціологізму, який вимагає пояснювати соціальне соціальним і забороняє зводити його сутність до іншої реальності, скажімо, фізіологічної, біологічної тощо. Звісно, ці принципи виступають у пізнанні як певні гносеоло-

гічні нормативи, порушення яких означало б деформацію самого процесу пізнання.

Однак у філософії термін "принцип" трактувався і як теоретичне положення, і як закон буття, зокрема й природи, і як норма дії, моралі, акт мислення, тобто вельми неоднозначно. Не випадково філософський словник Генріха Шмідта [Філософський словарь, 2003] у своєму 22-му виданні трактує термін "принцип" у подвійному варіанті: принцип – штрих (лат. *prinzip*) і принцип – два штрихи (нім. *Grundsatz*), констатуючи його суб'єктивний та об'єктивний зміст. І якщо взяти до уваги весь комплекс цих смислових значень, то зміст терміна "принцип" виявляється плюралістичним, що провокує таку ж багатоманітність інтерпретацій його в конкретних науках.

У соціологічному пізнанні термін "принцип" доцільно тлумачити як елемент теоретичної реальності, який відіграє особливу методологічну та інструментальну роль. Це – аксіоматично сформульований постулат, висновок, який не потрібно доводити, проте слід неодмінно дотримуватися його у пізнанні. Зрозуміло, тут неможливо не відзначити певну примусову, законодавчу силу принципу для дослідника.

У цій площині принцип конструктивізму визнається відносно самостійним функціонуванням,

забезпечуючи з низкою інших принципів творчий характер соціологічної рефлексії. Він позначає насамперед той аспект пізнавального процесу, який свого часу уперше помітив Р. Декарт (робота "Начала філософії", 1644), відзначивши, що наукове знання конструює певний гіпотетичний світ. Безумовно, цей світ є не що інше, як ідеальна реальність, яка містить у собі образи-конструкції об'єктивної реальності. Іншими словами, образ – це не лише, так би мовити, "відображувальне дзеркало", а й конструктивне утворення, продукowane за законами пізнання, зокрема, логіки поєднання та організації знань.

Очевидно, з цього декартівського моменту у філософській, а пізніше і в соціологічній думці почала формуватися конструктивістська парадигма, яка спиралася на конструктивне (гносеолого-інженерне) начало у пізнавальному процесі, що поступово вирізнялося в ньому. Дійсно, філософи та соціологи, котрі свідомо розвивали це начало, виступали у соціальному пізнанні як епістемологічні інженери-конструктори.

Проте пізнавальний принцип конструктивізму у своєму розвитку пройшов дві стадії – неявну і явну. На першій він не сприймався як принцип, бо методологічна думка ще не усвідомлювала конструктивістський момент пізнання. На другій стадії конструктивізм виділяється як принцип (принцип структуралістського конструктивізму П. Бурдьє, принцип деконструкції Ж. Дерріда та ін.).

Стало очевидним, що принцип конструктивізму постулює доцільність у соціологічному пізнанні особливої парадигми – конструктивістської та постконструктивістської, у межах яких продукуються конструкти. За епістемологічною енциклопедією термін "конструкт" не відрізняється від терміна "концепт". "Конструкт" (лат. *constructio* – побудова) – теоретична або аксіоматична побудова, *концепт, схема, конфігурація* (термін Г.П. Щедровицького), *диспозитив* (термін М. Фуко) [Енциклопедія, 2009]. Як бачимо, в енциклопедії конструкт зображується водночас і як концепт. Мабуть, убачати в цьому щось помилкове не варто, бо і той, і інший – продукти одного і того ж процесу пізнання. З однієї позиції конструкт є концептом, з іншої – концепт є конструктом. Однак, гадаємо, вони не завжди співпадають один з одним, бо кожен позначає ще й щось специфічне, та й функціонально розрізнити їх непросто. Тому врахуємо результати аналізу вживання в різних науках одного з них – терміна "концепт", здійсненого відомим російським філософом і методологом Л.О. Мікешиною [Микешина, 2002]. Вона встановила значну розбіжність значення цього терміна, навіть у когнітивних науках, до того ж нерідко він не містить у собі чітко означеного змісту.

Якщо коротко позначити основні смислові відтінки терміна "концепт", то на основі аналізу Л.О. Мікешиної можна скласти такий їх набір: "спосіб задання об'єкта в думці", "схоплення" одноманітного і багатоманітного в здійснюваному "душею" акті пізнання" (П. Абеляр), "інтерпретатор смислів", "базова когнітивна сутність, що уможливорює зв'язок смислу і слова", "квант знання",

"оперативна змістовна одиниця пам'яті", "основна одиниця зберігання і передачі інформації", "спосіб підведення суб'єктивного досвіду під певні категорії та класи" і т.д., і т.п. Оскільки маємо великий розкид значень терміна "концепт", у якому немає співпадань, то, на наш погляд, соціологія має змогу або взяти варіант з цього набору, або самостійно встановити "своє" його значення.

Пропонуємо в соціології називати *концептом* структуру організованого знання ("квант"), яке фіксує певний смисл і виражає його в термінах соціологічної науки. Тоді концептом можна вважати і конструкт, і поняття, і гіпотезу, і концепцію, і навіть теорію і вчення. Так, "квант знання" (концепт) в різних його парадигмальних типах неоднаковий, але важливим є те, що концепт становить певну структуру організованого знання зі своїм смислом. Він не є щось розпливчате і неозначене, а відіграє роль загальної категорії для позначення будь-якого квантованого знання.

Термін же "*конструкт*" значно вужчий за змістом. Його інтерпретація тяжіє не так до узагальнюючої, як до конструюючої діяльності суб'єкта пізнання. Конструкт, як-то кажуть, можна створити, не відходячи від стола, на основі тільки уяви. Щоправда, у феноменологічній соціології знання в технологічному механізмі соціального конструювання реальності процедура узагальнення убачається як його складова. Зокрема, П. Бергер та Н. Лукман цю складову описали як типізацію, що водночас узагальнює і диференціює соціальні об'єкти, поділяючи їх на типи (чоловік, бізнесмен, європеєць, француз тощо) та з'єднує їх у певну структуру, внаслідок чого соціальна реальність виступає як сума типізацій. Отже, ця сума типізацій містить у собі і узагальнюючі концепти (типи, класи), і сконструйовані структури (конструкти).

За концепцією П. Бергера та Н. Лукмана процедура типізації вплітається в комплекс інших процедур механізму конструювання соціальної реальності: іабітуалізацію ("озвичаювання" знань), інституціоналізацію (втілення ідей в інститути держави та суспільства), легітимацію (узаконення інновацій) [Бергер, Лукман, 1995]. Даний механізм застосовується у конструюванні як об'єктивної, так і суб'єктивної соціальної реальності. І та й інша конструюються мисленням у відповідності з об'єктивацією чи суб'єктивацією знання.

Особлива методологічна роль принципу конструктивізму реалізується в пізнанні реальності минулого або майбутнього. Цих реальностей онтологічно немає: перша існувала, але зникла, друга не існує, бо не створена. Як же можна вивчати те, чого немає? Для такого разу принцип конструктивізму постулює можливість реалізації трьох різновидів конструюючого процесу в пізнанні, коли останній розпадається на пряме конструювання, реконструювання і деконструювання.

Конструювання принагідне для теоретичного конституювання того чи іншого варіанту майбутньої соціальної реальності (наприклад, залежно від ідеалу). Тут конструкт може подавати її лише як певну можливість. Деконструювання і реконструювання застосовні у пізнанні за так званими

"слідами", коли вимагається пізнавати соціальну реальність (ту, що зникла, або ж наявну) через тексти, документи, свідчення, викопні рештки – артефакти і т.п. Такий спосіб конструювання обґрунтований в постструктуралізмі (Жак Дерріда та ін.) як методологія дослідження сучасних художніх текстів, в яких зафіксовані смисли минулих часів, не усвідомлені навіть самим автором тексту стереотипи думки, висловлювань ("сліди" тодішніх мовних практик). Вони впливають на рефлексію читача тексту, його сприйняття реальності, зафіксованої в тексті. Саме їх і належить піддати деконструкції – процедурі, зворотній щодо конструювання смислів, щоб через "виправлену" рефлексію читача оголилась перед ним більш адекватна картина реальності.

Другий випадок конструювання "за слідами" має місце в ретроспективному пізнанні, зокрема і в історичному, коли доводиться вивчати реальність минулого, яка вже зникла. Як же її вивчати, якщо навіть в самому терміні "пізнання" закладено неявне визнання "присутності" того, хто пізнає, і того, що пізнається, а тут немає присутності пізнаваного? Однак має місце особливий нюанс: зникаючи, соціальна реальність нерідко залишає свідчення про себе, певні "сліди", які говорять про те, що вона існувала, була в наявності як факт. За цими "слідами" її можна пізнавати шляхом ідеального відтворення, тобто реконструювання, і через це відтворення. Зрозуміло, це доволі умовне, ймовірнісне пізнання, опосередковане уявою реконструктора і перевірене на достовірність віднесенням знань не до реальності (вона, повторюємо, зникла), а до джерел і "слідів", за якими ідеально реконструюється. За цієї причини проблема істинності, правдивості і концептуальності ретроспективного, зокрема історичного, знання є складною ґносеологічною проблемою, дискусії щодо неї в науці не припинялися і по цей день.

Що ж до соціології, особливо української, то проблема конструктивізму в пізнанні методологічно узагальнює його особливу сторону – створення знань шляхом їх спеціального конструювання, а через цей процес – і конструювання (ідеального) самої соціальної реальності. Звертається увага на застосування трьох спеціальних методів конструктивістської парадигми: продукування знання як нового конструкту (конструювання, наприклад, теорії); деконструювання – руйнування старого конструкту; реконструювання – відтворення, створення зниклого ідеального конструкту, а через нього – образу минулої реальності. У всіх цих випадках методологічна роль принципу конструювання є незамінною. Водночас він не є ґносеологічно самодостатнім, його не можна відділяти від принципів відображення та розуміння і абсолютизувати. В іншому випадку йому загрожує перетворення на інструмент створення "неповноцінних", штучних когнітивних витворів, з допомогою яких можна в кращому випадку лише маркірувати соціальну реальність, але не пізнавати її. Соціологічне конструювання – не самоціль, воно повинно бути органічно вплетене в пізнавальний процес, а

принцип конструювання також органічно повинен виконувати в ньому свою ґносеологічну, технологічну і методологічну функції.

Історично соціологія мусила навчитися конструювати соціальну реальність як якусь гіпотетичну, вгадувану дійсність. Яким чином? Через інтерпретаційну тематизацію її на базі емпіричного дослідження способів та засобів утворення соціальної реальності. Річ у тім, що кожне емпіричне соціологічне дослідження здійснюється за певною темою. Зібрану інформацію уможливно інтерпретують стосовно уявної теми соціальної реальності, внаслідок чого конструюється її тематична, теоретична "форма". Безумовно, це – не та форма даної реальності, в якій вона латентно існує (тобто не буттєва форма), а тільки гіпотеза стосовно неї. Виходить дивна річ, коли соціальній реальності, що має свою справжню, але чуттєво не фіксовану форму, приписують сконструйовану теоретичну "форму", через яку вгадують першу. На якій підставі? Це те питання, над яким "бився" свого часу Г. Зіммель, намагаючись збагнути, як може соціолог вивчати соціальну реальність, її зміст і форму. Він зрозумів, що за допомогою пізнавальних засобів можна абстрактно відокремити форму соціального явища від його змісту і перетворити соціологію на науку про форми (формальну соціологію). Справді, Г. Зіммель мав рацію, вважаючи, що соціальна реальність пізнається через приписану їй форму (тепер ми сказали б – через сконструйовану форму), але він не проаналізував цього складного процесу. Звісно, соціальну реальність створює її продуцент, створює і зміст, і форму, але науково пізнавати й розуміти цю реальність можна лише через сконструйовану суб'єктом пізнання теоретично її "форму".

Отже, що є необхідним у технології застосування принципу конструктивізму? Назвемо основні моменти: 1) залучення до процесу пізнання людського досвіду через здоровий глузд дослідника; 2) проведення емпіричного дослідження об'єкта, що виражає прояви латентного об'єкта (тут необхідно розрізняти засіб вираження латентного об'єкта і сам цей об'єкт; 3) не отождествлювати образ об'єкта латентного, сконструйований дослідником, із соціальною реальністю, оскільки цей образ не відображає її, а тільки позначає (маркірує).

Таким чином, принцип конструктивізму виступає в соціології водночас необхідним пізнавальним засобом і керівним методологічним нормативом, що регулює особливу ланку процесу соціологічного пізнання – конструювання знань і соціальної реальності.

Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд. 2-е. – Т. 20. – С. 34. Философский словарь: Основан Г. Шмидтом. – 22-е, новое, переработ. изд. под ред. Г. Шишкова / пер. с нем. / общ. ред. В.А. Малинина. – М.: Республика, 2003. – С. 360.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М.: "Канон + РООН "Реабилитация", 2009. – С. 372.

Микешина Л.А. Философия познания. Полемиические главы / Л.А. Микешина. – М.: Прогресс-Традиция. – 2002. – С. 502–523.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Академия – Центр Медиум, 1995. – 323 с.

Надійшла до редколегії 06.06.11

СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 316

В. Жуков, канд. пед. наук, доц.
Київський національний університет імені Тарса ШевченкаТЕНДЕНЦІЇ І ПРОТИРІЧЧЯ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ АКТОРІВ
ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті зроблена спроба дати відповідь на запитання про те, чому в Україні, як і в ряді країн пострадянського простору, інституціоналізація трудових відносин не виправдовує суспільних очікувань. Протягом 1990-х років тривав новий для українського суспільства багатомірний процес формування трудових відносин, з одного боку, характерний для ранніх стадій капіталізму й тому неадекватний соціальній ринковій економіці, а з іншого, за своїм контекстом, продовжує найгірші традиції соціалістичних трудових відносин (державний патерналізм, замінений патронно-клієнтелізмом роботодавця). Впровадження ринкової інфраструктури було підтримано організаціями соціальних партнерів і легітимізоване законодавчо. Виявилось, що створена "система ринкових відносин", не здатна здійснювати функції, необхідні для підкріплення декларативно прийнятих норм і цінностей економічної демократії. "Соціальне партнерство" як ідеологія трудових відносин була замінена новою її формою "соціальним діалогом". Формалізація соціального діалогу стала засобом поступової монополізації ринку проолігархічними організаціями соціальних партнерів, при пасивному спогляданні залежних, слабо організованих і незахищених як найманих робітників, так і підприємців. Соціальний діалог в Україні став засобом легітимації результатів первинної фази нагромадження капіталу й, відповідно, "перетвореною" формою, "симулякром" як соціальних ринкових, так і трудових відносин.

Ключові слова: соціальна ринкова економіка, економічна демократія, державний патерналізм, патронно-клієнтельні відносини, соціальний діалог

В статье сделана попытка дать ответ на вопрос, почему в Украине, как и в ряде стран постсоветского пространства, институционализация рыночных отношений не оправдывает общественных ожиданий. На протяжении 1990-х годов длился новый для украинского общества многомерный процесс формирования трудовых отношений, с одной стороны, характерный для ранних стадий капитализма и поэтому неадекватный социальной рыночной экономике, а с другой, по своему контексту, продолжает наиболее негативные традиции социалистических трудовых отношений (государственный патернализм, заменен патронно-клиентелизмом работодателя). Внедрение рыночной инфраструктуры было поддержано организациями социальных партнеров и легитимизировано законодательно. Оказалось, что созданная "система рыночных отношений", не способна осуществлять функции, необходимые для подкрепления декларативно принятых норм и ценностей экономической демократии. "Социальное партнерство" как идеология трудовых отношений была заменена новой ее формой "социальным диалогом". Формализация социального диалога стала средством постепенной монополизации рынка проолигархическими организациями социальных партнеров, при пассивном созерцании зависимых, слабо организованных и незащищенных как наемных работников, так и предпринимателей. Социальный диалог в Украине стал средством легитимации результатов первичной фазы накопления капитала, и соответственно "искаженной" формой, "симулякром" как социальных рыночных, так и трудовых отношений.

Ключевые слова: социальная рыночная экономика, экономическая демократия, государственный патернализм, патронно-клиентельные отношения, социальный диалог.

The article aims to answer the question of why institutionalization of labor relations is not meeting popular expectations in Ukraine akin to other post-Soviet countries. It uses social dialogue as a telling example. In the 1990s Ukrainian society underwent a multidimensional process of formation of labor relations. On the one hand, the process was characteristic of early stages of capitalism, and thus could have been hardly expected to lead to the emergence of a social market economy, while on the other hand it featured the worst traditions of socialist labor relations, the only change being the substitution of patron-client relationship for state paternalism. Establishment of institutional market infrastructure was supported by social partners' organizations and legitimized by legislation. A system of market relations has been created, but proved incapable of performing functions that were essential for sustaining standards and values of economic democracy. 'Social partnership' as an ideology of labor relations was replaced with a new form – 'social dialogue'. Social dialogue has degenerated to a simulation of contemporary labor relations. Formalization of social dialogue has become a way for proto-oligarchic organizations of social partners to gradually monopolize the market. The process was accompanied by passive acceptance from dependent, poorly organized and unprotected employees.

Keywords: social market economy, social dialogue, patron-client relationship, state paternalism.

Вступ

Розвал системи "державного соціалізму" відкрив можливість для країн Східної Європи відходу від авторитаризму. Більша частина країн упевнено почала шлях демократизації й лібералізації соціальних відносин, однак цей шлях не став безболісним для жодної з них. Так чи інакше, суспільно-економічні трансформації у посткомуністичних країнах Східної Європи на межі ХХ-ХХІ ст. у цілому забезпечили їхній перехід від соціалістичної системи до соціальної ринкової.

Для пострадянських держав, які століттями входили, спочатку в Російську, а потім у Радянську імперію, шлях демократизації соціальних відносин виявився більш тривалим і складним, ніж у їхніх недавніх "побратимів" із країн Варшавського договору.

Інституціоналізація ринкових (капіталістичних) відносин у самій Російській імперії бере свій

початок з 1861 р., і суттєво залежала від авторитаризму державної влади. Можна припустити, що імперсько-етатистська, авторитарна ментальність, що глибоко вкоренилася в усіх інститутах суспільств пострадянського простору, стала основною причиною, що загальмувала соціальні реформи 1990-х років.

Як не вважали реформатори, що "логіка ринку відправить комунізм 'на смітник історії'", підведе ризик під минулим, відкривши майбутнє з усім добробутом капіталізму, однак, як вважає М. Буравой відносно Росії, замість цього ринкова економіка, що пронизана соціальними відносинами з минулого, виявилася підпорядкованою останньому. І як результат на початку ХХІ ст. в Росії відбувся "транзит без трансформації", інволюція до ранніх стадій капіталізму [Буравой, 2009: с.6]. Цей висновок, з деякими застереженнями, вважаємо за можливе поширити й на сучасну Україну.

Транзитивний стан України, як й інших пострадянських країн, сприяв втраті здатності традиційними соціальними інститутами, що обслуговували ці суспільства, виконувати функції забезпечення стійких зв'язків і відносин на рівні соціальних організацій.

Соціальні зміни привели до появи нових соціальних груп: спочатку кооператорів, потім підприємців, альтернативних профспілок, організацій роботодавців, державних дорадчих і посередницьких установ, неурядових (некомерційних) організацій, які повинні були започаткувати нову соціальну структуру, що підтримує соціальну ринкову економіку й соціальну правову державу.

Особливістю трансформацій постсоціалістичних держав, як довела практика, став їхній складний нелінійний характер. Тому слід погодитися з висновком Н. Смельзера, що не завжди модернізацію можна вважати стійким просуванням уперед. "Зміни завжди відбуваються нерівномірно й неминучий конфлікт між силами традиції й модернізації" [Смельзер, 1994: с.624].

Як такими, "силами традиції" на початку 1990-х років виступили "залишки" адміністративно-бюрократичної номенклатури, яка за роки незалежності пострадянських держав ре-соціалізувалася, перетворившись в актора соціальних патронно-клієнтелістських відносин, ставши таким чином, реалізатором інтересів олігархічних груп.

Залишившись при владі, бюрократія перетворилася у вагому, що має неабиякий вплив, соціальну групу, яка виявилася найбільш незацікавленою в ринкових перетвореннях і розвитку економічної демократії. Тому замість впровадження ринкових механізмів відбувається їхня імітація: створення формальної інфраструктури квазіринкових механізмів і відродження патерналізму в гіршій з можливих – патронно-клієнтелістській формі.

В Україні, як і в ряді країн пострадянського простору, інституціоналізація ринкових відносин не виправдала своїх очікувань. Замість соціального ринкового господарства ["Соціальне ринкове господарство" за класичною формулою ордоліберальної концепції В. Ойкена, А. Мюллера-Армака та її практичного впроваджувача Л. Ерхарда й ін. представників Фрайбурзької школи, - це суспільно-економічна система, що складається з: конкуруючої ринкової економіки, що динамічно розвивається, та сильної демократичної держави, що створює і підтримує загальні рамкові умови економічної діяльності та забезпечує соціальний захист й загальний добробут більшості працюючих громадян [Васина Л.Л., 1997: с.124].], завдяки експропріації державної власності, під гаслом легальної "народної" приватизації, була побудована відносина, що багато в чому нагадували марксову "первинну фазу нагромадження капіталу".

Формою, розвитку ринкових відносин, що історично виправдала себе у другій половині ХХ ст., було інституціоналізоване партнерство між двома провідними акторами трудових відносин, а саме: бізнесом і профспілками. Держава, в більшості

випадків, виконувала роль арбітра, майже не втручаючись у справи соціальних партнерів.

Через аналіз становлення, (ін-)еволюції партнерських відносин в українському суспільстві ми спробуємо виявити бар'єри інституціоналізації соціальних ринкових відносин.

Для цього ми звернемося до інволюційної теорії розвитку "залежності від минулого досвіду" ("path dependency" – Старк Д., Бруст Л., Грановetter М. ін.), яка актуалізує значення попередніх структур і цінностей, що відтворюються за допомогою соціальних мереж. Відповідно до даного концептуального підходу проблема постсоціалістичного розвитку полягає в одночасній появі нових класів власників і нових, звільнених від командно-адміністративної залежності, груп, які дістали права влади й контролю. Як реструктурувати економіку й трудові відносини, коли влада на перестановку фігур, що ухвалюють розв'язку, мають саме ті, хто вважає, що їх інтереси виявляються найбільш зацеленими в результаті економічних змін [Старк, 2002: с.60]. У якості сил модернізації й становлення соціальних ринкових відносин повинні були виступати підприємницькі структури, але первинна фаза нагромадження капіталу витиснула їх на периферію, випустивши в якості провідних гравців – олігархічні угруповання великого бізнесу. Ці угруповання, виявилися найбільш пристосованими до специфічних особливостей перехідної економіки завдяки зрощуванню з бюрократією різних рівнів, силовими структурами й криміналітетом.

У результаті, за влучним висловом І.Селен'ї та його співавторів, перехід відбувся але ні "від плану до ринку, а від плану до клану" [Селен'ї, 2008, с.17].

Передумови зародження діалогічних, партнерських відносин

Новим для незалежної України, як і для всіх країн СНД на початку 1990х років, було "занурення" у ринкову економіку. Тому попередньої радянської "всенародно схваленої" ідеології класової боротьби спішно потрібна була заміна.

Особливістю інституціонального розвитку сучасної України стало те, що, відмовляючись від попередньої форми соціальних відносин у рамках СРСР і державного соціалізму, суспільству довелося робити множинний перехід і багатовекторне соціальне конструювання в умовах сильної культурно-історичної залежності. Перехід і конструювання були зв'язані не тільки з:

- впровадженням і розвитком ринку;
- лібералізацією й демократизацією публічної сфери, що раніше перебував під твердим контролем з боку партії й держави;
- але також і з необхідністю конструювання громадянського суспільства з відповідними соціальними акторами й інститутами, здатними заповнити й компенсувати, що утворювалися провали публічної інституціональної системи;
- а також необхідністю конструювання нації як політичного й соціального організму в рамках нової державної території.

З початку 1990-х років українське суспільство змушено було вчитися тому, як жити в умовах незалежної держави як справлятися із установленими формальними демократичними інститутами і ринковими можливостями, причому в умовах дефіциту громадянського суспільства й відповідної культури [Куценко, 2009: с.21].

Для модернізації трудових відносин (фундаментом яких більш 70 років були адміністративно-командні методи й планово-розподільна економіка на основі державного патерналізму) влади стала необхідна "нова ідеологія", яка змогла б забезпечити не тільки порядок завдяки новому соціальному консенсусу, але й здійснити легітимацію результатів первинної фази нагромадження капіталу.

Страх влади, викликаний наростаючим з кінця 1980-х років робочим рухом (страйки шахтарів Донецького вугільного басейну, транспортників тощо), мотивував її до усвідомлення необхідності змін, які привели б до цивілізованої локалізації цього руху. Тому, в якості ідеології нових для України трудових відносин, в умовах ринку, що лише зароджувався, було обрано "соціальне партнерство", яке згодом, щоб не суперечити загальноєвропейським традиціям і цінностям кінця ХХ ст., було переформульоване на початку ХХІ ст. у "соціальний діалог".

Результатом пристосування цієї ідеології до особливостей українського "посттоталітарного" суспільства, що поєднує трансформовані за формою, але незмінні за своїм авторитарним змістом методи управління, спрямовані на "цивілізовану" локалізацію наростаючого масового робітничого руху, – стало формування "симулякру" партнерських, діалогічних відносин.

Відсутність дієвих соціальних амортизаторів – незалежних профспілок, громадянського суспільства, що ледве народжується, дозволило створити квазіпартнерську систему трудових відносин, яка за своєю інституціонально-правовою формою, в основному, відповідала стандартам соціальної держави. Проте, первинна фаза нагромадження капіталу в Україні 1990-х років, сформувала відносини між акторами далекі від партнерських. Адміністративно-командні методи управління не зникли, а навпаки отримали ще більш жорстку патронно-клієнтелістську форму. Держава відійшла від виконання своїх традиційних соціально-захисних функцій. Наймані працівники, які звикли до державного патерналізму, у формі соціального захисту тощо, втратили й це, залишившись "один на один" з "новим" роботодавцем-підприємцем. А соціальне партнерство виявилось не лише "неприродною", не своєчасною формою трудових відносин але й засобом "прикриття" неофеодальних відносин.

Нові роботодавці як актори ринкових відносин

Перебудовчі перетворення другої половини 1980-х років поклали початок інституціоналізації ринкових відносин. Були зроблені спроби закладення основ правових механізмів, з'явилися кооперативні підприємства й, відповідно, "кооператори" як перші підприємці й нові роботодавці в епо-

ху постсоціалізму; почали створюватися їхні організації (відсутність законодавства про громадські організації, у сфері трудових відносин, орієнтувало підприємців на створення профспілок як єдиної у ті часи форми легальної організації трудящих); з тієї пори почали виходити кримінальні структури [Найближчі до нашого часу джерела приватного підприємництва беруть свій початок з 1960-х рр., коли однією з форм тіньової економіки в СРСР була "цехова" форма підпільного, простого процесу праці, виробництва товарів особливого попиту, наприклад, поліетиленових пакетів. Існування цехових форм виробництва носило достатньо обмежений, локальний характер. Діяльність "цеховиків" підтримував криміналітет.].

В Україні почало відроджуватися підприємництво. Прийняття в другій половині 1980-х років Законів СРСР про індивідуальну трудову діяльність, про кооперацію дозволили громадянам одержати деяку самостійність у сфері економічних відносин, границі якої усе ще досить жорстко регламентувалися радянською адміністративно-правовою системою. Незначні зміни в Кодексі законів про працю (1972), законі про профспілки в СРСР (1990) дали можливість деякої легалізації організаційних форм підприємництва.

Перед новими підприємцями (кооператорами) виникали проблеми різного плану:

- економічні: де узяти обігові кошти, як добитися стимулюючого оподаткування й ціноутворення;
- юридичні: недостатнє правове забезпечення ринкових перетворень;
- політичні: коливання країни між комуністичною й капіталістичною ідеологією;
- психологічні: ментальність радянського народу: "кооператор-підприємець – це спекулянт, злодій";
- соціальні: на кооператорів не поширювалося державне соціальне страхування тощо.

Кооперативи [У 1987 р. на території України нараховувалось 1790 кооперативів, у 1988 р. - 13,5 тис., у 1989 біля 29 тис.] виникли як перші форми корпоративних об'єднань, переважно в межах партійно-державних, комсомольських ("центри науково-технічної творчості молоді") і виробничо-господарських організацій.

Досить бурхливе зростання підприємницького руху і його вимоги соціального захисту змусили радянські профспілки прийняти ряд постанов про порядок створення первинних профспілкових організацій у кооперативах, а також самостійної профспілки працівників кооперації.

Однак, обмежувальна спрямованість державного регулювання кооперативної діяльності протидіяла їхній конкурентній здатності, у першу чергу, з державними підприємствами. Монополізм державних структур, з якими практично неможливо було конкурувати, не дозволяв кооперативам знайти гідне місце в народному господарстві країни. Це й було головною причиною "перетікання" більшої частини кооперативів, на початку їх діяльності, у ті сфери господарств, куди соціалістична держава не вважала за необхідне вкладати кошти – виробництво, так званих, товарів народ-

ного споживання, торгівля й надання споживчих послуг, що породило бурхливий ріст представників торговельного капіталу.

З часом, хвиля підприємництва "захлиснула" і керівників державних виробничих підприємств, які перетворили внутрішні підрозділи підприємств у кооперативи, згодом у малі підприємства, "працевлаштовуючи" у них свої найбільш кваліфіковані кадри для випуску, найчастіше, тієї ж продукції підприємства. Продукція виробничих кооперативів (у майбутньому малих підприємств) переважно випускалася з використанням державних ресурсів (матеріали, устаткування), а її реалізація відбувалася за роздрібними цінами, що не могло офіційно дозволити собі держпідприємство.

Поряд із цим, в умовах спаду виробництва, зносу основних фондів, розвалу споживчого ринку "директори-підприємці" державних підприємств збували за оптовими цінами сировину, комплектуючі частини. Згодом, устаткування за балансовою вартістю передавалось у кооперативи й малі підприємства. Подібна схема була зародком майбутньої моделі "народної приватизації", об'єкти якої переходили в приватні володіння за балансовою вартістю.

Результатом цих процесів стало зародження економіки, яка переживає не неоліберальну революцію або інституціональну еволюцію, а економічну інволюцію, коли ринок висмоктує ресурси з виробництва [Буравой, 2000: с.6].

Таким чином, в Україні, вже напочатку 1990-х років у промисловості сформувалася потужна соціальна група, яку складали керівники державних підприємств, які робили свій особистий бізнес за рахунок державних виробничих ресурсів. В народі вони отримали прізвисько "червоні директори", аналогічне відбувалося й у сільському господарстві, де голови радгоспів і колгоспів, не без підстав, одержали прізвисько "червоні барони".

З розпадом адміністративної економіки й переходом влади від номенклатури до фінансово-торговельної буржуазії, сконцентрованої навколо банків, торгівлі, мафії й експлуатації природних ресурсів, промисловість звалилася, робітничий клас став, за виразом М. Буравого, "зайвим залишком минулого" [Буравой, 2000: с.10].

Адміністративно-господарська номенклатура замінила представників партійної номенклатури в структурах державної влади й стала основою формування бізнес еліти, лобювання інтересів якої й здійснювали відповідні організації, на початку підприємств, а потім і роботодавців. Наприклад, Український Союз Промисловців і Підприємців (УСПП) засновано 15 лютого 1992 р. Відмітною рисою цієї організації була й залишилася, провладна спрямованість і досить високий статус адміністрації. Її очолювали чиновники, за своїм статусом не нижче віце-прем'єр-міністра країни. Природно, що ця організація стала в 1998 році одним із засновників Конфедерації роботодавців України, а після її реорганізації в 2002 р. - співзасновником Федерації роботодавців України.

Найбільш чітку характеристику процесу становлення організацій роботодавців у середині 1990-х років було надано одним з її керівників і співголів Національної ради соціального партнерства під час проведення першої Національної тристоронньої конференції [У квітні 1996 р. у м. Києві відбулась перша національна тристороння конференція "Соціальний діалог і трипартизм в Україні: задачі і перспективи" за сприяння Міжнародної організації праці.]: "...говорити про них (організаціях роботодавців – В.Ж.) як про структури, за якими стояла б більш-менш значна кількість робочих місць, поки завчасно. Ми підкреслюємо - робочих місць, тому що організація роботодавців повинна давати робочі місця трудящим у соціально-трудових відносинах. За голосними назвами "національна", "всеукраїнська", "світова", "загальноукраїнська", "міжнародна", на превеликий жаль, дуже мало трудящих, робочих місць і як соціальний партнер такі організації мають невеликий статус" [Августинюк, 1996: с. 43]. У 1996 році Міністерством юстиції України було зареєстровано 13 організацій роботодавців національного рівня.

Наприкінці 1999 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано більш ніж 90 об'єднань організацій підприємств, роботодавців національного масштабу. Однак за чисельністю своїх членів вони ще не відповідали своєму національному статусу. Переважна більшість роботодавців не вважали за доцільне вступати в будь-які вітчизняні об'єднання: з побоювань втрати самостійності, а особливо отримати політичне "фарбування", відсутністю представницькості цих організацій і беззахисності її членів.

Загальна ситуація в стані роботодавців, досить типова для історії становлення цих організацій в Україні, одержала свій відбиток у першому комплексному соціологічному дослідженні становлення соціально-трудових відносин [Дослідження було проведено у 2002 р. в рамках проекту технічного співробітництва МОП "Україна: сприяння реалізації основних принципів і прав у світі праці" Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, під наук. керівництвом Ю.І. Саєнка. Опитування проводилось на 578 підприємствах різних форм власності, за різними видами економічної діяльності, в органах регіональних і територіальних об'єднань профспілок та роботодавців й органах державної влади, було охоплено 1802 респондента в 11 областях України (Вінницька, Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Сумська, Харківська, Чернігівська, АР Крим) та у м.Києві.]. Зокрема досить пасивними виявилися респонденти при відповіді на запитання, що були присвячені правовим і практичним рамкам діяльності організацій (об'єднань) роботодавців – відповіли усього лише 58%, не визначились з відповіддю 23% респондентів, а 28% опитаних фактично вказують на відсутність користі від участі в організаціях роботодавців. У результаті підтвердилася й гіпотеза про мотивацію вступу в організації роботодавців, про те, що опитаних мотивує потреба одержання, у першу чергу, підприємницької вигоди ніж, інтереси органі-

зації [Сучасний стан, 2003: с.145].

У розділі того ж дослідження, присвяченого визначенню стану самоорганізації підприємців малого й середнього бізнесу й формуванню сторони роботодавців в Україні була зроблена спроба виявити основні цілі й функції організацій роботодавців їх керівниками й членами. На запитання про мету створення організацій роботодавців, 47 % опитаних категорії "роботодавці" вказали на захист їх прав й інтересів; 24 % – на подолання корупції й неправомірних дій органів влади, 28 % – на зближення інтересів роботодавців і найманих робітників і лише 18 % – на здійснення соціального діалогу із соціальними партнерами. На запитання "Які функції повинні виконувати організації роботодавців", 45 % опитаних відповіли "Захисну", лише 36 % – "Партнерську" і трохи більше – 38 % – "Реформаторську". Таким чином, у середовищі безпосередньо роботодавців сформувалось уявлення про організації роботодавців переважно як про "захисні" установи, які повинні сприяти підприємцю, "відбиватися" від пресингу контролюючих органів, конкурентів тощо. Такої ж думки дотримуються й соціальні партнери: 49 % опитаних категорії "влада" і 38 % – "профспілки". "Партнерську" функцію відзначили 16 % представників влади й 30 % опитаних представників профспілок [Сучасний стан, 2003: с.180].

Результати опитування лише підтвердили нерозуміння необхідності, а, часто, і небажання влади здійснювати конструктивний діалог з підприємницькою громадськістю як з рівноправним соціальним партнером у рамках здійснення соціально-економічних реформ. Проте, причина не тільки в цьому. Адже лише небагато більш третини (36 %) роботодавців розуміли необхідність такого конструктивного співробітництва як із владою, так і із профспілками [Сучасний стан, 2003: с.181].

Через декілька років, ситуація в стані роботодавців практично не змінилася. З погляду одного з перших організаторів руху підприємців, в Україні з її соціальною неструктурованістю важко знайти організацію з легітимними повноваженнями представляти більшість бізнесових структур у переговорах з урядом. А ті, які беруть на себе відповідальність заявляти про їхню всеукраїнську легітимність, аж ніяк не представляють інтереси всіх (переважного більшості) підприємців і роботодавців України. А ситуація, яка склалася, ще більш суттєво ускладнює структурування сторін, особливо роботодавців, робить непрозорим і недемократичним сам процес узгодження інтересів суб'єктів сторони роботодавців. Корпоративні об'єднання, які мають адміністративний ресурс, фактично можуть заблокувати будь-які ініціативи, які суперечать їхнім інтересам. Взагалі до 2006 р. із загальної кількості підприємців-роботодавців лише 10–15 % входило до складу всіх об'єднань організацій, зареєстрованих Міністерством юстиції України [Хмільовський, 2006: с.2].

До кінця 2006 р. Міністром України згідно із Законом України "Про організації роботодав-

ців"(прийнятий у 2002 р.) було зареєстровано 9 об'єднань організацій роботодавців національного рівня, станом на 29 листопада 2010 р. Міністерством юстиції України згідно із Законом України "Про організації роботодавців" зареєстроване вже 21 об'єднання організацій роботодавців [За матеріалами сайту Міністерства юстиції України <http://www.minjust.gov.ua/0/18501>].

У липні 2009 р. був створений Загальний представницький орган сторони роботодавців на національному рівні (СПО) - як вищий представницький орган всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців. До його складу входять три всеукраїнські об'єднання організацій роботодавців:

- Федерація роботодавців України (ФРУ), створена в 2002 р., представляє інтереси роботодавців за територіальною ознакою, в основному підприємств великих структур приватного бізнесу й підприємств із державною формою власності;
- Всеукраїнська асоціація роботодавців (ВАР), створена в 2004 р., об'єднує частину працівників малого й середнього бізнесу;
- Конфедерація роботодавців України (КРУ), створена в 2006 р., об'єднує підприємства великого бізнесу в основному сході України.

ВАР, маючи досить обмежене членство серед підприємців малого й середнього бізнесу, своєю присутністю в СПО, скоріше відіграє роль демонстрації залишкових фрагментів економічної демократії в країні.

У грудні 2011 р. відбувся з'їзд ФРУ на якому відбулось об'єднання (поглинання) усіх існуючих в країні організацій роботодавців.

Таким чином, сьогодні слід зазначити певну стабілізацію організаційних змін у структурі роботодавців. Ця стабілізація пояснюється приходом до влади представників великого бізнесу з його територіально-політичною заангажованістю, який монополізував не лише владні структури, але також і організації, що представляють інтереси сторін трудових відносин.

Профспілки як представники інтересів найманих робітників

Сучасний професійний рух в Україні – це складне соціальне явище, яке за умов транзиції, стало ще більш залежним і практично невіддільним від політичної й соціально-економічної стагнації в країні. Невизначеність моделей профспілкового руху, його існування й подальший розвиток зобов'язаний впливу, як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, об'єктивних і суб'єктивних причин суспільних змін, що супроводжують перехідний стан, у якому опинилось суспільство.

Профспілки не побажали прислухатися до результатів несистематичних, однак і не поодиноких соціологічних досліджень, які проводилися різними організаціями, в основному міжнародними, останні 15 років.

Відсутність традицій прислухатися до результатів наукових досліджень у пострадянському суспільстві – одна із причин того кризового стану в якому воно перебуває сьогодні. Поряд із цим, од-

нієї з вагомих причин кризи, що створилася, є занегажованість політична й економічна (читай матеріальна) сучасних функціонерів профспілок.

Формальна й неформальна частини українського профспілкового руху, символічно, – це одна сторона медалі, яка зветься – трудові відносини. Іншу сторону цієї медалі представляють – роботодавці, як приватні, так і державні.

Кому вигідна конфронтація між представниками однієї зі сторін цих відносин? Як свідчить світовий досвід побудови трудових відносин, особливо у XIX ст., у процесі первинної фази нагромадження капіталу, розпорошеність професійного руху вигідна двом суб'єктам таких відносин: державі, яка ще не стала правовою і далеко ще не є соціальною, а також підприємцем – роботодавцем, у яких мета єдина – монополізація трудових ресурсів, з максимізацією прибутку.

Сучасні соціальні відносини в Україні, за останні 20 років, виявились відбитком переходу від первинної фази нагромадження капіталу до його перерозподілу й подальшої монополізації. Відповідно й трудові відносини будуються за принципом монополізації сфер впливу профспілок і організацій роботодавців, істотною ознакою яких є лояльність до влади й задоволення нею вузькокорпоративних інтересів великого бізнесу.

Превалювання таких інтересів підтверджується вище наведеним дослідженням, результати якого свідчать про те, що держава лише формальна визнає профспілки своїм соціальним партнером. Опитані цей феномен пояснювали, з одного боку, інерцією минулого досвіду "одержавлення" профспілок, а з іншого – тим, що держава, дотепер залишаючись досить великим роботодавцем, намагається переорієнтувати профспілки на захист своїх інтересів, які сьогодні не завжди збігаються з інтересами працівників [Сучасний стан, 2003: с.209].

Слід відмітити, що питання про партнерство держави з профспілками та роботодавцями, взагалі стоїть під великим сумнівом. У західних країнах, з їх достатньо вагомим досвідом соціальної ринкової економіки, партнерами вважаються лише профспілки та роботодавці. Державі надана функція арбітра, третейського судді.

В Україні зміст соціальної ринкової економіки, й особливості функціонування її акторів, ще далекі до розуміння, навіть для безпосередніх учасників трудових відносин.

Трансформаційні процеси в країні визначають структурну нестійкість суб'єктів трудових відносин. Однак, незважаючи на високий рівень деюніонізації, кількість зареєстрованих державними органами профспілкових організацій і об'єднань у країні постійно збільшується. Тільки з вересня 2009 по листопад 2010 роки кількість Всеукраїнських професійних союзів, зареєстрованих Міністерством юстиції України, збільшилося з 134 до 143 [За матеріалами сайту Міністерства юстиції України <http://www.minjust.gov.ua/0/18501>].

Це пояснюється політико-правовою трансформацією, яка обумовлює значну вагу залежності від полі-

тичного фактора в "самовизначенні" профспілок і впливає, по-перше, на відносини профспілок з державою, політичними партіями й організаціями роботодавців, а по-друге, на міжпрофспілкові відносини, і як результат формування відповідної до профспілкової стратегії й тактики, де чи ледь перебуває місце інтересам трудящих, що частково пояснює сучасну деюніонізацію українських профспілок.

В Україні, з перших років її незалежності, почав зароджуватися принцип профспілкового плюралізму, завдяки якому в ній усе ще продовжує співіснувати три типи профспілок:

- традиційні", що зберегли специфіку профспілок радянського типу (змішане членство, акцент на пріоритеті специфічних культурно-побутових функцій на шкоду захисним, відстоювання примата інтересів держави, а фактично – влади адміністрації усіх рівнів над інтересами найманих робітників);

- "незалежні" [За матеріалами сайту Конфедерації Вільних профспілок України <http://www.kvpu.org.ua/KVPU/History/Pages/P2.aspx>] ("вільні"), що виникли наприкінці 1980-х років, членами яких є лише наймані робітники, чиї інтереси й права вони захищають;

- "квазінезалежні", які створені підприємцями й іншими структурами для одержання політичних і економічних і інших форм дивідендів.

Традиційні профспілки

Більша частина профспілок посткомуністичної України, за своєю моделлю, залишились "радянськими". Головне завдання таких профспілок було визначено комуністичною партією, починаючи з 1933 р. [До 1933 р. сталінський уряд знищив останню опозицію в СРСР – профспілкову.] і полягало в оптимізації робочої сили, для виконання, поставлених державою, господарських завдань.

Функція боротьби за економічні інтереси працівників у робітничо-селянській державі ставила профспілки в протиріччя з ідеологічною логікою суспільства трудящих у СРСР. Тому, профспілкам було надане право: законодавчої ініціативи, управління державним соціальним страхуванням, організації на підприємствах соціалістичного змагання, проведення суботників, пропаганди новаторів виробництва, культурно-масовою й фізкультурною роботою, участю в розподілі житлового фонду підприємств, оздоровлення працівників, забезпечення задоволення деяких побутових потреб, організації дозвілля трудящих.

Змішаний склад членства (наймані працівники й адміністрація) гарантував підконтрольність діяльності не тільки профспілок, але й працівників. Якщо членами партії могли бути лише обрані (ті, хто не лише поділяв ідеологію, а й готовий був за неї виконати любого наказу, ще й мав "пролетарське" походження), то членами профспілки практично усі трудящі. Профспілки зм'якшували адміністративно-командний тиск, елементами патерналістських відносин, здійснюючи не економічний, а в основному соціально-побутовий захист своїх членів. Членство в радянських профспілках носило формальний характер, із працевлаштуванням (або із вступом у

середнє спеціальне або вищий навчальний заклад студент) працівник автоматично ставав членом профспілки. Радянські профспілки виконували функцію "привідного паса держави", будучи "школою комунізму", беззаперечно впроваджуючи в трудове життя всі установи партії влади.

Радянські профспілки ніколи не підтримували робітничого руху в СРСР. Соціальні й етнічні конфлікти 1960-х рр. доходили до кривавих зіткнень, активним учасником яких ставала державна влада і її силові структури. Найбільш гострі й хворобливі конфлікти мали місце в районах масової міграції населення й індустріального будівництва, а також на Північному Кавказі й Закавказзі, але в ряді випадків хвилювання або їх відгомони докочувалися до центральних районів країни, великих міст, столиць союзних і автономних республік [Козлов, 2006: с.7].

Тому, коли радянські профспілки, не підтримали виступу шахтарів кінця 1980-х років ні в Україні, ні в Росії, вони в черговий раз довели свою залежність від держави й пануючої партії.

До 1990 р. профспілки існували як одна організаційна структура "Укрсовпрофу" (Українська республіканська рада профспілок), яка функціонувала за принципом і нормам демократичного централізму. В 1990 р. чисельність українських профспілок становила 25,6 млн. чол., [Нариси історії професійних спілок, 2002: с.516], більш 99,5 % усіх працюючих і студентів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів країни. У жовтні 1990 р. на базі Укрсовпрофу, Установчим з'їздом профспілок, була створена Федерація незалежних профспілок України, перейменована в 1992 р. II позачерговим з'їздом у Федерацію профспілок України (ФПУ).

Практично до 2001 років джерелом фінансових вступів членських організацій ФПУ, на відміну від незалежних профспілок, були засоби соціального страхування, якими управляли профспілки. Значна частина цих засобів направлялася на утримання апарату, приміщень і на придбання устаткування для профспілок. За неповними даними, у галузевих профспілках і в самій ФПУ засобами державного соціального страхування покривали до 60–70 % витрат на утримання апарату [Бум, 2001: с.74].

Одним з характерних наслідків кризи економіки України й відсутністю реального захисту трудящих стала деюніонізація українських профспілок. За словами керівників Федерації профспілок України (ФПУ) протягом 1990-х років щорічно вони втрачали до мільйона своїх членів і до початку 2001 р. їхня чисельність складала 17,3 млн. чоловік [Профспілковий рух в Україні, 2001: с.8].

Незважаючи на об'єктивні тенденції масової деюніонізації, в 2010 році відповідно до оцінки голови ФПУ, 90% працюючого населення усе ще були членами організацій цього об'єднання.

Достовірна офіційна статистична інформація про зовнішню трудову міграцію в Україні відсутня. За різними оцінками, за межами її границь працюють від 2 до 5 млн. українських громадян, або

від 10 % до 23 % зайнятих у національній економіці [Заробітна плата в Україні, 2010: с.59].

Поряд із цим, оптимістична декларація функціонера провладних профспілок, була спростована результатами соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова в серпні того ж року, коли лише 27% громадян засвідчили приналежність до профспілки. Це становить приблизно 10 млн. чоловік, тоді як чисельність працюючого населення нараховує близько 20 млн. Отже, можна припустити, що реальний рівень охоплення працівників профспілками становить близько 50% [Шангина, 2010: с.63].

ФПУ стала правонаступницею майна радянських профспілок, хоча юридично це майно є загальнодержавною власністю (Постанова Верховної Ради України №24 від 4 лютого 1994 р. "Про власність загальносоюзних громадських організацій, бувшого СРСР").

Уперше в 2002 р., проблема профспілкової власності була винесена на всеукраїнське обговорення, у результатах, проведеного дослідження стану й перспектив професійного руху в Україні. У розділі, присвяченому відносинам профспілок і держави, головою ФПУ була озвучена головна, на його погляд, причина компромісу профспілок і держави – це власність.

Вважається, що до 2006 року у ФПУ залишалося 55–60 % об'єктів, що дісталися профспілкам після 24 серпня 1991 року, у той час як у листопаді 1990 року в її власності перебувало 957 об'єктів загальною балансовою вартістю 1,71.3 млрд руб., що ще не встигнули знецінитися від гіперінфляції початку 90-х років. ФПУ заснувала 18 підприємств і шість акціонерних товариств, у тому числі ЗАТ "Укрпрофздравниця" і ЗАТ "Укрпрофтур". Загальна вартість корпоративних прав ФПУ в цих підприємствах склала 1,1 млрд грн. (близько \$200 млн). Незалежні експерти оцінювали її по-іншому – близько \$3,8 млрд, тому що балансова вартість об'єктів, звичайно значно знижується в порівнянні з потенційної ринкової. ФПУ належав кожний четвертий санаторій у Криму, до активів відносилися власні будуправління, проектні інститути, вищі й спеціальні навчальні заклади, комбінати харчування, друкарні, постачальницька інфраструктура [Дубровський, 2011: с.134].

При цьому власністю профспілок (ФПУ) могли користуватися лише членські організації, що входять у це об'єднання й лише їх члени. Більша частина площі цієї власності здається в оренду і не лише бізнес структурам, а й профспілкам.

Для справедливості слід зазначити, що коли українське суспільство, у результаті "помаранчевої революції" 2004 р., стало на шлях демократичних перетворень, ФПУ також зробило спробу трансформації своєї діяльності. Про що свідчить фрагмент Концепції розвитку ФПУ, прийнятої в 2005 р., у якій відзначалося: "Профспілки пасивно протистоять масовому порушенню прав працівників, домінуванню інтересів капіталу над суспільними інтересами, який викликає невдоволення рядових членів профспілок діяльністю виборних

органів профспілок і їх керівників, негативно позначається на авторитеті профспілок у суспільстві" [Концепція, 2005: с.1].

При цьому представники ФПУ не тільки ставили об'єктивний діагноз практиці своєї діяльності, але й пропонували ліки від цієї хвороби. "Помаранчеві" зміни в суспільстві вселяли певну впевненість, що ФПУ ще не настільки хвора, щоб її відправляти на смітник, як цього прагнуть недруги, але, на жаль, і не настільки здорова, щоб ухилитися від негайного інтенсивного лікування, насамперед:

- від хронічного "домашнього" авторитаризму значної частини обранців трудового люду й нескінченних загравань із сильними миру цього;
- від невміння й небажання багатьох профлідерів реально й ефективно боротися за права й інтереси своїх союзників, а тим більше ризикувати своїм спокоєм заради "якоїсь" профспілкової солідарності;
- від демагогії про профспілкову незалежність і суверенності, за якою, здебільшого, ховається страх показати реальний стан справ у цій профспілці або профкомі, або маскується саботаж рішень вищих профспілкових органів;
- від невміння й переляку профспілкових керівників повести за собою мільйони своїх же членів профспілок на страйк, до суду або під стіни офісів порушників трудових прав і перемоги;
- від страусової політики й невміння бачити не тільки післязавтрашній, але навіть завтрашній день профспілкового руху і його роль у суспільстві, в економіці, на виробництві, яке динамічно змінюється [Кондрюк, 2005: с.7].

Однак, в останні роки діяльність цього об'єднання, за своєю формою та змістом, повернулася до моделі традиційних провладних українських профспілок 1990-х років.

Залежність традиційних профспілок від влади усіх рівнів гарантує їхню лояльність за трьома причинами:

- спільне членство рядових працівників і адміністрації в профспілковій організації;
- відрахування адміністрації підприємств профспілкам [Згідно ст. 44 Закону України "Про професійні спілки. їх права і гарантії діяльності" (1999) роботодавці зобов'язані відраховувати кошти первинним профспілковим організаціям на культурно-масову, фізкультурну і оздоровчу роботу в розмірах, передбачених колективними договорами і угодами, но не менш ніж 0,3 % фонду оплати праці з віднесенням цих сумм на валові витрати, а в бюджетній сфері - за рахунок витрат додаткових бюджетних асигнованій.];
- власність профспілок є загальнодержавною.

Як результат, в Україні, протягом 20 років незалежності, незважаючи на систематичні заборгованості по зарплаті, неоплачувані відпустки та інше, не було жодного загальнонаціонального або галузевого страйку, підтриманого традиційними профспілками, тобто ФПУ.

Відхід від активних захисних функцій, є однією із причин зниження довіри до профспілок. За результатами останнього опитування, проведеного

Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, на запитання "Довіряєте Ви профспілкам?", протягом останнього часу тією чи іншою мірою довіряють профспілкам лише близько третини громадян країни, тоді як повністю не довіряють – 40–50 %. Слід зазначити, що рівень довіри трохи виріс, саме під час поточної фінансово-економічної кризи, коли окремі профспілки активізували свою діяльність, вимагаючи від соціальних партнерів вжити заходів по захисту прав найманих робітників. Разом з тим, динаміка рівнів довіри/недовіри протягом періоду кризи (грудень 2009 р. – серпень 2010 р.) негативна, що може свідчити про певне суспільне розчарування в результативності згаданих вимог [Шангина, 2010: с. 63].

Традиційні профспілки в Україні на думку ряду авторів були віднесені до розряду штучних профспілок [Вишневський, 1997: с.125]. Однак, з погляду тоталітарного суспільства, яке їх сконструювало, модель "радянських профспілок" знайшла своє місце й у сучасному українському суспільстві, зайвий раз підкреслюючи його контекст і авторитарні тенденції.

Незалежні, вільні профспілки

Визрівання незалежного, вільного (альтернативного) профспілкового руху походило з надридисидентського й робітничого руху в Радянському Союзі 1950 -70-х років. Наприкінці 1950-х років у м. Донецьку почала діяти перша підпільна група робітників [Русначенко, 2000: с.29]. Одиночні страйки, що відбувалися в Україні в 1970-е роки не вплинули на ріст організацій робітників. Однак стали з'являтися нечисленні групи трудящих, які висували вимоги до адміністрації по дотриманню норм трудового законодавства, покращенню умов праці й техніки безпеки, удосконалення нормування. Вони оцінювали суспільний ладо в СРСР як "лжесоціалізм", що представляє собою особливу форму реставрації капіталізму [Нариси історії професійних спілок, 2002: с.563].

Сучасні дослідники українських профспілок вважають, що джерелом самостійних, незалежних профспілкових організацій в Україні стала група донбаських робітників і інженерно-технічних працівників В.А. Клебанова, яка в 1978 році створила Вільну профспілку [Русначенко, 2000: с.38]. Поряд із цим, одним з найважливіших факторів впливу на зародження незалежного профспілкового руху були події в Угорщині (1956), Чехословаччині (1968), Польщі (1970, 1980-і роки).

Наступним етапом розвитку вільного професійного руху в Україні стало створення 25 липня 1989 р. Української асоціації авіадиспетчерів [Вишневський, 1997: с.87]. Головний же імпульс незалежному профспілковому руху був даний всесоюзним страйком шахтарів у червні 1989 р., коли були створені страйкові комітети, які й з'явилися основою майбутніх незалежних профспілок, як в Україні так і в Росії.

Таким чином, страйкові комітети шахтарського руху Донецького вугільного басейну (Донбас) і

досвід активної діяльності Незалежної профспілки гірників СРСР (НПГ) стали основою незалежного профспілкового руху в Україні. Організаційною формою цього руху став НПГ Донбасу, а згодом НПГ України (НПГУ).

Перші вільні, незалежні профспілки в Україні виникли в результаті трудових конфліктів у добувних і транспортних галузях, з найнебезпечнішими умовами праці. Створення незалежних профспілок стало природною реакцією найманих робітників на відсутність реального захисту своїх трудових і соціально-економічних прав і інтересів з боку старих одержавлених профспілок.

У грудні 1998 р. відбувся позачерговий з'їзд Об'єднання Вільних профспілок України, яке було реорганізовано в Конфедерацію Вільних профспілок України (КВПУ) [Сайт КВПУ <http://www.kvpu.org.ua/KVPU/History/Pages/P2.aspx>].

Особливістю незалежних профспілок стало те, що вони створювалися на хвилі невдоволення трудящих своїм економічним становищем і неідеатністю традиційних профспілок захистити їхні економічні інтереси. Нові профспілки створювалися в умовах конфлікту з адміністрацією долаючи опір влади й господарських керівників, які (на відміну від ФПУ) не є членами цих профспілок.

Характерні відмітні риси нових профспілок від традиційних незалежних профспілок:

- більш повна реалізація завдання захисту інтересів і прав трудящих;
- стан перманентної боротьби: з одного боку - з адміністрацією, роботодавцями, державними органами, які постійно їм протистоять (від ігнорування до відвертого тиску); з іншого боку - зі своїми колегами, тобто структурами ФПУ, які вбачають у нових профспілках конкурентів, погрозу монопольному положенню ФПУ;
- відсутність власного майна, приміщень, будинків, необхідних для забезпечення їх статутної діяльності (оренда й зміст приміщень і купувати встаткування за власні засоби) нерівність, що породжує, суперечить вимогам Конституції України ст. 36, у якій установлені рівні права для всіх профспілок.

Незважаючи на те, що "незалежні" профспілки – не згуртовані, малопотужні й обмежені у ресурсах (зокрема, не мають страйкових фондів), що представляють на початку 2000-х років переважно недержавний сектор економіки, охоплювали, за даними опитування їх керівників, майже 4 млн працюючих країни [Вишневський, 2000: с.251].

Квазінезалежні профспілки

Дискримінація профспілок з боку влади, що неодноразово підтверджувалось представниками МОТ, створює нерівні умови для їхньої діяльності із ФПУ, що іноді підштовхує керівників незалежних профспілок шукати різні джерела фінансування в середовищі підприємницьких структур, різних фондів, політичні партії і інших організацій, піддаючи такі профспілки залежності від своїх патронів. Наприклад, створення одного з досить нових національних об'єднань профспілок супроводжувалося розміщенням інформації про її лідера на "банерах" в

усіх обласних центрах країни. Виникає питання, звідки у цього об'єднання фінансові ресурси?

Таким чином, з'являються "квазінезалежні" профспілки, які створені підприємцями або іншими структурами для одержання політичних, економічних й інших форм дивідендів. Вони дублюють форми й методи роботи незалежних профспілок, об'єднуються з ними для захисту інтересів трудящих, нагадуючи відомі із часів Російської імперії початку ХХ ст. "зубатівські профспілки" [С.В. Зубатов (1864–1917), чиновник російського охоронного відділення, автор системи "поліцейського соціалізму"].

Держава в структурі ринкових відносин

В Україні 1990-х рр. не було соціальних інститутів, які б забезпечили розвиток країни аналогічно європейському, на засадах чіткого поділу галузей влади й відділення політики від бізнесу. Внаслідок чого в країні, уже в часи першого Президента Л. Кравчука (1992–1994), почали з'являтися певні утворення, які надалі одержать назву політико-економічні групи, що нагадували відомі "rent-seeking groups".

З економічної точки зору "rent-seeking" це один з видів підприємницької активності, критерієм ідентифікації якої виступає характер впливу на добробут суспільства. Це невиробнича економічна діяльність, витрата дорогих ресурсів, які могли б за інших обставин служити виробництву додаткових благ і послуг. Таким чином, рентоорієнтована активність деструктивно впливає на умовне суспільне благо. При цьому подібна діяльність може оцінюватися і як паразитична, оскільки спрямована на рентну експлуатацію ресурсів, які вже були кимсь раніше створені.

Первинною легітимною формою політико-економічної групи в середині 90-х стали фінансово-промислові групи, які виявилися головним "інструментом зрощування великого капіталу з великою політикою". "Українські політико-економічні групи до 2004 р. формувалися в напівзакритій економічній системі, де ключова роль належала державному апарату як джерелу надання пільг, преференцій, особливих податкових режимів, забезпечення "даху" тощо" [Лісничук, Сушко, 2005 : с.15].

Результатом транзиції України стала побудова "спекулятивної держави" (rent-seeking state) [Аслунд, 2003: с.25], фундаментом якої, на початку, була досить велика кількість політико-економічних груп (rent-seeking groups) [Лісничук, Сушко, 2005: с.11], число яких з кожним роком зменшувалося, у результаті подальшої монополізації економічного й політичного простору країни.

Україна, як бувша "кузня" радянських управлінських (бюрократичних) структур одержавши, новий, незалежний статус, у результаті ситуативного збігу інтересів народу й владної еліти, на початку 1990-х років, продовжила процес своєї бюрократизації. Таким чином, економічні й соціальні зміни в Україні відбуваються, у першу чергу, згідно з інтересами бюрократії й близьких до неї соціальних груп, які легко прослідковуються в організаційній структурі

державного механізму, у технології управління виробничим сектором економіки, у структурі приватного капіталу й відповідно в ході реформ.

Виходячи з майже однакових стартових політичних і соціально-економічних умов Росії й України, вважаємо за можливе, характеристику, яку дав М.Буравой, по відношенню до Росії, екстраполювати й на українські реалії. "Ринок відкрився торгівлі, бартеру, банкінгу й, у той же час, додав новий зміст "мафії" – тіньовій владі, що забезпечувала трансакції під час відсутності ефективної держави. Виробництво стискувалося, борги підприємств зростали, зарплати не виплачувалися або виплачувалися бартером. Це "добуржуазний" спосіб одержання прибутку. Його Вебер називав спекулятивним, авантюристським, грабіжницьким капіталізмом, формою меркантилізму, а не "раціонального капіталістичного організацією (формально) вільної праці", динамічного нагромадження. Наростала економічна інволюція: обмін вимиває виробництво [Буравой, 2009: с.7]. Думка, М. Буравого про те, що "Великої трансформації" у Росії не трапилося, слушно характеризує й українські реалії.

Протягом усього перехідного періоду відбувалась монополізація найбільш вигідних загальноукраїнських і регіональних ринків шляхом створення відповідних державних і квазіприватних структур, а також обов'язкових схем постачання із прямими обмеженнями доступу на ринок. Подібній структурі не тільки надавалась штучна монополія господарювання на певному ринку (у його продуктовому або територіальному сегменті), але й нерідко передавалися функції державного регулювання, монополії за своєю природою [Пасхавер, 2000 : с.34].

Сьогодні залишається актуальним висновок, зроблений О.Пасхавером ще десять років тому, про властивості сучасної державної машини такі, як невизначеність і неповнота прав власності; зарегульованість господарювання; штучна монополізація ринків; м'яка бюджетна політика, спрямована на вибірково підтримку областей і підприємств; політика слабкої майнової відповідальності наближених до держави суб'єктів господарювання; політика ослаблення приватних капіталів, не залежних від держави; практика вибіркового застосування карних заходів) не винайдені для задоволення потреб нашої бюрократії, а є трансформаціями властивостей радянської господарської системи.

Не відповідність ролі, яку повинна була відіграти держава, очікуванням соціальних партнерів, виразилося в майже однаковому відношенні при формуванні рейтингу функцій державних органів. Так усі три сторони трудових відносин, включаючи й окремо виділену категорію найманих працівників, найважливішою функцією державних органів влади вважають функцію гаранта виконання законодавства (роботодавці – 73 %, представники органів влади – 72 %, керівники профспілок – 66 % і наймані працівники – 63 % відповідно). На другому місці визначена рефор-

маторська функція (профспілки – 41 %, роботодавці – 45 %, представники органів влади – 45 % і наймані працівники – 38 %); третє місце зайняла захисна функція (відповідно 38 %, 29 %, 28 %, 33 %) і на четвертому місці виявилася партнерська функція (відповідно 32 %, 25 %, 25 %, 19 %) [Сучасний стан, 2003: с.210].

Наведені оцінки функцій державної влади не втратили актуальності і сьогодні, що в повному ступені відповідає сучасному соціально-економічному й політичному стану країни. Віднесення роботодавцями, представниками органів влади й керівниками профспілок партнерської функції на четверте місце підтверджує превалювання авторитарної ментальності, характерної риси якої сьогодні запанували в органах державної влади.

Реінституціоналізація соціального діалогу

Соціальні трансформації в суспільствах з ринковою економікою, що відбувалися під впливом економічних і соціокультурних факторів протягом століть, лише в другій половині ХХ ст. привели до побудови певної інфраструктури, яка дозволила цій економіці стати соціальною.

Перехід України від адміністративно-командної до ринкової економіки повинен був супроводжуватися глибинними трансформаціями як соціальних так і трудових відносин. Такі зміни не могли відбутися без побудови інфраструктури (організації, інститути ринкової економіки), не формальної, а наповненої соціальним змістом безпосередньої діяльності ринкових акторів (роботодавці, наймані робітники і їх організації).

Передбачалося, що старі радянські культурні норми ("нормативний колективізм", "державний патерналізм" тощо) будуть витиснуті новими ("соціальне партнерство", "соціальний діалог", "колективний договір"). Комбінація ринкових відносин, як більш ефективних, заснованих на економічній активності, індивідуалізмі й раціоналізмі, у комбінації з такими демократичними цінностями, як, наприклад, солідарність трудящих, повинні були привести до економічної демократії й становленню України як пострадянської держави загального добробуту.

Іронія долі полягає в тому, що до влади, у більшості пострадянських держав, на початку 1990-х років прийшли вихідці саме з тієї партійно-номенклатурної верхівки, на замовлення якої протягом 1960-80-х років, проводилися критичні теоретичні дослідження проблеми соціального партнерства, як "суто буржуазної доктрини, спрямованої на замулювання очей найманим працівникам, з метою збільшення прибутку, за допомогою підвищення рівня їх подальшої експлуатації" [Жуков, 2003: с.93].

Саме "нова" українська влада обрала доктрину соціального партнерства як чергову ідеологію але вже для перехідного періоду. Незважаючи на видимість "ініціативи знизу" (Представники 8 профспілкових об'єднань ініціювали зустріч з Президентом України у 1992 р. у зв'язку з необхідністю утворення консультативно-дорадчого органу узгодження інтересів сторін трудових відносин.), в Україні впро-

вадження "системи соціального партнерства", відбувалося за аналогією із країнами СНД (Білорусь, Молдова, Росія) – "зверху", тим самим добре відомим адміністративно-командним методом.

В Україні, на відміну від Білорусі й Росії, соціальне партнерство не стало конституційною нормою. Однак, усвідомивши дивіденди від досягнення можливого й досить швидкого соціального консенсусу в трудових відносинах, що забезпечувало безпроблемне, тобто безконфліктне існування бізнесу, виконавча влада озброїлась цією новою ідеологією.

Використання поняття "соціальне партнерство" у країні до кінця 1990-х років вже стало досить звичайним для учасників трудових відносин, а для представників влади навіть ритуальним. Неможливо було уявити який-небудь захід у трудовій сфері без вживання цього терміну.

До кінця 1990-х років регіональні відділення Національної ради соціального партнерства були створені у всіх обласних центрах країни. Друковані видання ФПУ регулярно висвітлювали рапорти керівників профоб'єднань регіонального рівня, про засідання обласних рад соціального партнерства під головуванням керівників облдержадміністрації, за участю профспілок і підприємців.

Діяльність цих рад, протягом усіх 1990-х років, за визначенням подібних засідань російським колегою нагадувала більше засідання колишніх партгоспактивів (партійних господарських активів, що існували на територіальному рівні в роки радянської влади) [Борисов, 2001: с.60]. Іншого, однак і не могло бути, за умов ментальності "нових" керівних кадрів країни.

Визначальну роль у формуванні моделі територіального соціального партнерства, як і в часи адміністративно-командної системи, продовжувала відіграти місцева адміністрація, що забезпечує комунікацію з іншими сторонами процесу, створюючи, таким чином, корпоративну структуру. Це відбувалося за старими традиційними правилами двосторонніх вертикальних відносин: держадміністрація – профспілка; держадміністрація – роботодавець. Наприклад, місцевим профспілкам, з метою мінімізації "трансакційних витрат", замість діалогу з роботодавцем (іноді досить тривалого), вигідно було звернутися прямо в держадміністрацію, яка має "прямі" способи впливу на роботодавця (наприклад, за допомогою місцевих силових структур), що в умовах вертикалі виконавчої влади гарантує профспілці більшу ймовірність успіху, ніж протестні дії й трудові суперечки.

Відсутність аж до 2010-го року законодавчих актів про представництво сторін соціальних партнерів ускладнювало процес структуризації самої системи територіального соціального партнерства. Статус Національної ради соціального партнерства (НРСП), як консультативно-дорадчого органу, практично не впливав на регіональну політику. Також правова невизначеність існування місцевих філій НССП і відповідного інструментарію реалізації задекларованих ними прав, а в ос-

новному відсутність юридичних прав втручання в процес трудових відносин, робив їхню діяльність для багатьох місцевих керівників недоцільною.

Серед опитаних респондентів 70 % акцентували увагу на недостатнє залучення НРСР у розробку політики з питань роботи й соціального захисту на територіальному рівні з наступних причин:

- відсутність механізмів взаємодії між НРСР, органами виконавчої влади й адміністрацією Президента;

- монополією уряду в області політики соціально-трудових відносин;

- відсутністю державної підтримки соціального партнерства на всіх рівнях влади [Жуков, 2003: с.95].

Не дивлячись на це, в ініціаторів впровадження ідеї соціального партнерства, серед яких більшість були представники традиційних профспілок, існувала надія, що територіальні органи соціального діалогу стануть помічниками органів місцевої влади, займаючись мониторингом соціально-економічної ситуації в регіоні, будуть запобігати виникненню трудових конфліктів, сприяти досягненню балансу інтересів і можливостей усіх сторін трудових відносин. Однак, у більшості випадків реалізувати на практиці цю ідею не вдалося.

За аналогією із країнами соціальної ринкової економіки в Україні були створені тристоронні організації: Український комітет сприяння зайнятості населення України (1992), Національна рада соціального партнерства (1993); до 1998 року в кожній області існувала регіональна рада соціального партнерства, на засадах трипартизму почали діяти чотири фонди державного соціального страхування (2002).

Державна влада, крім розробки законодавчих актів і забезпечення правового регулювання відносин між сторонами, повинна гарантувати контроль виконання ними взаємних зобов'язань. Виконавча влада, як суб'єкт переговорного процесу, не забезпечувала належним чином захист соціально-економічних прав найманих робітників, а найчастіше сама порушувала їх. Це вело до росту недовіри громадян стосовно державних органів влади, демонструючи їх нездатність виступати посередником у розв'язанні конфліктів, що виникають у сфері трудових відносин.

Самі трудящі, перебуваючи залежно від держави, від адміністрації підприємства або від частки його власника (зрештою, від того, хто платить гроші), вважають, що краще бути безмовними виконавцями, чим користуватися передбаченими законодавством можливостями для захисту своїх прав. Тому більшість акцій профспілок не користується реальною підтримкою в найманих працівників. При цьому в країні, економіка якої за деякими даними виживає завдяки її тіньовій складовій, працівникам повністю або частково продовжує не виплачуватися заробітна плата. На 1 серпня 2010 р. загальна заборгованість по виплаті заробітної плати склала 1,6 млрд. грн. (\$196 млн), при цьому заборгованість серед економічно активних

підприємств склала більш 61 % [Заробітна плата в Україні, 2010: с.70].

Деякою мірою можна стверджувати, що протягом 1990-х років тривав новий для українського суспільства багатомірний процес утворення трудових відносин, характерний для первинної фази нагромадження капіталу й тому неадекватний соціальної ринкової економіці. Однак, на соціальне партнерство владою була покладена місія стати основним засобом легітимізації наслідків цієї фази ринкової економіки. Тому влада приклала всі зусилля, щоб створити нову інституціональну інфраструктуру трудових відносин, яку з майже однаковим ентузіазмом підтримали, на початку профспілки, а потім і організації роботодавців, сподіваючись додати, таким чином, їй легітимний статус.

У 2005 р. як результат "помаранчевих" подій і з метою наближення до Європейського простору з ініціативи ряду всеукраїнських профспілок, об'єднань роботодавців і Кабінету Міністрів України, за Указом Президента України (Указ Президента України від 29 грудня 2005 р. № 1871 "Про розвиток соціального діалогу в Україні"), на засадах принципу трипартизму, була створена Національна тристороння соціально-економічна рада, усе з тим же статусом – консультативно-дорадчого органу при Президенті України.

Формальна зміна терміна "соціальне партнерство" на "соціальний діалог" не спричинила ні структурних, ні контекстних змін у діяльності соціальних партнерів, найбільш великі з яких продовжують монополізувати соціальний простір.

Однак, парадокс ситуації, з інституціональної точки зору, полягав у тому, що цей статус одержала система установ, які за своєю суттю були нездатні здійснювати функції, необхідні для підкріплення декларативно прийнятих норм і цінностей демократичного суспільства. Владна еліта не готова була до діалогу з опозицією і громадськістю, судова влада залишилася залежною від виконавчої, підприємці відчували себе власниками не "священної", а вкраденої у держави власності... [Головаха, Паніна, 2006: с.37].

Підтвердженням сказаному можуть служити результати досліджень, проведених у серпні 2010 р., характерні для всіх попередніх років перехідного періоду українського суспільства:

- систематичне недотримання державою в особі її центральних органів влади (у першу чергу Урядом) вимог попередніх консультацій із соціальними партнерами у випадках підготовки й прийняття розв'язків, які стосуються, зокрема, соціально-трудових відносин;

- ігнорування кількох пропозицій профспілкової сторони й сторони роботодавців, зокрема про: синхронізацію колективних переговорів з бюджетним процесом (Прийняття Національного бюджету в Україні ніколи не співвідносилось із заключенням жодної з 10 Генеральних (тарифних) угод.); щорічний висновок Генеральної угоди; пропозицій роботодавців про незмінність тарифно-цінової політики суб'єктів природних монополій

протягом року (або хоча б завчасне доведення до відома господарюючих суб'єктів змін, які передбачаються); пропозицій профспілок про перегляд споживчого кошика й прожиткового мінімуму;

- довільне визначення Міністерством праці й соціальної політики учасників колективних переговорів [Заробітна плата в Україні, 2010: с.69].

Прийняття Закону України "Про соціальний діалог", який придбав силу 18 січня 2011 р., легалізувало діяльність "соціальних партнерів", не легітимувавши її контекст.

Діалог між сторонами соціального партнерства, який відбувається в Україні вже протягом майже 20 років, ще не досяг рівня, за яким він може сприяти соціальній інтеграції суспільства, його об'єднанню, впровадженню принципів відкритості й прозорості процесів формування ціни й умов роботи в Україні. Ні держава, ні роботодавці (власники), ні більшість профспілок не беруть на себе реальної відповідальності за занижену ціну роботи й злиденні соціальні стандарти в Україні [Заробітна плата в Україні..., 2010: 70].

Таким чином, в Україні наприкінці першого десятиріччя XXI ст. закінчено інституціональне конструювання інфраструктури, аналогічної за формою західній соціальній ринковій економіці, але за своєю контекстуальною основою усе більш наближеної до неофеодальних відносин на кшталт ієрархічної піраміди, на вершині якої розташований патрон, а в міру зниження його васали (бізнес-клієнти), з масою населення в підґрунті піраміди, як головного ресурсу економіки скоріше традиційного, ніж навіть індустріального суспільства.

Висновки

Головною причиною ситуації, що створилась, став "розвиток залежного від минулого досвіду", актуалізуюче значення попередніх структур і цінностей, які відтворені за допомогою "нових" соціальних акторів (мереж). Пост-комуністичні інститути створюються на руїнах інститутів державного соціалізму. Перехід відбувається "не від плану до ринку, а від плану до клану".

Держава переформатувала старі структури (профспілки) і сприяла створенню нових (організації роботодавців), і ті й інші стали вузлами нових соціальних мереж, міжвузловий простір яких, замість державно-патерналістських, почали з'єднувати патронно-клієнтелістські відносини.

Незалежні ("вільні") профспілки як і політична опозиція, слабкі й розрізнені, витиснуті в паралельний соціальний простір, створюючи таким чином, замість демократичних перетворень у суспільстві.

Підприємництво в Україні інституціоналізовано на базі політико-економічних або олігархічних груп, які одержали широке розповсюдження, як оптимальна форма перетворення державної економіки у приватно-державну.

Соціальний діалог став перетвореною формою (термін К. Маркса), симулякром трудових відносин і засобом прикриття монополізації ринку проолігархічними організаціями соціальних партнерів, при пасивному спогляданні залежних, слабо організованих і незахищених найманих працівників.

Августімов В. Роль організацій роботодавців у соціально-трудових відносинах в Україні / В.Л. Августімов // Соціальний діалог і трипартизм в Україні: завдання та перспективи. Національна тристороння конференція. Київ, 2-3 квітня 1996 р. – К.: – 134 с.

Аслунд А. Розбудова капіталізму. Трансформації в країнах колишнього Радянського блоку / Андерс Аслунд: пер. з англ. – К.: Дух і літера. 2003. – 636 с.

Берест Р. Професійний рух на західноукраїнських землях в австрійський період / Р.Я. Берест // Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України. Гол. ред. О.М. Стоян; кер. автор. кол. О.П. Рєснт. – К.: 2002. – 732 с.

Борисов В. Социальное партнерство в России: специфика или подмена понятий? / В. Борисов // СОЦИС. – 2001. – № 5. – С. 56-66.

Буравой М. Транзит без трансформации: инволюция России к капитализму / Майкл Буравой // СОЦИС. – 2009. – № 9. – С. 3-12.

Бут М. Профспілки незалежної України: реалії та перспективи / М. Бут // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 8(20). Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – К.: – С. 73-77.

Васина Л.Л. Социальное рыночное хозяйство: Словарь терминов / Л.Л. Васина – М.: ИНФРА-М, 1997. – 192 с.

Вишневецький Ю. Роль профспілок в Україні удавана і справжня. Наукове видання / Ю. Вишневецький, О. Міщенко, Є. Півнев; За ред. Ю.Вишневецького. –Т.1. 2000. – К.: Фонд демократії, – 320 с.

Головаха Є. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5-22.

Дубровський І. Современное профсоюзное движение Украины: задачи и возможности / И.М. Дубровский, М.Л. Дубровский. – Харьков. 2009. – 236 с.

Жуков В.І. Десятиріччя сподівань на перемогу виробничої демократії / В.І. Жуков // Соціальне партнерство - шлях до злагоди: практика, проблеми, здобутки, перспектива. – К.: 2003. – С. 91-96 с.

Жуков В. І. Шляхи інституціоналізації колективного регулювання соціально-трудових відносин в Україні / В.І. Жуков // Сучасний стан, проблеми та тенденції соціально-трудових відносин в Україні: спроба соціального конструювання. Монографія. ЦСЕ Інституту соціології НАНУ. – К.: 2003. – С. 238-254.

Заробітна плата в Україні: на шляху до економічного зростання і добробуту // Національна безпека і оборона. – 2010. – №7(118), Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – К.: 114 с.

Куценко О. Формирующийся институциональный дизайн и социальные неопределенности в современной Украине // Проблемы развития социологической теории: социальная интеграция та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій: Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної

конференції / Соціологічна асоціація України; Факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Інститут соціології НАН України: Під заг. ред. Куценко О.Д., Судачова В.І. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". 2009. – 637 с.

Козлов В. Незвестный СССР. Противостояние народа и власти 1953 – 1985 гг. / В. Козлов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС. 2006. – 448 с. Кондрюк С.М. На що хворіють профспілки / С.М. Кондрюк // Профспілкові вісті. 4 березня 2005 р. Концепція розвитку Федерації професійних спілок України. – К.: ФПУ. – 2005. – 7 с.

Лісничук О.В. Сушко О.В. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? / О. В. Лісничук, О. В. Сушко – К.: Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові. 2005. – 76 с.

Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України. Гол. ред. О.М. Стоян; кер. автор. кол. О.П. Рєснт. – К.: 2002. – 732с.

Пасхавер О. Перспективи приватного підприємництва в Україні: приватизація і зростання нового капіталу // Економіка України. – 2000. – №4. – С. 34-35. Профспілковий рух в Україні: стан, проблеми, перспективи // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 8(20).

Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – К.: – 80с. Русначенко А.М. Приспала сила. Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки в Україні від кінця сорокових до початку дев'яностих років. / А.М. Русначенко. – К.: 2000. – 104 с.

Селень І., Еял Г., Тоунсли Е. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / Иван Селень, Гил Еял, Элеанор Тоунсли / Пер. с англ. под рук. И.Беляевой, отв. ред. О.Куценко. – Киев: Институт социологии НАНУ; Харьков: Харьковский национальный университет им. В.Н.Каразина. 2008. – 320 с.

Смелзер Н. Социология / Нейл Смелзер; пер. с англ. – М.: Феникс. 1994. – 688 с.

Старк Д. Гетерархия: неоднозначность активностей и организация разнообразия в постсоциалистических странах / Дэвид Старк // Экономическая социология: Новые подходы к институциональному и сетевому анализу. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН). 2002. – С. 47-95.

Сучасний стан, проблеми та тенденції соціально-трудових відносин в Україні: спроба соціального конструювання. ЦСЕ Інституту соціології НАНУ. 2003. – К.: – 360 с.

Хмільовський В. Олігопольний світ, або "може в філармонії потрібно щось підправити" / В.М.Хмільовський // Роботодавець. – 2006. – № 8. – С. 2.

Шангіна Л. Соціальний діалог як важлива частина "добродійного кола добробуту" – формування заробітної плати. / Л. Шангіна // Національна безпека і оборона. 2010. – №7(118), Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – К. – С. 61-71

Надійшла до редколегії 10.05.11

УДК 316.74

Л. Сокурская, д-р социол. наук, проф.,
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ КОНСТРУИРОВАНИЯ И ТРАНСФОРМАЦИИ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ УКРАИНСКИХ СТУДЕНТОВ

В статье предложены результаты анализа факторов конструирования гражданской идентичности современного украинского студенчества по осям: институциональная, ресурсная и практическая. На основе анализа таких ресурсов, как культурный капитал и ценностные ориентации личности, доказываемается, что наиболее насыщенной осью конструирования гражданской идентичности является практическая ось.

Ключевые слова: гражданская идентичность, оси факторов конструирования гражданской идентичности, культурный капитал, ценностные ориентации.

У статті запропоновані результати аналізу чинників конструювання громадянської ідентичності сучасного українського студентства за всіма: інституційна, ресурсна та практична. На основі аналізу таких ресурсів, як культурний капітал та ціннісні орієнтації особистості, доводиться, що найбільш насиченою віссю конструювання громадянської ідентичності є практична вісь.

Ключові слова: громадянська ідентичність, вісі чинників конструювання громадянської ідентичності, культурний капітал, ціннісні орієнтації.

The article presents the findings of empirical analysis of the factors that are involved in construction of Ukrainian students' civic identity. In particular, three axes of such factors (institutional, resource and practical) are considered. On the basis of empirical analysis of such individual resources as cultural capital and personal value orientations, it is proved that the most intense axis of civil identity construction is the practical axis.

Keywords: civil identity, axis of factors of civic identity construction, cultural capital, value orientations.

Анализ современных социологических публикаций, социологического дискурса в целом свидетельствует о том, что сегодня в фокусе внимания зарубежных и отечественных коллег-социологов все чаще оказываются две связанные между собой проблемы – глобализация и идентичность.

Последняя из них – проблема идентификации и идентичности – примерно в середине 1990-х годов

вызвала огромный исследовательский интерес постсоветских, в том числе украинских ученых, что было обусловлено размыванием традиционных групп общества, становлением новых форм межгрупповой и внутригрупповой интеграции, а, следовательно, и новых форм идентичности. В 90-е годы прошлого века как в Украине, так и в других постсоветских странах, начался активный процесс

вытеснения классовой и групповой идентификации, культивировавшихся в сознании советского человека на протяжении многих десятилетий, идентификацией индивидуальной, групповой, корпоративной, о чем писали наши коллеги из Института социологии НАН Украин. С.А. Макеав, впрочем, подчеркивал, что прежние идентичности полностью не разрушаются, а лишь перемещаются на периферию культурного мира (см., например: [Макеав 1996; 1998]). Об этом свидетельствуют многие исследования, в том числе проведенные социологами Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина (ниже мы рассмотрим некоторые результаты этих исследований).

Подчеркнем, что процесс разрушения прежних и становления новых идентичностей не был локальным, например, постсоветским, а имел всеобщий характер, на чем акцентировали свое внимание многие западные социологи, доказывая, что время твердых и незыблемых идентификаций ушло. Утрата контроля над производством и конструированием значительной части индивидуальных и групповых идентичностей привела к тому, что идентичность стала объектом выбора [Wagner 1994]; идентичности, особенно в молодежной среде, стали формироваться вокруг свободного времени, потребительского поведения и самых различных символов и знаков, а не на основе, скажем, профессии или позиции в публичной сфере, как это было в советское время. Произошла, как подчеркивал уже цитированный нами С.А. Макеав, индивидуализация идентичностей, они стали менее публичны и более интимны, а идентификация стала, скорее, делом приватным, чем общественным [Подвижность структуры 1999, с.16].

Сегодня ситуация, связанная с идентификационными процессами, несколько изменилась. Идентичность, точнее некоторые ее формы, уже воспроизводятся, в чем мы, в частности, убедились благодаря результатам исследований, проведенных нами в 2001–2009 годах среди студенческой молодежи Украины. Прежде чем обратиться к анализу этих результатов, мы хотели бы дать короткую характеристику реализованных нами проектов и их авторского коллектива.

Традиция проведения "студенческих исследований" была заложена Е.А.Якубой – бессменным научным руководителем социологической лаборатории Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, созданной ею же в 1963 году, заведующей кафедрой социологии с 1980 по 2001 г., человеком, которого по праву называют фундаментом отечественной социологии. С конца 1960-х годов по сегодняшний день сотрудниками лаборатории и кафедры социологии накоплен колоссальный эмпирический материал, благодаря которому мы можем проследить динамику объективных и субъективных характеристик студенчества Украины последних сорока лет ее развития. Ценностные ориентации будущих специалистов, их учебная, научная, общественная и экономичес-

кая активность, моральные и политические предпочтения, досуговая деятельность и протестное поведение, культурный капитал и социально-профессиональные планы, социально-статусные характеристики родителей и материальное положение семьи – эти и многие другие вопросы жизнедеятельности украинского студенчества находились и сегодня продолжают находиться в центре внимания университетских социологов.

В контексте данной публикации мы будем обращаться к информации, полученной нами в ходе трех исследований: "Современные университеты как центры формирования интеллектуальной элиты украинского общества", 2000–2001 гг. (по репрезентативной выборке было опрошено 1810 украинских студентов); "Высшее образование как фактор социоструктурных изменений: сравнительный анализ посткоммунистических обществ", 2005–2007 гг. (по репрезентативной выборке было опрошено 3057 студентов вузов Украины, 780 студентов вузов Белоруссии; выборка по России нерепрезентативная, опрошено 587 студентов вузов России) и "Проблемы формирования гражданской идентичности украинской молодежи: роль образования как фактора консолидации общества", 2008–2009 гг. (по репрезентативной выборке опрошено 3058 украинских студентов).

К проблемам идентификации в студенческой среде мы впервые обратились в 2000 году. При этом, учитывая актуальный социально-политический контекст, особое внимание мы уделяли процессам становления гражданской идентичности в условиях независимой Украины, в частности, социокультурным факторам ее конструирования и трансформацию. Как подчеркивал В.А. Ядов, собственно социологический фокус исследования идентификации (в отличие от психологического и социально-психологического) формируется за счет выделения тех социально-культурных детерминант, которые определяют процесс групповой солидарности [Ядов, 1994].

Наш акцент на гражданской идентичности, во-первых, обусловлен ее значимостью для внутренней легитимации украинской государственности и формирования гражданского общества в нашей стране. Во-вторых, как показал сравнительный анализ данных исследований 2000–2001, 2005–2007 и 2008–2009 годов, на фоне относительной устойчивости этнической, региональной, локальной, европейской, советской, религиозной, политико-идеологической и некоторых других видов социальной идентичности именно гражданская идентичность современной украинской молодежи значительно возросла. Так, в начале 2000-х (по данным исследования 2000–2001 гг.) в полной мере ощущали себя гражданами Украины 31 % опрошенных студентов отечественных вузов, в середине первого десятилетия 2000-х гг. (по данным исследования 2005–2007 гг.) – около 55 %, в конце этого десятилетия – более 57 % (кумулятивный показатель гражданской идентичности сту-

дентов (тех, кто в полной мере и скорее ощущает себя гражданами Украины), по данным последнего исследования, составляет более 80 %). При этом среди перечисленных в нашем инструментарии видов идентичности (этническая, гражданская, региональная, локальная, европейская, советская, религиозная, политико-идеологическая) гражданская идентичность уступает только локальной (по данным последнего исследования в полной мере локальная идентичность характерна более чем для 63% респондентов), а тенденция возрастания (правда, не такого существенного, как в случае с гражданской идентичностью) от исследования к исследованию характерна только для глобальной идентичности.

Акцентируя внимание на гражданской идентичности, мы исходили из того, что о её сформированности можно говорить в том случае, когда личностью не только осознаётся её принадлежность к государству, гражданином которого она является по своему статусу, и принадлежность к сообществу сограждан, связанных между собой прежде всего экономическими и политическими связями (в этом случае более правомерно говорить об "идентичности подданства" [Степаненко 2002, с. 109], но и приобретают ценностную значимость все атрибуты государственности, её символика (Конституция, флаг, гимн, значимые исторические даты, выдающиеся личности, которых почитают как "национальных героев" и т.д.). При этом общая с другими согражданами "территория проживания" воспринимается как Родина [Проблеми формування громадянської ідентичності 2009, с.172].

Концептуализируя факторную обусловленность идентификационных процессов в студенческой среде, мы выделили три оси факторов, влияющих на конструирование и трансформацию гражданской идентичности будущих специалистов с высшим образованием, а именно: институциональную ось, ресурсную и практическую.

При этом мы отдавали себе отчет в том, что возможно лишь косвенное измерение, непрямой замер институционального влияния на гражданскую идентификацию актора, и в основном сосредоточили свое внимание на ресурсах и практиках наших респондентов. Тем более, что все три названные нами оси взаимопересекаются: институциональное влияние находит свое выражение в таких ресурсах, как культурный капитал, ценностные ориентации и т.д., которые, в свою очередь, реализуются в повседневных практиках актора.

Чтобы проиллюстрировать это, приведем несколько кейсов из нашего исследования. Так, влияние на конструирование гражданской идентичности такого института, как церковь, проявилось в том, что "оцерковленная" молодежь, т.е. молодые люди, придерживающиеся определенных норм и правил религиозной жизни, регулярно посещающие богослужения, поддерживающие тесные отношения с членами своей церковной общины,

знающие религиозные обряды и т.д., отличаются более высоким уровнем гражданской идентичности. В этом контексте подчеркнем, что конфессиональная принадлежность достаточно часто описывается исследователями как один из этнических маркеров украинцев, а религиозная идентичность презентуется как неотъемлемая составляющая гражданского самоопределения личности.

Что касается таких институтов, как образование, влияние которого нас, естественно, особенно интересует, и семьи, то их воздействие мы, ещё раз подчеркнём, косвенным образом фиксировали благодаря анализу таких ресурсов, как культурный капитал современных студентов и их ценностные ориентации.

При этом в своём исследовании мы исходили, во-первых, из гипотезы, согласно которой включенность индивида в социальные структуры неполитического характера (общественные движения, организации, объединения и т.д.), участие в различных гражданских акциях способствует возрастанию уровня его гражданской идентичности. Во-вторых, мы хотели проверить ещё одну гипотезу, а именно предположение о том, что современные студенты (по сравнению с другими группами молодежи, а также другими возрастными группами), более успешно инкорпорированные в социальные структуры, в том числе названные нами выше, ощущающие поддержку своим установкам, ценностям, в частности образовательным, со стороны общества, в большей мере заинтересованы в функционировании актуального социального контекста (в силу большей укоренённости в этот контекст, обладания большими ресурсами и т.д.) и могут отличаться более высоким уровнем гражданской идентичности. Однако в этом контексте необходимо сделать следующее замечание. Как подчеркивает Р. Инглехарт, в условиях когнитивной мобилизации общества (Естественно, американский социолог имеет в виду прежде всего экономически высокоразвитые страны, однако заметим, что для украинского общества этот феномен (когнитивная мобилизация) становится всё более актуальным.), то есть значительного повышения уровня образования его членов, происходят существенные ценностные изменения, в частности постматериализация (и более широко - постмодернизация) ценностных ориентаций отдельной личности, тех или иных социальных групп, общества в целом [Инглехарт 1997]. Некоторые исследователи (см.: [Проблеми формування громадянської ідентичності 2009, с. 183–204]) считают, что сущность этих изменений во многом совпадает с феноменами, описанными З. Бауманом [Бауман 2002]. Речь идёт о феномене сепарации индивида, прежде всего образованного, в обществе и от общества, осознание себя как автономной единицы этого общества и т.д. Все это, естественно, противоречит дру-

гой функции образования - включению агента в гражданство, в систему единства общества (нормативную, ценностную, праксеологическую и т.д.). Эти две разнонаправленные функции образования могут вступить в конфликт, в котором первая тенденция (к автономизации) в силу её современности, большей актуализированности может доминировать над второй. Всё это по-новому ставит вопрос о конструировании идентичностей под влиянием изменений объема культурного капитала отдельного индивида или социальной группы. Ведь культурные отличия предполагают не только различия в ценностном поле личности, но и в её практиках и приоритетах: сегодня очень часто приоритет "отличаться граждански" или "отличаться национально" (что в условиях Украины тесно связано между собой) отходит, особенно в молодежной, в частности, в студенческой среде на второй и третий план под натиском приоритета "отличаться культурно" (см. об этом подробнее [Проблеми формування громадянської ідентичності 2009, с. 183–204]).

Чтобы проверить эту гипотезу, в рамках нашего исследования мы обратились к измерению социально-статусных и "капитальных" позиций опрошенных студентов. Первым из этих измерений является деятельностное (практическое) измерение позиции агента. Одним из главных возможных (во всяком случае, в рамках количественного исследования студенчества) индикаторов деятельностной успешности агента является его успеваемость. Изучение академической успеваемости разноидентифицированных групп студентов важно с точки зрения того, какой может быть будущая социальная и гражданская база украинского общества, если учесть предыдущие культуркапитальные траектории и практики этих агентов. Гражданская идентичность в этом случае может рассматриваться как основа построения гражданского общества успешными (во всяком случае, на данный момент) агентами, высококвалифицированными и культуркапитализированными с точки зрения институционального признания.

Оказалось, что среди тех, кто в школе учился на "отлично", только 3 % не ощущают себя гражданином Украины (в то время как среди тех, кто учился на "удовлетворительно", таких респондентов 23 %). При практически равном количестве тех, кто не смог определиться относительно своей гражданской идентичности (от 8 до 11 % в разных группах респондентов), достаточно отчетливо проявляется возрастание количества тех, кто частично или полностью ощущает себя гражданином Украины (от 69 % среди троечников до 83 % среди отличников). Таким образом, высококапитализированные агенты несколько больше, чем низкокапитализированные, ощущают свою "укоренённость" в гражданском пространстве Украины еще на школьной скамье, что, как представля-

ется, можно считать позитивным сигналом (в области конструирования гражданской идентичности) для системы среднего образования.

Что касается вузовской академической успеваемости как возможного индикатора успешности инкорпорированности индивида в социальные структуры, то, анализируя ее показатели, мы не выявили ничего неожиданного: во всех академических стратах идентифицируют себя как граждане Украины приблизительно равное количество респондентов – от 81 % до 86 %.

А вот анализ корреляции между образованием родителей и уровнем гражданской идентичности студентов зафиксировал, на первый взгляд, достаточно противоречивую связь. Так, более всего высокообразованных и особенно тех, кто имеет научную степень, родителей у студентов, которые абсолютно не ощущают себя гражданами Украины (около 50 % у матери и около 50 % у отца). В то же время у "граждански идентифицированных" студентов процент родителей со средним профессиональным (ПТУ) и средним специальным образованием (техникум) значительно превышает показатели по всем остальным группам.

Это же касается и такого показателя, как объем и содержание домашней библиотеки, который в рамках нашего исследования рассматривался в качестве важного фактора конструирования культурного капитала личности. В частности, выяснилось, что, с одной стороны, с возрастанием уровня гражданской идентичности увеличивается количество респондентов, у которых нет домашней библиотеки (от 43 % среди тех, кто не ощущает себя гражданином Украины, до 50 % среди тех, кто в полной мере ощущает себя ее гражданином). Однако, с другой стороны, мы обнаружили, что с увеличением числа обладателей больших библиотек (более 1000 книг) возрастает уровень гражданской идентичности респондентов (от 15 % владельцев больших библиотек среди тех, кто не ощущает себя гражданином Украины, до 23 % среди тех, кто ощущает в полной мере).

Более подробный анализ полученных результатов привел нас к выводу о том, что наличие домашней библиотеки в случае с гражданской идентичностью "работает" не как фрагмент объективированного культурного капитала, а как иной артефакт – то ли атрибут семьи с устоявшимися культурными традициями, то ли атрибут высокостатусной и экономически обеспеченной семьи. Несомненно, что этот вопрос требует дальнейших исследований.

Гораздо более важным для гражданской идентичности является не объем, а качественное содержание библиотеки. Так, мы зафиксировали однозначно направленные тенденции в случае с художественной литературой "серьезного жанра" и литературой на иностранном языке: с возрастанием гражданской идентичности количество этих

книг в библиотеке респондента уменьшается в 1,5 раза. Обратных тенденций мы не зафиксировали, разве что заметили, что только по одной категории книг "граждански идентифицированные" имеют преимущества перед своими "оппонентами" - по литературе "легкого жанра".

Эта же тенденция характерна для Интернета: важным является не сам факт наличия возможности данного культурного потребления, а содержательное наполнение использования Интернет-ресурсов. Таким образом, та часть культурного капитала, которая влияет на гражданскую идентичность, располагается в еще более глубоких слоях этого капитала, является еще более латентной, чем мы предполагали.

Что касается ценностной обусловленности конструирования гражданской идентичности будущих специалистов с высшим образованием, то, как показало наше исследование, респонденты, в ценностном дискурсе которых превалируют так называемые традиционалистские аксиофеномены, отличаются более высоким уровнем гражданской идентичности, чем студенты, для которых характерны модернистские (достижительские) и постмодернистские (самореализация, качество жизни, политическое участие и т.д.) ценностные ориентации. Мы предположили, что такое положение вещей обуславливается тем, что две последние из названных выше групп ценностей (модернистские и постмодернистские), в частности ориентации на ценности личной свободы, независимости, в том числе экономической, достижение высокого социального и профессионального статуса, реализацию своих способностей и т.д., которые прежде всего презентуют индивидуалистическую ось ценностного сознания личности, не могут тесно коррелировать со стремлением индивида ощущать себя всего лишь частью той или иной "мы-группы". То есть для тех, кто перечисленные выше ценности манифестирует как смысл жизни, любая социальная идентичность в определенной мере является сдерживающим фактором их реализации.

Для того, чтобы проверить нашу гипотезу, мы обратились к кластерному анализу ценностной дифференциации современного украинского студенчества, в результате которого получили пять групп респондентов, отличающихся своей приверженностью к традиционалистским, модернистским и постмодернистским ценностям. При этом выделенные группы заняли разные позиции по двум осям - "индивидуализм-коммунализм" и "прагматизм-идеализм". Исходя из этих позиций и ценностных предпочтений представителей выделенных кластеров, они получили следующие названия: "модернисты-индивидуалисты" (в этот кластер попали 34,9 % респондентов), "модернисты-коммуналисты" (40 %), "постмодернисты-прагматики" (10,3 %), "постмодернисты-

идеалисты" (12,2 %) и "традиционалисты" (2,6 %). Как видим, для современных украинских студентов прежде всего характерен модернистский и постмодернистский ценностный дискурс.

Корреляционный анализ показал, что наивысший уровень гражданской идентичности присущ "постмодернистам-идеалистам": более 73 % из них в полной мере ощущают себя гражданами Украины. Далее по уровню выраженности гражданской идентичности идут: "модернисты-коммуналисты" (почти 62 % из них в полной мере ощущают себя гражданами Украины), "постмодернисты-прагматики" (соответствующим образом ответили около 52 % представителей этого кластера), "модернисты-индивидуалисты" (около 51 %). Самый низкий уровень гражданской идентичности присущ "традиционалистам": в полной мере ощущают себя гражданами Украины только около 29 % из них; совокупный процент тех, кто не ощущает и скорее не ощущает себя гражданином Украины, в этом кластере составляет 27 %.

На первый взгляд, это противоречит представленным выше данным о более высоком уровне гражданской идентификации студентов, в ценностном сознании которых преобладают традиционалистские ориентации. Однако этот, казалось бы, парадокс объясняется следующими факторами. Дело в том, что в основу нашего кластерного анализа были положены, с одной стороны, ориентации студентов на терминальные ценности, а, с другой, - их самооценки уровня развития инструментальных ценностей, то есть качеств, в том числе способствующих реализации ценностей терминальных. Как выяснилось, часть студентов, ориентирующихся на традиционалистские ценности, дала достаточно низкую самооценку степени развития личностных качеств (инструментальных ценностей), то есть тех качеств, которые помогли бы реализации терминальных ценностей в повседневных практиках наших респондентов.

Итак, манифестация тех или иных ценностей, не подкрепленная ресурсно и практически, не может рассматриваться в качестве показателя уровня гражданской, как и любого другого вида социальной идентичности.

Таким образом, проведенный нами анализ позволил сформулировать следующие выводы-гипотезы:

- идентификационные процессы в контексте современного украинского общества детерминированы не совокупностью отдельных факторов, которые зачастую рассматриваются вне зависимости друг от друга, а *системой* взаимосвязанных и взаимозависимых факторов-условий, которые можно разделить только аналитически (на абстрактном, теоретическом уровне). Исследуя процессы конструирования идентичности, необходимо прежде всего анализировать эту *систему* факторов, ее внутренние связи;

• рассматривая названные нами три оси факторов конструирования идентичности (институциональную, ресурсную и практическую), в контексте социологического (эмпирического) изучения мы можем непосредственно исследовать только две последних, первая (институциональная) может быть интерпретирована в основном на теоретическом уровне;

• в современных условиях из трех осей наиболее насыщена практическая ось. Это обусловлено тем, что современный человек, с одной стороны, все больше стремится уйти от институционального влияния, с другой стороны, ресурсы, которыми он обладает или может овладеть, слишком разнообразны (люди перестают в них ориентироваться), и только практики как способ существования личности превращают идентичности из манифестированных в практические, реализуемые и реализованные. Этим, в том числе, можно объяснить отказ людей от метанарративов, поскольку они слишком "высоки", слишком непригодны для реализации повседневных практик (именно поэтому наиболее выражена локальная идентичность личности, а несколько возросшая глобальная идентификация наших респон-

дентов и в прямом, и в переносном смысле является только виртуальной).

Макеев С.А. Социальные идентификация и идентичности / С.А.Макеев, С.Н. Оксамитная, Е.З. Швачко. – Киев: Институт социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.

Макеев С. Проблемы социальной структуризации в современной Украине // Полис. – 1998. – №3. – С. 49-60.

Wagner P. A sociology of Modernity Liberty and Discipline. – London – New York: Rutledge, 1994. – P. 123–140.

Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / С.А. Макеев, И.М. Прибыткова, Е.В. Симончук и др. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – 204 с.

Ядов В.А. Социальная идентификация в кризисном обществе // Социологический журнал. – 1994. – №3. – С. 35–52.

Степаненко В. Етнос-демос-поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 102–120.

Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства. Звіт про науково-дослідну роботу (заключний) / Л.Г. Сокурянська, В.Л. Арбеніна, А.М. Ніколаєвська, О.С. Голюков та ін. – Архів кафедри соціології та соціологічної лабораторії. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. 2009. – 370 с.

Инглехарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглехарт // Полис. – 1997. – №4. – С. 6–32.

Бауман З. Индивидуализированное общество. / З. Бауман / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2002. – 390 с.

Надійшла до редколегії 15.08.11

УДК 316.023

А. Марченко, канд. соціол. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ДО СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглядається ставлення студентів до студентського самоврядування в університеті. Автор робить акцент на важливості осмислення процесів самоврядування в контексті соціальної самоорганізації на інституційному, груповому та індивідуальному рівнях, а також у їх зв'язку з довірою в університетському середовищі. На основі даних університетського моніторингового дослідження аналізуються рівень поінформованості студентів університету про діяльність студентського самоврядування, основні джерела отримання інформації про студентське самоврядування, задоволеність студентів діяльністю його органів та готовність студентів до громадської активності. Виявлено, що органи студентського самоврядування не виступають агентами концентрації довіри студентів, мережі яких структуруються локально (група, курс, факультет) та мають бути вивчені детальніше у неформальному аспекті.

Ключові слова: ставлення студентів, студентське самоврядування, соціальна самоорганізація, органи студентського самоврядування, університетське дослідження, довіра.

В статье речь идет об отношении студентов к студенческому самоуправлению в университете. Автор делает акцент на важности осмысления процессов самоуправления в контексте социальной самоорганизации на институциональном, групповом и индивидуальном уровнях, а также в их связи с доверием в университетской среде. На основании данных университетского мониторингового исследования анализируются уровень информированности студентов университета о деятельности студентского самоуправления, основные источники получения информации о студенческом самоуправлении, удовлетворенность студентов деятельностью его органов и готовность студентов к общественной активности. Выявлено, что органы студенческого самоуправления не выступают агентами концентрации доверия студентов, сети которых структурируются локально и могут быть изучены в дальнейшем в неформальном аспекте.

Ключевые слова: отношение студентов, студенческое самоуправление, социальная самоорганизация, органы студенческого самоуправления, университетское исследование, доверие.

The article deals with student attitudes to student self-government at university. The author pays attention to the importance of understanding the processes of self-government in the context of social self-organization on the institutional, group, and individual levels, as well as their connection with trust in the university environment. On the basis of the university monitoring survey data level of student awareness of self-governing institutions' activities and main sources of information about the student self-government are considered, extent of student satisfaction by these activities and readiness of students for the social activities are analyzed. It is revealed that bodies of student self-government are not the foci of student trust; student networks are structured locally and should be studied in more detail in informal aspect.

Keywords: students' attitude, student self-government, social self-organization, bodies of student self-government, university survey, trust.

Студенти, молодь завжди більш жваво та емоційно реагують на зміни соціального середовища, порівняно з іншими групами населення. Здатність студентської молоді діяти автономно відносно оточуючих обставин є передумовою інтегрованос-

ті окремих студентів та утворення самоорганізованих спільнот, здатних до саморегулювання. Соціальна самоорганізація є маркером різних соціальних змін. З одного боку, самоорганізація різних соціальних спільнот може бути виявом демокра-

тизації у суспільстві (Р. Патнам), з іншого – загрозою цілісності існування соціального інституту чи суспільства як системи. Соціальну самоорганізацію студентів ми будемо розглядати як синергетичний процес, що відбувається в рамках університетського середовища та зумовлює виникнення ряду підсистем, різних за напрямками діяльності. Підсистемами виступають як формально оформлені (або формалізовані) організації, насамперед, органи студентського самоврядування, діяльність яких спрямована на включення студентів у процеси прийняття рішень стосовно студентського життя, так і неформалізовані спільноти, що репрезентують "самостійні, переважно спонтанні дії неформальних груп молоді, які розширюють і закріплюють ресурси групової ідентичності" [Бабинцев, Реутов, 2010].

Звернувшись до Е.Гіденса та У.Бека з їх акцентами на індивідуалізації, рефлексивності та дуальності "агент-структура" [Гидденс, 2005; Бек, 2000], важливим є осмислення процесів соціальної самоорганізації на інституційному, груповому та індивідуальному рівні: "соціальні зв'язки також стають рефлексивними, вони повинні встановлюватись, підтримуватись і постійно оновлюватись індивідами" [Бек, 2000: с. 97]. Інституційний рівень розгляду соціальної самоорганізації передбачає аналіз місця самоорганізаційних процесів і утворень в діяльності соціального інституту, їх співвідношення з нормативно визначеними утвореннями, функціональність тощо. Груповий рівень дослідження процесу соціальної самоорганізації виражається у з'ясуванні та аналізі процесів створення, підтримки самоорганізованих соціальних спільнот за різними консолідуючими критеріями. Увага дослідника, у цьому випадку, концентрується на виявленні соціально престижних критеріїв консолідації індивідів, а також форм та сфер соціальної самоорганізації. Індивідуальний рівень вивчення соціальної самоорганізації віддзеркалює основні мотиви та експектації суб'єктів та об'єктів самоорганізації, їх атитюди та цінності, а також рівень задоволеності потреб, які забезпечуються завдяки самоорганізації.

Відповідно, дослідження соціальної самоорганізації передбачає вибір моделі зв'язку соціальної самоорганізації з іншими процесами та явищами у суспільстві. На нашу думку, доречно вести мову про зв'язок соціальної самоорганізації студентської молоді з її довірою. Концепт довіри є досить популярним серед сучасних дослідників. Наприклад, П.Штомпка визначає довіру як "ставку відносно майбутніх невизначених дій інших" та вважає її важливим елементом у суспільстві ризику [Sztompka, 1998: с. 20]. Довіра, таким чином, зумовлює збільшення соціального капіталу окремих індивідів як кількості зв'язків з іншими. Ще Ф. Фукуяма визначив соціальний капітал як можливості, які виникають з наявності довіри у суспільстві чи його частині [Фукуяма, 2004: с. 134]. Звернувшись

ще раз до Р. Патнама, згадаймо, що соціальний капітал, у його розумінні, є нічим іншим, як ступенем довіри, яка полегшує координацію діяльності членів суспільства [Патнам, 2001: с. 204].

За П.Штомпкою, довіра набуває особливо важливої ролі за умов нестабільності суспільства та трансформації його основних інститутів [Sztompka, 1998: с. 20], зумовлюючи їх зміну у напрямі, бажаному для найбільш сконсолідованих груп, створених на основі відчуття та відносин довіри. Довіра у студентському середовищі є вагомим чинником активізму, мобілізації студентів до спільної діяльності, в тому числі, інноваційної, та утворення нових спільнот, насамперед, самоорганізаційного характеру. Звідси випливає, що на основі інформації про соціальну самоорганізацію студентів на її інституційному, груповому чи індивідуальному рівнях ми можемо висувати гіпотези про концентрацію довіри на кожному з них: довіри між індивідами, довіри до груп та до інститутів у цілому. При цьому, як уже було сказано на початку, варто окремо розглядати як формалізовані, так і неформалізовані самоорганізовані структури, кожна з яких може мати різний рівень довіри студентів.

У даній статті ми зосередимось саме на формалізованому аспекті соціальної самоорганізації – студентському самоврядуванні, приймаючи до уваги те, що самоврядування містить у собі елементи, не пов'язані з самоорганізацією. Можемо виокремити такі основні функції студентського самоврядування: забезпечення участі студентів в управлінні університетом; контроль за забезпеченням та захист прав студентів; а також сприяння їх самореалізації у різних сферах (починаючи з навчання і працевлаштування та закінчуючи створенням об'єднань за інтересами). Очевидно, виконання перших двох функцій є можливим завдяки узгодженості діяльності студентського самоуправління з керівництвом університету, постійному інформуванню його про проблемні ситуації з правами студентів і можливості їх вирішення. Третя ж функція залишає більше простору для суто самоорганізаційних процесів серед студентства. Самоорганізаційні процеси у рамках студентського самоврядування є можливими у рамках заздалегідь визначеної нормативності дій.

Серед останніх публікацій стосовно студентського самоврядування у контексті соціальної самоорганізації на пострадянському просторі варто відмітити роботи В.Овчинникова, Л.Сокурянської, В. Бабинцева та Є. Реутова, Ю. Зубок та В. Чупрова, Т. Морозової, В. Литвинович, І. Совсун. Більшість вказаних вчених дотримуються думки, що студентська самоорганізація у пострадянських країнах проходить мляво, при цьому важливими передумовами цього є "атомізація" та "індивідуалізація" соціальних практик молоді [Литвинович, 2008: с. 381; Морозова, 2008: с. 191]. Водночас, поряд з важливістю вказаних робіт, варто відмітити нестачу інформації щодо індивідуального рівня

соціальної самоорганізації та студентського самоврядування, тобто оцінки їх діяльності самими студентами, що не дає змоги провадити глибші наукові розвідки стосовно ролі студентського самоврядування в студентському житті. Таким чином, констатуємо наявність **проблеми**: протиріччя між задекларованою важливістю студентського самоврядування в сучасному українському університеті та недостатнім рівнем обізнаності студентів щодо ролі студентського самоврядування, що відображається у їх ставленні до діяльності органів студентського самоврядування.

У даній статті робиться спроба подолання даної проблеми через аналіз емпіричних даних університетського моніторингового дослідження [Університетське моніторингове дослідження UNIDOS починаючи з лютого 2009 року регулярно двічі на рік проводить в рамках практики студентів факультет соціології КНУ ТШ. До організації дослідження безпосередньо залучена факультетська навчальна лабораторія з прикладних соціологічних досліджень. Керівник проекту – декан факультету Горбачик А.П. Вибірка дослідження є репрезентативною для студентів денної форми навчання всіх факультетів університету. Обсяг вибірки п'ятої хвилі дослідження (лютий 2011 р.) склав 1212 респондентів, шостої хвилі (вересень 2011) – 1077 респондентів. Помилка вибірки дослідження у представленні відсотку без урахування дизайн-ефекту та поправки на скінченність генеральної сукупності з довірчою ймовірністю 0.95 не перевищує 3%]. При цьому акцент зроблений на студентському самоврядуванні як елементі соціальної самоорганізації в університетському середовищі. Відповідно, **метою** даної статті є характеристика пов'язаного з міжособистісною довірою ставлення студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка до студентського самоврядування в університеті, як елементу їх соціальної самоорганізації.

Як стверджує В. Рукавішников, є тісний зв'язок між рівнем генералізованої та часткової довіри: "індивіди з високим рівнем довіри до людей взагалі, як правило, ставляться до свого внутрішнього оточення практично так же, як і до зовнішнього оточення, або, принаймні, не набагато краще" [Рукавишников, 2008: с. 19]. При цьому слід мати на увазі, що самоорганізаційні структури можуть мати велику внутрішню згуртованість та довіру між їх членами та, водночас, виступати механізмами зменшення довіри до органів зовнішнього керування [Бевзенко, 2002: с. 322] тобто наявність міжособистісної довіри чи довіри на груповому рівні соціальної самоорганізації не означає наявності довіри на інституційному рівні.

Спочатку торкнемося загальних аспектів студентського самоврядування в університеті. Зазвичай, воно спрямоване на вирішення низки питань, пов'язаних з правами та інтересами студентів, а також надання їм практичної допомоги. До основних органів студентського самоврядування університету відносяться конференція студентів Уні-

верситету; Студентський парламент Університету; конференції студентів факультетів та інститутів Університету; Студентські парламенти факультетів та інститутів; конференція студентів студмістечка; Студентська рада студмістечка; Студентські ради гуртожитків; органи студентського самоврядування на рівнях відділення, курсу, академічної групи [Проект положення про студентське самоврядування у КНУ імені Тараса Шевченка]. Крім того, можна вести мову про Наукове товариство студентів та аспірантів (НТСА), яке має свої осередки на кожному з факультетів університету, про участь студентів у роботі профспілкових організацій (студентське профбюро).

Всі органи студентського самоврядування університету мають чітко окреслені структуру та регламент діяльності, а також фіксовану кількість студентів у своєму складі. Зокрема, конференція студентів університету налічує по 15 студентів з кожного факультету чи Інституту, тобто з розрахунку на 15 факультетів і 2 інститути – 255 осіб. Студентський Парламент університету, відповідно, не може складатись більше ніж з 12 осіб [Положення про студентське самоврядування]. Наукове товариство студентів та аспірантів (НТСУ) налічує 500 осіб. Конференції та студентські парламенти факультетів та інститутів, відповідно до нормативних документів, мають представників від кожної академічної групи. Тобто частка осіб, задіяних у студентському самоврядуванні, є хоч і незначною (загальна кількість студентів університету за всіма напрямками та спеціальностями станом на кінець 2011 року складає більше 25 тисяч), але представницькою.

Зважаючи на те, що ставлення до будь-якого об'єкта передбачає визначення когнітивного, емоційного та поведінкового аспектів, з'ясуємо поінформованість студентів про студентське самоврядування, їх задоволеність діяльністю органів студентського самоврядування та готовність до участі у ньому. Звернувшись до результатів другої хвилі університетського моніторингового дослідження, зазначаємо, що 59% опитаних студентів університету оцінили власну поінформованість про органи студентського самоврядування як "дуже погану" та "погану", на противагу цьому "добре" та "відмінно" оцінили власну поінформованість менше 15% респондентів. Прізвище та ім'я діючого голови Студентського парламенту університету правильно назвали 39,5% респондентів, які дали відповідь на дане питання (при цьому зауважимо, що на нього відмовилася давати відповідь третина респондентів, тобто відсоток тих, хто обрав у даному питанні правильну відповідь, до всіх, хто брав участь в опитуванні, ще менший – 27 %). Таким чином, констатуємо, що для широкого загалу студентів органи студентського самоврядування станом на вересень 2009 р. діяли як не особливо відомі структурні підрозділи університету. Можливо, органи студентського самовря-

дування не відіграють визначальної ролі для тих, чий інтереси вони мають виражати, що може свідчити про те, що студенти: а) не мають потреби в самоорганізаційних утвореннях як таких; б) мають потребу в самоорганізаційних утвореннях, які виходять за рамки офіційно легітимізованих студентських організацій.

Висунемо гіпотезу, що поінформованість студентів щодо студентського самоврядування є суттєво вищою для студентів факультетів, які репрезентують гуманітарні та суспільні науки, з причини їх більшої зацікавленості у громадському житті та змінах у соціальному оточенні. Для перевірки гіпотези всі факультети та інститути університету були поділені на дві групи: а) ті, що представляють природничі та точні науки, б) ті, які репрезентують гуманітарні та суспільні науки. До факультетів, які представляють природничі та точні науки, віднесені: біологічний, географічний, геологічний, фізичний, хімічний, механіко-математичний, радіофізичний факультети та факультет кібернетики. Суспільні та гуманітарні науки представлені наступними факультетами: історичний, соціології, юридичний, психології, економічний, філософський, а також Інститутом філології та Інститутом міжнародних відносин. На основі аналізу двовимірних розподілів виявлено, що значущої відмінності стосовно оцінки поінформованості про органи студентського самоврядування між вказаними групами факультетів немає. Таким чином, гіпотеза не підтвердилася, є підстави вести мову про загалом невисокий рівень поінформованості студентів про університетські органи самоврядування. Однак, можна виділити факультети з найбільшим та найменшим рівнем поінформованості студентів (див. табл. 1).

Зокрема, найвищий рівень поінформованості про студентське самоврядування в університеті зафіксований на біологічному факультеті, факультеті психології та філософському факультеті. На економічному та історичному факультетах рівень поінформованості студентів про органи студентського самоврядування є найнижчим в університеті.

Цікавим є те, що інформація про діяльність органів студентського самоврядування надходить до студентів, передусім, з таких джерел: від інших студентів факультету (для 46,9% респондентів), з дошки оголошень (для 33,7%) та від представників органів студентського самоврядування (для 20,6% опитаних). Важливо зазначити, що 13,5% респондентів вказали, що ніде не зустрічали такої інформації, близько 16% мали ускладнення з вибором відповіді, а деканат, бібліотека та сайт університету виявилися малоінформативними джерелами стосовно студентського самоврядування. З одного боку, це свідчить про те, що інформаційні потоки в університеті концентруються у студентських мережових структурах, з іншого – про те, що інформація про студентське самоврядування поширюється серед студентів без посередництва інших структурних одиниць, в тому числі з адміні-

стративною функцією. Крім того, це може свідчити про концентрацію довіри у внутрішніх студентських структурах, які не фіксуються формально – додатковий аргумент щодо необхідності дослідження неформальних студентських об'єднань.

Таблиця 1

Поінформованість про діяльність органів студентського самоврядування в університеті на факультетах та інститутах (за шкалою від 1 до 5, де 1 – дуже погано, а 5 – відмінно)

Факультет (інститут)	Середнє
Біологічний факультет	2,57
Географічний факультет	2,00
Геологічний факультет	2,45
Економічний факультет	1,95
Історичний факультет	1,96
Механіко-математичний факультет	2,31
Радіофізичний факультет	2,44
Кібернетичний факультет	2,16
Факультет соціології	2,13
Факультет психології	2,50
Фізичний факультет	2,38
Філософський факультет	2,49
Хімічний факультет	2,46
Інститут філології	2,12
Інститут міжнародних відносин	2,48
Інститут журналістики	2,45
Загалом	2,27

Підкреслимо, що з часом навчання в університеті поінформованість студентів щодо органів студентського самоврядування зменшується (див. табл. 2) і найнижчою є поінформованість магістрів другого року навчання.

Такі відмінності, загалом, можна пояснити більшою зацікавленістю студентів молодших курсів в студентських об'єднаннях завдяки їх потраплянню в нове соціальне середовище та ідентифікації себе з соціальною групою студентства, а також, зазвичай, високій вмотивованості до проведення великої частини часу в університетському середовищі. Крім того, вони можуть означати зростання студентського запиту на самоорганізаційну діяльність в останні кілька років.

Отже, після з'ясування ситуації з поінформованістю студентів університету про органи студентського самоврядування перейдемо до оцінки задоволеності студентів їх діяльністю. Висунемо гіпотезу, що студенти найбільш задоволені діяльністю локальних органів студентського самоврядування (які торкаються окремого факультету). Це можна пояснити тим, що діяльність загальноуніверситетських органів студентського самоврядування для багатьох студентів є інформаційною прогалиною, виходячи зі сказаного вище. Зазначимо, що середня задоволеність кожним з органів студентського самоврядування знаходилась у діапазоні від 2,64 до 2,84 (за шкалою від 1 до 5). Дійсно, виявляється, що найвище оцінюють респонденти свою задоволеність роботою Студент-

ських парламентів факультетів (інститутів), а найнижче – Конференції студентів та аспірантів університету. Відмітимо, що вказані оцінки студентів першого курсу є суттєво вищими, ніж оцінки студентів інших курсів, що можна пов'язати з їх завищеними очікуваннями стосовно університетського життя, (опитування проводилося на початку навчального року). Отже, зважаючи на загальну низьку обізнаність студентів про органи студентського самоврядування, їх оцінка задоволеності є вищою стосовно тих органів, діяльність яких можна зафіксувати у найближчому для студента соціальному оточенні (студентська група або курс, сусіди по гуртожитку). Це свідчить про просторову "локальність" студентського самоврядування в уявленнях студентів з точки зору не лише їх наявної компетенції задля оцінки діяльності, але й попереднього запиту на "точкові", "локальні" студентські об'єднання.

Таблиця 2

Поінформованість про діяльність органів студентського самоврядування в університеті за курсами навчання (за шкалою від 1 до 5, де 1 – дуже погано, а 5 – відмінно)

Курс	Середнє
Перший	2,72
Другий	2,26
Третій	2,24
Четвертий	2,17
ОКР "спеціаліст"	2,08
ОКР "магістр" 1-й рік навчання	1,87
ОКР "магістр" 2-й рік навчання	1,68
Загалом	2,27

Аналогічне питання: "Якою мірою Ви задоволені діяльністю таких органів самоврядування в університеті?" було задане і у п'ятій хвилі університетського дослідження (лютий 2011 року). Варто відмітити деяке зростання середньої задоволеності кожним з органів порівняно з другою хвилею дослідження – у діапазоні від 2,68 до 2,91. Щоправда, в даній хвилі дослідження до переліку відповідей на питання було додане Наукове товариство студентів та аспірантів, яке одразу ж отримало найвищу середню задоволеність в університеті (2,91). Крім того, досить високий бал отримали Конференції студентів та аспірантів факультетів (інститутів) університету (2,87) та Студентські парламенти факультетів і інститутів (2,85). Найнижчі середні оцінки, знову-таки, належали Конференції студентів та аспірантів університету. Повертаючись до висунутої вище гіпотези, констатуємо, що в цілому, вона підтвердилась. Враховуючи і той факт, що діяльність Наукового товариства студентів та аспірантів концентрується на кожному з факультетів та інститутів університету, студенти найбільш задоволені діяльністю локальних органів студентського самоврядування.

На основі розглянутих даних робимо попередні висновки, що наразі органи студентського самовря-

дування в університеті діють радше як структурні утворення, які, однак, різняться як за ступенем поінформованості про них, так і за рівнем задоволеності їх діяльністю. Якщо виходити з того факту, що інформацію про діяльність органів студентського самоврядування студенти отримують завдяки власним мережевим контактам на рівні групи, курсу та факультету, то очевидним є те, що більш масштабні органи студентського самоврядування (зокрема, Студентський парламент університету) потребують вдосконалення системи інформування студентів про свою роботу. Поглянувши на фактичне змістовне наповнення сайту Студентського парламенту університету <http://sp.univ.kiev.ua> (з яким можна ознайомитись, починаючи з жовтня 2010 року), активність основного постійно діючого органу студентського самоврядування університету зосереджується в кількох напрямках. За річний період (від вже вказаного початку перегляду до жовтня 2011 року) на сайті знайдено та проаналізовано 44 повідомлення. Третина повідомлень сайту за вказаний період стосується культурної активності парламенту (зокрема, можливостей подорожей і культурних подій на різних факультетах), чверть – організаційних аспектів роботи парламенту (переважно виборів, засідань, конференцій). Серед усіх повідомлень за рік знайдено лише чотири таких, які стосуються можливостей працевлаштування студентів (зокрема, про ярмарки вакансій) та шість – про можливості практичної допомоги студентській спільноті (благодійні концерти, у тому числі). Це свідчить про те, що в публічному інформаційному просторі діяльність Студентського парламенту університету зосереджена на культурних та розважальних заходах з приділенням особливої уваги процедурним аспектам своєї діяльності. Практичні ж проблеми та питання студентів, таким чином, виключені з інформаційного простору даного органу студентського самоврядування (на схожу тему див. також [Журавская, 2011]), що є досить промовистим, враховуючи досить велику частоту оновлення інформації сайту – кілька разів на тиждень.

Готовність до участі студентів в діяльності студентського самоврядування може бути означена завдяки зверненню до даних про громадянські цінності студентів, які сприяють включенню їх в студентські об'єднання. У п'ятій хвилі університетського дослідження такі цінності відображені у питанні "В якій мірі для Вас важливими є...?" та варіантах відповіді на нього "Підтримка справедливості", "Право на проведення акцій", "Громадянські права". Зазначимо, що з переліку 27 цінностей найбільше підтримують студенти цінності "безпека сім'ї" та "життя у ладу із самим собою", найменше – "релігійність". Цінності "громадянські права" та "підтримка справедливості" розташовані досить близько у визначеному континуумі та тяжіють до полюсу важливості (див. табл. 3). При цьому підтримка з боку друзів є дещо важливішою за громадянські цінності, що може інтерпретуватись як орієнтація студентської спі-

льноти на облаштування власного життя без занурення у ширший контекст. Варто зазначити, що цінність права на проведення акцій є суттєво менш значущою для студентів у порівнянні з двома названими вище громадянськими цінностями, що фактично означає налаштування студентів на те, що дотримання їх громадянських не потребує залучення до масових акцій.

Таблиця 3
Важливість для студентів певних цінностей
(за шкалою від 1 до 5,
де 1 – зовсім не важливо, 5 – дуже важливо)

Цінність	Середнє
Безпека сім'ї	3,98
Життя у ладу із самим собою	3,82
Підтримка з боку друзів	3,66
Громадянські права	3,59
Підтримка справедливості	3,57
Право на проведення акцій	2,87
Релігійність	2,72
Запровадження цензури ЗМІ	2,60

При цьому, зазначимо, виокремлені нами громадянські цінності мають схожу підтримку на факультетах різного спрямування (природничого, технічного, суспільно-економічного та гуманітарного). Вищий рівень задоволеності діяльністю органів студентського самоврядування студентами факультетів, що репрезентують технічні та точні науки, не впливає на збільшення ними підтримки громадянських цінностей. Отже, можемо констатувати, що запит серед студентів на громадянську діяльність є, а недостатня задоволеність роботою органів студентського самоврядування (які можуть розглядатись як один з варіантів втілення такого запиту) може бути пов'язана з низьким рівнем інформування про роботу цих органів та/або з необхідністю розширення спектру їх діяльності для зацікавлення та залучення більш широкого кола студентів.

Таким чином, на даних емпіричного дослідження ми розглянули ставлення студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка до студентського самоврядування в університеті як елементу їх соціальної самоорганізації, пов'язаного з міжособистісною довірою. Грунтуючись на студентських оцінках діяльності органів студентського самоврядування, констатуємо, що останні не є предметом інтересу більшості студентів, не виступають агентами концентрації їх міжособистісної довіри. Однак, судячи з ін-

формаційних потоків, які є для студентів значущими, мережі довіри (у наведеному вище тлумаченні Р.Патнама) концентруються досить локально (група, курс, факультет) та мають вивчатись у неформальному аспекті. Саме на рівні групи, курсу та факультету знаходяться органи студентської самоорганізації, роботою яких студенти задоволені: Наукове Товариство студентів та аспірантів, конференції студентів та аспірантів, а також Студентські парламенти факультетського рівня. Можемо констатувати, що громадянські цінності, які сприяють включенню студентів у різноманітні об'єднання, в цілому, є достатньо важливими для студентів університету. Це означає наявність потреби студентів у громадянській діяльності та актуалізує необхідність подальших досліджень студентського самоврядування та соціальної самоорганізації в університетському середовищі, в тому числі неформальних студентських об'єднань, які існують поряд з органами студентського самоврядування чи протиставляють себе їм.

Бабинцев В. П., Реутов Е. В. Самоорганизация и "атомизация" молодежи как актуальные формы социокультурной рефлексии / В.П. Бабинцев, Е.В. Реутов // Социологические исследования, 2010. – № 1. – С. 109–115.

Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / [Пер. с нем. В.Седельникова и Н.Федоровой]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.

Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М.: Академический проект, 2005. – 528 с.

Журавская А. По ту сторону огады, или Студенческое самоуправление – это вам не КВН / Журавская А. // Зеркало недели. – 2011. – 28 апреля 2011 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zn.ua/articles/80330>.

Литвинович В. М. Современная молодежь: проблема самоорганизации / В. М. Литвинович // Беларусь и Россия: социальная сфера и социокультурная динамика: Сб. науч. тр. [Под общ. ред. О. В. Пролесковско-го, Г. В. Осипова]. – Мн.: ИАЦ, 2008. – С. 361–382.

Морозова, Т. И. Самоорганизация молодежи как форма социокультурной рефлексии (региональный аспект) / Т.И. Морозова // Научные ведомости БелГУ. Сер. Философия. Социология. Право. – 2008. – № 8, вып. 4. – С. 190–196.

Патнам Р. та ін.. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії / Р.Д. Патнам, Р.Леонарді, Р.Й.Нанетті: пер. з англ. В. Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2001. – 302 с.

Проект положення про студентське самоврядування у КНУ імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://sp.univ.kiev.ua/proekt-polozhennya-pro-studentskesamovryaduvannya-u-knu-imeni-tarasa-shevchenka/>.

Рукавишников В. О. Межличностное доверие: измерение и межстрановые сравнения / В. О. Рукавишников // Социологические исследования. – 2008. – № 2. – С. 17–25.

Сайт Студентського Парламенту Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://sp.univ.kiev.ua/>.

Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма: пер. с англ. – М.: ООО "Издательство АСТ", ЗАО НПП "Ермак", 2004. – 730 с.

Sztompka P. Trust and Distrust / P. Sztompka // European Journal of Social Theory. – Vol. I. – № 1. – July, 1998. – P. 20.

Надійшла до редколегії 26.08.11

УДК 316.473 (911.375)

А. Мусиездов, канд. социол. наук, доц.
Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПРАКТИКИ КОНСТРУИРОВАНИЯ БРЕНДА ГОРОДА

В статье раскрыты типичные ошибки в практике создания бренда города и предложено обоснование необходимости социологических исследований для повышения качества брендинговой деятельности. Восприятие социального мира является одним из ключевых условий функционирования социальной реальности. Поэтому тематика конструирования идентичности имеет особое значение как для социологического анализа, так и для социальной практики. В последнее время в обеих сферах существенное внимание уделяется конструированию идентичности территорий вообще и городов в частности. Под идентичностью города понимается воспринимаемая специфика города, которая имеет важное значение, как с точки зрения консолидации и мобилизации его жителей, так и в связи с необходимостью получения преимуществ в конкуренции за получение разного рода материальных и символических благ. В практическом отношении конструирование идентичности города выпадает как деятельность по созданию бренда – ряда (положительных) ассоциаций, связываемых с ним. В то же время в практике создания брендов присутствуют типичные ошибки, которых можно избежать, последовательно используя логику маркетингового подхода, с одной стороны, и опираясь на социологические исследования, с другой.

Ключевые слова: социальное восприятие, идентичность, идентичность города, брендинг, территориальный бренд, бренд города.

В статті розкриті типові помилки у практиці створення бренду міста та запропоновано обґрунтування необхідності використання соціологічних досліджень для посилення якості брендингової діяльності. Сприйняття соціального світу є однією з ключових умов функціонування соціальної реальності. Тому тематика конструювання ідентичності має особливе значення як для соціологічного аналізу, так і для соціальної практики. Останнім часом в обох сферах істотно увага приділяється конструюванню ідентичності територій взагалі та міст зокрема. Під ідентичністю міста мається на увазі сприймана специфіка міста, яка має важливе значення, як з точки зору консолідації й мобілізації його мешканців, так і у зв'язку з необхідністю отримання переваг у конкуренції за отримання різного роду матеріальних та символічних благ. У практичному відношенні конструювання ідентичності міста виступає як діяльність зі створення бренду – низки (позитивних) асоціацій, які пов'язуються з ним. В той же час у практиці створення брендів присутні типові помилки, яких можна позбутися, послідовно використовуючи логіку маркетингового підходу, з одного боку, та спираючись на соціологічні дослідження, з іншого.

Ключові слова: соціальне сприйняття, ідентичність, ідентичність міста, брендинг, територіальний бренд, бренд міста.

The article discusses typical errors in the practice of city brand construction and argues for the necessity of sociological research as a tool of the branding activity. Perception of social world is one of the crucial conditions of functioning of social reality. Therefore, the subject of identity construction is of special significance for sociological analysis as well as for social practice. Recently, considerable attention was devoted to construction of identity of territories in general and of cities in particular. City's identity is defined as a perceived specificity of the city that is important from the point of view of consolidation and mobilization of its inhabitants, as well as in relation to the necessity to get advantages in competition for different material and symbolic benefits. In a practical sense, city identity construction means the activity of creating a brand – a set of (positive) associations connected with it. Furthermore, there are typical errors in the practice of brand creation that can be avoided by consistent application of the logic of marketing approach, on the one hand, and by basing on sociological research, on the other hand.

Keywords: social perception, identity, city identity, the branding, territorial brand, city brand.

Esse est percipi – Существовать, значит быть воспринимаемым
(Джордж Беркли)

Популярной практикой последних лет стало конструирование бренда как имени, репутации, идентичности территории (страны, региона, города и пр.), способного формировать доверие к возможностям (услугам, ресурсам), предлагаемым конкретной территорией. Цель статьи – раскрыть социологическое содержание брендинга как специфической маркетинговой деятельности, обозначить типичные ошибки, которые допускаются при создании бренда города и показать важность социологических исследований для избежания ошибок при создании бренда города.

В социологии давно уже стало общим местом рассматривать социальный мир как пространство борьбы за различного рода материальные и/или символические ресурсы. Распределение этих ресурсов как раз и дает нам разнообразие и неравенство социальных позиций [Агенты распределены в общем социальном пространстве в первом измерении по общему объему капитала в различных его видах, которым они располагают, и во втором измерении – по структуре их капитала, т. е. по относительно-му весу различных видов капитала (экономического, культурного...) в общем объеме имеющегося у них

капитала" [Бурдьё, 1994: С. 188]]. При этом для функционирования социального мира принципиально важным является то, как он (социальный мир) воспринимается. Воспринимаемость социального мира дает дополнительную принципиальную возможность для достижения желаемой позиции – не только зарабатывать, накапливать, обменивать и т.д. необходимые капиталы, но и переопределять как сами капиталы (девальвируя существующие и устанавливая новые), так и структуру позиций ("власть номинации") [Бурдьё, 1993; Бурдьё, 1994].

Имея в виду восприятие социального пространства как пространства социальных позиций, в социологии все чаще используют понятие идентичности. Идентичность, в свою очередь, может пониматься двояко:

- как продукт интернализации объективной реальности, который проявляется в осознании групповой принадлежности, принятии социальных ролей, формировании социальных установок, обретения "практического чувства" и т.д. [См., например, [Социальные, 1996; Соціокультурні, 2002]]. Здесь "носителем" идентичности выступает индивид, то есть речь идет скорее о *самоидентичности*, несмотря

на то, что многие идентичности оказываются навязанными ему [Традиционно фокус интереса в данном случае оказывается направлен на изучение включения человека в общество, что неудивительно, учитывая психологическое "происхождение" данного понятия как социологического термина.].

- как образец для идентификации, предлагаемый (или навязываемый) обществом и культурой [В этой связи обычно в центре внимания оказывается общество, и то, как менялись предлагаемые им идентичности на протяжении его развития (См., например, [Бергер, Лукман, 1995; Бауман, 2002; Baumeister, 1986, Giddens, 1991, Hall, 1996, Bhabha, 1995].]. При этом приписываемая обществом идентичность должна удовлетворять потребность индивида в позитивной самооценке посредством ощущения принадлежности к группе, подтверждения собственной значимости и т.д.

Для существования идентичности важно, чтобы ее носитель опознавался в данном качестве "внешним наблюдателем". А значит, соответствовал определенному обществом "месту" в системе классификации, наличествующей "объективно" идентичности, то есть социальной позиции [Соответствие, нередко нарушаемое в периоды крупных общественных трансформаций (См., например, [Макеев, 1999].]. Можно утверждать, что именно понятие идентичности подчеркивает свойство социальной позиции "быть воспринимаемой". Другими словами, будучи воспринятой, то есть, став "идентичностью" – "самостью" действующего индивида или "местом" в классификационной системе "внешнего наблюдателя" – социальная позиция может порождать социальные практики [В этом смысле идентичность понимается как элемент габитуса как структуры, детерминированной социальной позицией и порождающей практики и представления.].

Ввиду этого актуальной задачей социальной практики является конструирование идентичности. Конструирование собственной идентичности как борьба за власть номинации (собственной позиции), таким образом, является не только **самоопределением**, но и определением социального пространства в целом, поскольку социальные позиции являются соотносительными, то есть определяются друг относительно друга [""Социальная реальность", о которой говорил Дюркгейм, есть ансамбль невидимых связей, тех самых, что формируют пространство позиций, внешних по отношению друг к другу, определенных одни через другие, по их близости, соседству или по дистанции между ними, а также по относительной позиции: сверху, снизу или между, посередине" [Бурдьё, 1994: с. 185].]. Соответственно, любая идентичность в той или иной мере является *конкурентной* (*competitive identity* – С. Анхольт [Anholt, 2008]).

Конкурентность идентичности проявляется хотя бы в том, что она, будучи определяема капиталами, сама является ресурсом, капиталом, а значит, может ресурсы приумножать. Ключевым для капитала является то, что он обязан быть воспринимаемым в

качестве ресурса, то есть быть *символическим* – в противном случае он бы не мог иметь "хождение", то есть не был бы капиталом [Бурдьё, 1993: с. 57]. Одной из наиболее четко иллюстрирующих данное положение форм капитала можно считать *имя*. Имя означает репутацию, "сделать себе имя" означает создать о себе устойчивое мнение. Вне официальных признаний наличествующего капитала (дипломы, сертификаты, должности и т.п.) именно имя позволяет рассматривать его носителя как субъекта, от которого можно *ожидать* определенного поведения; имя, поэтому, выступает своего рода *обещанием*. Если имеющееся имя приносит его носителю желаемый результат, существенной задачей становится его сохранить – оправдать ожидания, не обмануть надежды. Попытки же "сделать себе имя" в данном контексте оказываются более чем уместными.

Конструирование идентичности в маркетинговой деятельности [Под маркетинговой деятельностью мы понимаем деятельность, направленную на создание *воспринимаемых* конкурентных преимуществ продукта (товара или услуги), а значит опирающуюся на интерпретацию реальности как рынка, где существуют производство и потребление, спрос и предложение, конкурентная борьба и т.д. В широком смысле (особенно имея в виду идеи И. Гофмана [Гофман, 2000]), практически любая социальная практика может считаться маркетинговой деятельностью, поскольку в ней присутствует, основанное на представлении об окружающей реальности, стремление создать о себе благоприятное представление у окружающих с целью получения наибольших преимуществ.] формулируется в идее необходимости создания *бренда* как имени, репутации, доверия, ассоциируемых с обозначением определенной торговой марки ["Бренд представляет собой идентичность специфичного продукта, услуги или бизнеса" (Девид Аакер, цит. по: [Бренд]). Можно указать также на понятие идентичности бренда (*brand identity*) и на соответствующий элемент брендинговой деятельности – "айдентикю". Идентичность бренда есть то, что позволяет различать и выделять его среди других [Идентичность бренда].

Важность бренда определяется тем, что он является именем, влияющим на поведение потребителей ["Бренд – имя, влияющее на поведение рыночных потребителей/покупателей (Жан-Ноэль Капферер, профессор Стратегии маркетинга в Школе менеджмента НЕС, Франция)" [Бренд].], поскольку бренд – это не только торговая марка как название для определенного товара или услуги, но связываемые с нею ожидания того, что предполагаемый товар или услуга удовлетворяют определенные потребности наилучшим образом. При этом речь идет отнюдь не только и не столько о потребностях материальных – из набора функционально равнозначных товаров или услуг люди выбирают те из них, которые помогают им приблизиться к тем ценностям, которые они считают важными для себя – свобода, богатство, здоровье, семья, мобильность, современность, безопасность, надежность и т.д. Именно желание лю-

дей приобщиться к нематериальным ценностям открывает возможность получать дополнительную прибыль от реализации товаров или услуг, которые функционально аналогичны тому, что предлагается конкурентами [Действенность бренда на уровне восприятия товара или услуги может быть проиллюстрирована экспериментом, опубликованном в Журнале исследований потребителей в 1990 году [Hoyer W., Brown S., 1990]. Респонденты оценивали арахисовое масло с точки зрения вкусовых ощущений. Вначале, в ходе "слепого" теста (когда торговые марки не были указаны) предложенные образцы были ранжированы, причем один из образцов в 70 % случаев был оценен как лучший по качеству. Когда одному из худших по качеству образцов была приписана знакомая торговая марка, респонденты в 73 % случаев отдали предпочтение именно ему – респондентам показалось, что оно было вкуснее. Неудивительно, что в масштабах транснациональных корпораций стоимость брендов исчисляется миллиардами долларов, а в их разработку и поддержание вкладываются огромные средства. В 2010 году самыми дорогими брендами по оценке компании Interbrand являлись Coca-Cola (\$70,452 млрд), IBM (\$64,727 млрд), Microsoft (\$60,895 млрд), Google (\$47,8 млрд) и General Electric (\$42,808 млрд) [Вышел].]

В последнее время все более популярной становится тема *брендинга* (конструирование "имени", репутации, доверия), или – маркетинга территорий – стран, регионов, городов. В подтверждение этого можно привести тот факт, что все чаще появляются книги, посвященные маркетингу мест и территорий – хороший обзор литературы представлен в статье В. Солодкого "История продвижения стран, регионов, городов" [Солодкий]. С недавних пор в издательстве *Palgrave Macmillan* выходит ежеквартальный журнал "Брендинг места и публичная дипломатия" (*Place Branding and Public Diplomacy*), посвященный брендингу и маркетингу, проводимым в целях национального, регионального и гражданского развития [Place Branding]. Проходят многочисленные события, связанные с маркетингом городов [Маркетинг и брендинг], один из последних примеров – Вторая международная конференция по маркетингу мест "Брендинг города: Поиск идентичности места" (*"City Branding: The Search for place identity"*, Богота, Колумбия, 20-22 января 2011) [Визгалов].

Важность территориальных брендов определяется тем, что, предположение в выборе того или иного места для реализации интересов определяется отнюдь не только объективными возможностями, предоставляемыми им, но и системой представлений о нем. То есть любое место имеет свою позицию, как в структуре распределения объективных ресурсов, так и в символическом пространстве "мест", где страны, регионы, города имеют собственные символические значения и интерпретации [Так, например, достаточно вспомнить трактовки СССР – от одной шестой части суши, страны, где много "лесов, полей и рек" и т.д. до "империи зла", дискуссии относительно Украины – кото-

рая, похоже, вполне "не Россия", но не вполне Европа, старые противостояния западников и славянофилов в трактовке России и т.п. Довольно устойчивые ассоциации возникают при упоминании "Европы" или "Азии", "Ближнего Востока" или "Латинской Америки", "России", "Франции" или "Северной Кореи" и т.д. Мы легко скажем, куда бессмысленно ехать со своим самоваром, какой город считается "матерью городов русских", а какой – "городом трех революций", какой – "столицей юмора", а какой – "городом невест". Подобные представления определяют, куда (потребителю) хотелось бы съездить, куда вложить деньги или где хотелось бы жить и т.д., поскольку "приобщение" к городу или территории (потребление) означает приобщение к той ценности, которая связывается с их образом. Разумеется, желание приобщения здесь тем сильнее, чем более важна предлагаемая ценность для "потребителя", и чем сильнее именно эта ценность связывается именно с этим городом или территорией.]. Учитывая соотносительность территорий как в географическом, так и в символическом пространстве, можно сказать, что они:

- занимают различное (не равное) положение в системе распределения объективных ресурсов,
- различаются символическими ресурсами (приписываемой ценностью в том или ином отношении, что также является капиталом) [Естественно, в создании территориальных брендов заинтересованы в первую очередь коммерческие компании, а местные власти, в свою очередь, заинтересованы в процветании местных компаний. Создавая и "раскручивая" свой бренд, компании заодно раскручивают и бренд территории. Когда территория обладает набором "привязанных" брендов, "они обобщаются и становятся уже выразителями определенных ценностей, которые еще больше усиливают эти бренды и дальше распространяются на широкий круг иных товаров: французские вина плюс французская мода плюс французские женщины – все это становится ипостасями ценности вкуса, отблеск которой мы видим во всем, что "сделано во Франции" [Кошелюк].]

- конкурируют между собой за символические ресурсы с целью получения объективных выгод,

- вынуждены предпринимать (маркетинговые) действия по созданию благоприятных представлений о себе – по созданию бренда как четкого и устойчивого представления, фиксирующего отличительность места и его конкурентные преимущества.

Сказанное применимо, в частности, и в отношении городов. Восприятие города – его особенностей или уникальности (идентичность) является важным ресурсом [Столица vs обычный город, торговый vs промышленный, новый vs старый, "Западный" vs "Восточный" и т.д. Такое видение подразумевает, что определенная деятельность в этом городе имеет большие или меньшие шансы для осуществления по отношению к остальным видам деятельности и по отношению к другим городам, что определяется сложившимся распределением ресурсов между городами.]. А его (восприятия) конструирование (конструирование идентичности города = брендинг) – одна из важных социально-практических

задач, поскольку бренд как представление о городе есть всегда, вопрос лишь в том, насколько он удовлетворителен для самого города и кто им управляет. [Для социологии немаловажным будет также то, что идентичность города может выступать еще и в качестве ресурса для мобилизации его граждан. Так, например, еще М. Вебер, противопоставляя Западный город Восточному, утверждал, что в Западном городе население города составляет собой отдельную общность граждан, осознающих свое единство и собственные интересы, в то время как в Восточном городе такая общность отсутствует [Вебер, 1994]. В данном случае можно говорить о том, что представление о специфике города (*идентичность города*) является основанием для переживания принадлежности к городу (*городская идентичность*). Другими словами, "идентичность города" отвечает на вопрос, каков этот город в сравнении с другими, а "городская идентичность" – на вопрос, как я себя ощущаю в качестве его жителя. Таким образом, конструирование бренда города оказывается важным в том числе с точки зрения формирования городской идентичности.]

Таким образом, под идентичностью города мы понимаем его воспринимаемую специфику – совокупность представлений о том, каков тот или иной город, и чем он отличается от других [Как воспринимаются предлагаемые им возможности, его место среди других городов в том или ином отношении, какие значения ассоциируются с ним и т.д.]. Рассмотрение идентичности как бренда означает акцентирование внимания на том, что идентичность 1) является ресурсом и 2) подлежит управлению (в смысле возможности, а не долженствования). Практика построения брендов городов позволяет делать некоторые обобщения в отношении типичных ошибок и конструктивного потенциала социологического сопровождения брендинга.

Можно привести немало примеров активности по созданию и продвижению городских брендов. Одним из наиболее известных брендов города является бренд Нью-Йорка – построенный вокруг созданного в 1970 году американским дизайнером Милтоном Глэйзером логотипа "I love NY". [Сейчас предлагается новый логотип, который в официальном пресс-релизе агентства "Wolf Olins" описывается следующим образом: "Логотип Нью-Йорка – окно в бесконечные возможности самовыражения. Мы создали графический знак с узнаваемой формой, но предоставили возможность самим жителям города менять его содержание. Теперь логотип может стать символом любой профессии, религии или культуры. Представьте себе художника, стилиста, инженера или fashion дизайнера, – мы предоставили им возможность наполнить логотип своим содержанием, передать в нем частичку своего города" (Цит. по: [Зиневич]).] Похожую кампанию реализует Амстердам с логотипом "I AmSterdam". Не так давно свой новый логотип предложил Мельбурн [City of Melbourne Identity]. Он разработан агентством "Landor", правительство города заплатило за его разработку 240 000 долларов. [Разработка долгосрочной маркетинговой

стратегии для города стоит от 100 000 до 300 000 евро. Еще от 700 000 до 1 млн евро (зависит от региона) придется потратить на продвижение нового имиджа города, в том числе на рекламу [Горелова, Морозова].] Можно также обратить внимание на целенаправленно разрабатываемые бренды таких городов как Лас-Вегас, Лондон, Гонконг, Копенгаген, Прага и др. Использование логотипа города и прочая городская символика подлежат строгому регулированию, о чем можем узнать, например, из Правил использования элементов визуальной идентичности (visual identity elements) Оттавы [Visual]. [В сущности, это есть "бренд-бук" – описание правил использования элементов фирменного стиля в работе компании.]

Российский опыт создания брендов городов и территорий также уже достаточно богат – из наиболее ярких примеров можно назвать Москву [Трабун], Санкт-Петербург [Маркетинг города; Формирование], Сочи [Маркетинговая стратегия; Новый бренд]. Построение бренда города – не только прерогатива крупных городов. К примеру, Углич был "раскручен" через историю, связанную с окончанием династии Рюриковичей; местная традиция выращивать коз для пуховых платков была возведена в культ с помощью создания Музея козы – и город за 7–8 лет стал туристическим брендом и его полюбили инвесторы [Горелова, Морозова]. Хотя многие российские территориальные бренды встречают немало критики в адрес разработчиков (См., например, [Родькин]), сама тенденция осознания необходимости создания брендов вполне показательна.

Пытаются разрабатывать собственные бренды и украинские города. Так, например, Донецк желает быть деловой столицей Украины [В Донецке], а Тернополь – образовательным и научным центром [Тернопіль]. В Одессе создана рабочая группа по вопросам разработки стратегии улучшения имиджа и брендинга города [Одесса].

Однако, при построении бренда города обращают на себя внимание достаточно типичные ошибки. Ключевые из них таковы:

Во главу угла ставится создание логотипа в ущерб другим составляющим бренда. Если брать украинские примеры, то на данный момент свои логотипы города предлагают, как минимум, дизайнеры Харькова [Ідентифікація Харкова; Молодые дизайнеры; Два события] и Киева [Лого дизайнерів]. Однако, бренд – это не только логотип. К компонентам бренда относят:

1. Определители: название, логотип, цвет, форма – все, что заставляет потребителя вспомнить компанию, товар или услугу.

2. Атрибуты: все, о чем думает потребитель в ответ на определитель.

3. Ассоциации: связь между определителем и атрибутом, которая возникает в сознании потребителя.

Основным здесь являются атрибуты бренда – они должны выражать выгоды или потребности,

которые позиционируют данный товар, компанию или услугу на рынке. Атрибуты бренда формулируют воспринимаемую ценность – то, что, собственно, и определяет "добавочную стоимость" товара или услуги. Именно исходя из атрибутов разрабатываются определители, включая логотип [Секстон, 2010: с. 35-63]. Основной ошибкой брендинга часто является желание создать красивую картинку в ущерб разработке атрибутов. Для утверждения четких ассоциаций атрибутов не должно быть больше трех. В свою очередь связь между определителем и атрибутом может быть измерена с помощью соответствующих исследований. Поэтому именно об атрибутах бренда города следует думать в первую очередь при его разработке.

Неучет существующих представлений о городе. Любая деятельность по созданию бренда как конструирование идентичности должна основываться на уже существующих представлениях. Поэтому создание бренда часто выступает также изменением существующих представлений. [Так, например, правительство Словении реализовывало программу преодоления ассоциаций страны с Балканами путем оказания финансовой помощи балканским странам [Anholt, 2010: pp.13-14].] С другой стороны, если речь не идет о преодолении негативного имиджа города, формируемые и продвигаемые представления должны так или иначе основываться на существующих интерпретациях его, чтобы восприниматься по возможности в качестве естественных. С этой точки зрения важной задачей оказывается изучение существующих представлений, их формирования и динамики.

Так, например, в Украине был запущен проект "Бренд города – дело горожан" [Который был спровоцирован интересом к опыту чикагских "городских патриотов" [Imagine Chicago].] [Бренд города – дело горожан]. В его рамках были осуществлены попытки формирования "бренд-платформ" Киева, Харькова и Одессы. Обращает на себя внимание тот факт, что организаторы попытались выявить *смыслы*, ассоциируемые с городами. Хотя это существенный шаг по сравнению с дизайнерским "логотипотворчеством", в самой процедуре можем увидеть серьезный недостаток: определение бренд-платформ проходило в форме своего рода тренингов с теми, кто пожелал посетить обсуждение. Поэтому полученные результаты – всего лишь мнение небольшого количества энтузиастов. С целью устранения данного недостатка можно было бы обратиться к более массовым исследованиям, которые дают не менее интересные результаты [Мусиездов, 2010].

Отсутствие позиционирования и ориентации на целевые группы. Как было сказано, атрибуты бренда должны выражать конкурентные преимущества города. Развивая тему, авторы книги "Маркетинг мест" пишут: "Чтобы развить конкурентное преимущество местам нужно задуматься о своем прошлом, настоящем и будущем. Они <места – прим. А.М.> должны подробно обрисовать свои си-

льные и слабые стороны, возможности и угрозы. Следует определить, какими ресурсами располагают места-конкуренты найти способы дифференцирования и позиционирования себя таким образом, чтобы выделяться в сознании своих целевых групп" [Асплунд, 2005: С. 11]. То есть при создании бренда, как и в случае любых маркетинговых мероприятий, обязательно необходимо проводить сегментацию рынка и учитывать *целевые группы*. Это важно, поскольку для инвестора, туриста или местного жителя придется подчеркивать различные особенности города.

Отсутствие четких целей создания бренда. Ориентация на целевые группы, в свою очередь, должна выражать цель создания бренда, которой в конечном счете является получение тех или иных благ. Такими благами, как уже упоминалось, могут быть инвестиции, государственные дотации, прибыль от туристической или иной деятельности и т.д. Различные цели предполагают определение разных групп в качестве целевых, соответственно, необходимость отталкиваться от разных существующих представлений и подчеркивание разных элементов специфики города, а также различные шаги по продвижению бренда.

Несоответствие формы содержанию. Данная ошибка является критической с точки зрения создания бренда, поскольку такое несоответствие может не только нивелировать затраченные усилия, но и привести к формированию негативного имиджа – убеждения в том, что город не оправдывает ожиданий, формируемых брендом. Так, имея в виду указанную проблему, Саймон Анхольт [Британский правительственный консультант, специализирующийся в вопросах национального брендинга. Консультировал правительства многих стран в их брендинговой стратегии. Член британского правительственного Совета по публичной дипломатии. Первым использовал понятия "place branding" и "национальный брендинг". Основатель (2004) и редактор журнала "Брендинг мест и публичная дипломатия" (*Place Branding and Public Diplomacy*). Создатель и руководитель "Anholt Nation Brands Index", "Anholt State Brands Index" и "Anholt City Brands Index" – экспертных опросов, по результатам которых производится ранжирование городов и стран на основании брендовой ценности.], даже высказывает сожаление о том, что он в свое время предложил понятие национального бренда, поскольку представления о территории стали интерпретироваться исключительно как продукт маркетинговой деятельности [Anholt] (С этой целью он выпустил книгу под названием "Конкурентная идентичность" [Anholt, 2007].). Бренд же является *репутацией*, которая создается реальными практическими действиями, направленными на создание ценностей места – необходимой инфраструктуры и других благоприятных условий для инвестиционной, туристической и иной деятельности, которую город намерен к себе привлечь. Соответственно, должен существовать баланс между

самими действиями (*substance*) и информированием о них как (маркетинговой) коммуникацией (*symbolic actions*) [Анхольт, 2008].

Избежать этих ошибок можно, имея в виду целостную логику маркетингового подхода к формированию идентичности города, которая может быть описана следующим образом [См., например, [Маркетинг в России].]:

1. Определение целей и целевых групп. В общем и целом главной целью создания бренда города является формирование таких представлений о нем, которые позволят привлечь в него желаемые ресурсы. Их источником выступают различные целевые группы и их деятельность. К целевым группам следует отнести также различные сторонние группы влияния, которые, не принося непосредственных выгод городу, могут влиять на представления о нем.

2. Позиционирование. Означает определение особенностей города, отличающих его от конкурентов (дифференцирование), его сильных и слабых сторон; формирование уникального предложения города на основе выделенных существующих и/или вновь создаваемых преимуществ, а также собственно создание бренда как образа, отражающего и выражающего эти преимущества. Сюда же включается разработка стратегии продвижения.

3. Продвижение. Означает непосредственные действия, направленные на формирование желаемых представлений о городе. Ключевым, как уже было сказано, является сочетание действий, направленных на изменение городских реалий (развитие инфраструктуры, создание благоприятных условий для привлечения или усиления желаемой активности целевых групп и т.д.), с одной стороны, и маркетинговых коммуникаций (информирования о существующих или вновь создаваемых преимуществах), с другой. Важным является также непрерывность и действий, и коммуникаций [См., например, [Anholt, 2008].].

Чтобы несколько упростить процесс формулировки бренда города, сошлемся на уже существующий опыт. Так, например, по типу транслируемого образа и, соответственно, маркетинговой стратегии исследователи выделяют 8 групп городов (40 типов) [Группы и типы выделены на основании анализа 250 городов в 22 странах мира [Маркетинг в России].]:

- Города – лидеры – 4 типа
- Города – предприниматели – 4 типа
- Развлекательные города – 11 типов
- Города – музеи – 7 типов
- Священные города – 1 тип
- Умные города – 3 типа
- Города – посредники, проводники, перекрестки – 5 типов
- Города экзотического имиджа – 5 типов

Используя данную классификацию можно более взвешенно подойти к созданию бренда города, используя наработки городов, имеющих близкие к же-

лаемому образы, с одной стороны, и проводя различия между продвигаемым городом и конкурентами, позиционируемыми сходным образом, с другой.

В качестве примера попытаемся проанализировать деятельность по созданию бренда города Харькова.

В апреле 2011 года был представлен туристический бренд Харькова. До своего официального представления бренд успел принять участие в международной туристической выставке ITB, которая прошла с 8 по 14 марта в Берлине (Германия), где занял 6 место (По мнению ее организаторов, харьковский стенд был самым креативным из украинских городов.). В разработке бренда приняли участие специалисты харьковской организации Союза дизайнеров Украины. Как заявил директор Департамента международного сотрудничества Харьковского горсовета Алексей Поникаровский, "В графической простоте и лаконичности слогана, который выбирается для характеристики города, мы стремились отобразить <...> гостеприимство и радушие харьковчан, стремление познавать себя и других. А зеленый цвет, который есть на логотипе, характерен как для города, так и для области. <...> Логотип ассоциируется и с первой буквой названия нашего города, и с перекрестком разных путей, на котором стоит Харьков, в то же время он похож на человека, который радостно поднимает руки". Девизом бренда стала фраза: "Kharkiv – smart city" (Харьков – умный город). При этом каждую букву слова S.M.A.R.T. можно расшифровать: социальный (*social*), современный (*modern*), город искусства (*art*), город исследований (*research*) и туристический (*tourist*) город. По его словам, обтекаемость линий логотипа говорит о радушии и неконфликтности харьковчан. Бренд будет использоваться для презентации города на туристических выставках.

Рис. 1. Туристический бренд Харькова

Таким образом, мы видим, что речь идет именно о *туристическом* бренде, то есть целевой группой выступают туристы, а целью – их привлечение в город. Очевидно, что именно на них должны быть ориентированы смысловые интерпретации бренда. Однако, если характеристики "современный" и "город искусства" в отноше-

нии туристов вполне приемлемы с точки зрения позиционирования как обозначения отличий от городов-конкурентов (если они воплощены в соответствующих городских объектах и событиях, что пока не вполне очевидно), то остальные вызывают вопросы. Пожалуй, могут иметь смысл такие характеристики, как "социальный" и "туристический" - вероятно, в первом случае имеются в виду возможности для разнообразного общения, а во втором - удобство инфраструктуры именно для туристической активности. Но вряд ли это может подчеркивать уникальность предложения города. Наиболее дифференцирующей характеристикой выступает "город исследований", да и само название "умный город" предполагает прочтение города как связанного с наукой, образованием и инновациями, но какие именно объекты и события, связанные с этим могут заинтересовать туристов, пока остается неясным. Прозвучавшие в презентации слова о Харькове как городе-перекрестке отсылают, в свою очередь, к другим образам, и предполагают иные стратегии продвижения (см. [Маркетинг в России]). В какой мере графический дизайн логотипа идентифицирует город в заявленном качестве, также остается не вполне понятным.

Следует обозначить еще один момент критики, а именно: отсутствие прозрачности в процессе разработки бренда, на что указывали участники проходившего в мае 2011 года международного семинара "Евро-2012: новые возможности для Харькова как интернационального города" (хотя организаторы семинара эти обвинения отрицали). Вызвало вопросы, например, то, что еще несколько лет назад дизайнеры студии 3Z предложили свой логотип города (проект "Идентификация Харькова") [Молодые], который в процессе разработки нынешнего бренда был проигнорирован. Предложенный ими альтернативный логотип города выдвигался в противоположность существующему гербу, не выполняющему, по мысли дизайнеров, маркетинговых функций. Разработка нового герба Харькова основывалась на следующих представлениях о городе:

Город [икс] х. Харьков – город идей. Харьков – сюрприз. Не заштатная бывшая имперская провинция, не второстепенный город, а город способный удивлять. Город науки, культуры, интеллигенции, искусства, промышленности. Город развития. Город возможностей. Именно поэтому логотип создан из буквы -х-.

Бикультурность. Харьков – город пересечения культур. Харьков представляет собой культурный продукт двух наций, и такая специфическая смесь имеет определяющее значение для идентификации.

Конструктивизм. Харьков – город конструктивный. Кубики – дань харьковскому конструктивизму как архитектурному стилю. Куб также символизирует стабильность и рациональность.

Стремление. Харьков – город свободный. В основе логотипа лежит стрела из первого казачьего герба Харькова. Она несёт идею полёта, свободы, гордости, целеустремлённости и поиска.

Рис. 2. Новый герб Харькова, предложенный дизайнерами студии 3Z (проект "Идентификация Харькова")

Примечательно, что одновременно с созданием нового символа города дизайнеры разработали примеры его использования в городской навигации, оформлении табличек и логотипов муниципальных служб и учреждений и проч. Данный бренд, изначально, как видим, ориентирован не столько на туристов, сколько на самих горожан как целевую группу.

Также следует упомянуть проходившее в феврале 2011 года обсуждение "бренд-платформы" Харькова, которое проходило в форме тренинга, и в котором могли участвовать все желающие [Бренд-платформа]. По его результатам были определены смыслы, ассоциируемые с городом:

- свобода, самореализация, амбициозность, индивидуализм
- творчество, креативность, стиль, вкус, мода
- интеллектуальность, образованность и образовательная база, научный потенциал, привычка учиться и умение обучать
- открытость, эклектичность, кросскультурность, толерантность, мультиполярность
- предприимчивость, коммерция, умение торговать/покупать

По мысли участников, Харьков может выступать "для мира" в качестве "Мекки творческого предпринимательства".

Примечательно, что здесь же в качестве событий, которые делают Харьков Харьковом, участники указали следующие

- покупки на Барабашово [Барабашово – крупнейший промышленно-вещевой рынок Украины, занимает площадь более 75 га, являясь самым большим в Восточной Европе, расположен в Харькове между станциями метро "Академика Павлова" и "Академика Барабашова". От последней станции и произошло название.];

- события на площади Свободы;
- спортивные события;
- салюты, фейерверки, проекционные шоу;

Как видим, из заявленных смыслов лишь "коммерческий" явно реализуется в городских событиях, вызывая, однако, неудовлетворенность у

горожан, отмечавших необходимость создания/акцентирования новой роли города.

* * *

Принципиально важным представляется подчеркнуть, что избежать ошибок в позиционировании города, разработке бренда как конструирования городской идентичности и в целом в его продвижении могут помочь исследования, направленные на выявление существующих представлений о городе. Как уже отмечалось, практически наверняка у тех, для кого мы конструируем видение города, уже есть свои представления о нем, а значит, задача построения бренда будет означать изменение существующих представлений. Поэтому принципиально важен вопрос о том, каковы они. Как минимум – у тех, на кого мы хотим повлиять, а как максимум – у тех, с кем представители нашей целевой аудитории будут сталкиваться на улице, в общественном транспорте, в магазине и т.д. Только зная это можно эффективно строить желаемую идентичность города. Видение города пусть даже весьма инициативными группами горожан, на наш взгляд, не дает исчерпывающей картины. Здесь необходимы серьезные, в том числе массовые, исследования [Желательно, охватывающие потенциальных туристов, инвесторов, представителей СМИ и рейтинговых агентств и т.д., в большинстве случаев не являющихся жителями данного города.].

Так, авторские исследования позволяют уточнить воспринимаемые характеристики города Харькова. По материалам опросов студентов-первокурсников харьковских вузов, проведенных кафедрой украиноведения Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина и Восточным институтом украиноведения имени Ковальских в 2004, 2005, 2006–2007 и 2009 годах [В 2004 году n=752, 5 вузов; в 2005: n=478, 5 вузов, 2006-2007: n=1278, 9 вузов; 2009: n=790; 8 вузов. Выборка двухступенчатая: на первом этапе был использован принцип основного массива, когда отбирались крупнейшие по численности студентов вузы, на втором – случайным образом отбирались студенческие группы, в которых проводилось сплошное анкетирование. Структура выборочной совокупности во всех исследованиях повторялась: 62 % – жители Харьковской области, среди других областей лидируют Донецкая (7 %), Луганская, Полтавская (по 6 %), Сумская (4 %), Днепропетровская и АР Крым (по 3 %), Запорожская (2 %); украинцами себя считают 71 %, русскими – 27 % опрошенных; чаще опрошенные используют русский язык, чем украинский, как в собственной семье, так и вне семьи; естественным и техническим наукам обучаются 50 %, социальным и гуманитарным – 50 %], можно выявить следующие представления о Харькове:

- в культурном пространстве городов г. Харьков позиционируется как принадлежащий к культурному региону, связанному с Донецком и Луганском, с одной стороны, и российскими городами, с другой;

- именно этот регион, как и город Харьков, оказывается противопоставленным культурному региону, представленному Львовом и, отчасти, Киевом;

- это не исключает рассмотрения Харькова как украинского города;

- характеристика Харькова как "первой столицы" Украины получает выражение в интерпретации его как духовно и культурно близкого к столицам – Киеву и Москве [Мусієздов, 2008].

Среди отличительных черт Харькова называют большое количество студентов; символами выступают герб города, Площадь Свободы, футбольный клуб "Металлист" [Что очевидно связано с последними достижениями команды.] и Харьковский тракторный завод; нередки упоминания Харьковского мясокомбината, пива "Рогань", завода "Тубоатом" и фабрики "Бисквит-шоколад" [Мусієздов, 2010]. Напомним, что характер аудитории [Преимущественно русскоязычные студенты-первокурсники, представляющие собственно Харьков и восточные области Украины] не мог не оказать своего влияния на выявленные особенности города.

По итогам исследования "Харьковская идентичность: представления о городе и его истории как факторы идентификации", проведенного автором при поддержке гранта Центра городской истории Центрально-Восточной Европы в 2008–2009 гг. [Методы сбора информации – 1) анализ документов (путеводители по городу разных лет (1915, 1927, 1967, 1976, 1982, 2008), анализ вебсайтов, различные научные и публицистические попытки обозначения специфики города и пр.) и 2) неформализованное (лейтмотивное) и биографическое интервью (опрошено 24 человека, из них родившихся в Харькове 19, приехавших в Харьков (более 20 лет назад) 5; с высшим образованием 11, без высшего образования 13; мужчин 10, женщин 14, возраст от 23 до 70 лет).] был выявлен ряд образов Харькова – "свободное поселение", торговый и транспортный узел, промышленный, научный, культурный центр, "Первая столица". В разные времена подчеркивались разные образы. Сейчас же определенные из них, в зависимости от необходимости, или объявляются ключевыми, или игнорируются. Так, например, акцентирование внимания на украинизации 1920-х годов является элементом выстраивания украинской идентичности города и его жителей, а формула "Первая столица" является отсылкой к промышленному и научному величию. Подчеркивание торгового, банковского и предпринимательского прошлого логично в контексте нынешнего торгового развития Харькова, а отсылка к "свободному поселению" – в контексте отстаивания собственной уникальности относительно попыток навязывания национальной идеологии и т.д. [Мусієздов, 2009]. На данном примере хорошо видно, что определение специфики города зависит от различных особенностей (объективных характеристик, социальных интересов, биографии и т.д.) тех, кто пытается о ней говорить. Учет этого фак-

тора також важен для вистраивання ідентичності міста, особливо в зв'язі з створенням бренду.

Таким образом, идентичность города как восприятие его специфики оказывается связанной с рядом моментов, среди которых принципиально важным оказываются характеристики субъектов восприятия (социально-демографические, степень включенности в жизнь города, каналы получения информации, предыдущий опыт, нынешние интересы и ценностные предпочтения и т.д.). Это вызывает к необходимости учета особенностей целевых групп, их уже существующих представлений при формулировке и продвижении бренда города как выражения его идентичности. А выделение самих целевых групп должно непосредственно следовать из четкого понимания целей и задач конструирования идентичности города. В каждом случае востребованными оказываются эмпирические исследования, которые, к сожалению, на данный момент крайне редко используются при создании бренда города. В то время как социология – в том числе за счет методологии, интерпретирующей и анализирующей социальную жизнь как конкурентную борьбу за символические ресурсы (имя, репутацию и т.д.) – дает вполне адекватный инструментарий для решения подобных практических задач. Практика игнорирования исследований неизбежно влечет за собой появление ошибок, которые в лучшем случае делают разработку бренда города неэффективной, а в худшем – ведут к формированию негативных представлений о городе как о "месте, где не выполняются ожидания и не оправдываются надежды".

Асплунд К., Котлер Ф., Рейн И., Хайдер Д. Маркетинг мест. – СПб: Стокгольмская школа экономики в С-Петербурге, 2005. – 376 с.

Бауман З. Индивидуализированное общество – М.: Логос, 2002. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания: Пер. с англ. Е. Руткевич. – М.: Медиум, 1995. – 336 с.

Бренд <<http://ru.wikipedia.org/wiki/Бренд>>.

Бренд города – дело горожан <<http://bgorod.in.ua/>>.

Бренд-платформа Харькова <http://bgorod.in.ua/wp-content/uploads/downloads/2011/02/KHARKOV_brand_platform_draft.pdf>.

Бурдые П. Социальное пространство и символическая власть // Бурдые П. Начала. – М.: Socio-Logos, 1994. – С. 181-207.

Бурдые П. Социальное пространство и генезис "классов" // Бурдые П. Социология политики. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 53-98.

В Донецке состоялся круглый стол по созданию регионального бренда "Донецк – деловая столица Украины" <<http://www.interfax.com.ua/rus/press-release/34813/>>. Вебер М. Город // Избранное. Образ Общества. – М.: Юрист, 1994. – С. 309-446.

Визгалов Д. Впечатления от конференции "City Branding: The Search for place identity" (Богота, 20-22 января 2011) <<http://www.urban-club.ru/?p=161>>.

Вышел новый рейтинг самых дорогих брендов мира // Деловой Петербург <http://www.dp.ru/a/2010/09/16/Vishel_novij_rejting_samih>.

Горелова Е., Морозова Е. Здесь будет город-бренд <<http://www.advertology.ru/article67454.htm>>.

Гофман И. Представление себя в повседневной жизни. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2000. – 304 с.

Два события из жизни города <<http://kharkov.nezabaron.ua/Fotografy/blogs/entry/1043/>>.

Зинкевич О. Территориальный брендинг. Hot list. Исследование городов-брендов от компании Purebrand <<http://www.purebrand.ru/gorod-brand/>>.

Идентичность бренда <<http://www.marketopedia.ru/115-identichnost-brenda.html>>.

Идентификация Харькова <<http://3z.com.ua/portfolio/identity/1602/>>.

Кошелюк М. Зачем нужен региональный бренд? <http://www.gosros.ru/brend_why.html>.

Лого дизайнерів <<http://www.facebook.com/album.php?id=120184924685124&aid=34000>>.

Макеев С.А. Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 9-14.

Маркетинг в России <<http://www.slideshare.net/Hellomyguest/ss-3223928>>.

Маркетинг города <http://www.marketing.spb.ru/lib-special/regions/rus_city.htm>.

Маркетинг и брендинг города <http://www.urbanomics.ru/projects/?mat_id=3>.

Маркетинговая стратегия заявочной кампании "Сочи-2014" // <<http://www.advertology.ru/article49094.htm>>.

Молодые дизайнеры предлагают новую символику Харькова. Готовы ли в мэрии к изменениям? <<http://www.mediaport.ua/news/society/67532>>.

Мусиєздов А. Идентичность города: динамика образа Харькова в исторической ретроспективе // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Випуск 15 – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 488-494.

Мусиєздов А. Локальная идентичность как бренд // Вестник Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. "Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы". – 2010. – № 889. – С. 116-120.

Мусиєздов О. Соціальні уявлення про культурну ідентичність Харькова (за матеріалами дослідження харківських першоккурсників) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2008. – Вип. 2. – С. 100-109.

Новый бренд "Сочи 2014". Поехали! <<http://sferi.ru/sport/sochi/685-the-new-brand-of-sochi-2014-gone.html>>.

Одесса разрабатывает бренд города <<http://www.sostav.ru/news/2009/02/05/14r/>>.

Представлен туристический бренд Харькова <<http://vecherniy.kharkov.ua/news/50737/>>.

Родькин П. Некачественный территориальный брендинг угрожает имиджу России <<http://www.prdesign.ru/text/2008/regionalbrand.html>>.

Секстон Д. Брендинг 101. Университет Трампа. – Минск: Попурри, 2010. – 336 с.

Солодкий В. История продвижения стран, регионов, городов <<http://www.sostav.ru/blogs/27523/4453/>>.

Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.

Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с.

Тернопіль стане брендом <<http://te.20minut.ua/news/10192287>>.

Трабун Д. Перестройка: бренд города – часть 1 <<http://www.the-village.ru/flows/do-it-yourself/posts/105023-perestroika-brend-goroda-2010-09-13-16-40-27>>.

Формирование и развитие брэнда Санкт-Петербурга // <http://fancy.dp.ru/docs/spb_brand.doc>.

Anholt S. Competitive Identity: the new brand management for nations, cities and regions. Palgrave Macmillan, 2007. – 134 p.

Anholt S. Places: Identity, Image and Reputation. Palgrave Macmillan, 2010. – 168 p.

Anholt S. Place branding: Is it marketing, or isn't it? // Place Branding and Public Diplomacy (2008) #4, 1-6. <<http://www.palgrave-journals.com/pb/journal/v4/n1/full/6000088a.html>>.

Anholt: Countries Must Earn Better Images through Smart Policy <http://www.cfr.org/media-and-public-opinion/anholt-countries-must-earn-better-images-through-smart-policy/p14719?breadcrumb=publication/publication_list%3Ftype%3Dinterview>.

Baumeister R. Identity. Cultural Change and Struggle for Self. N. Y., Oxford, 1986. Bhabha H. The location of culture. – Routledge, 1995 – P. 212-217.

City of Melbourne Identity <<http://level11.tumblr.com/post/177820498/city-of-melbourne-identity>>.

Giddens A. Modernity and Self-Identity. – Stanford 1991.

Hall S. Question of Cultural Identity. – 1996: 119-125.

Hoyer W., Brown S. Effects of Brand Awareness on Choice for a Common, Repeat Purchase Product // Journal of Consumer Research. – 1990. – Sept. – P. 141-148.

Imagine Chicago <<http://imaginechicago.org/what.html>>.

Place Branding and Public Diplomacy <<http://www.palgrave-journals.com/pb/index.htm>>.

Place identity <http://en.wikipedia.org/wiki/Place_identity>.

Visual Identity Elements – Rules of Usage <http://www.ottawa.ca/city_hall/visual_id/policy_en.html>.

Надійшла до редколегії 05.06.11

С. Городецька, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УЧАСНИКІВ ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ АВАРІЇ НА ЧАЕС

Чорнобильська катастрофа істотно змінила життя мільйонів людей, сформувала когорту постраждалих. Учасники ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС характеризуються як особлива, специфічна соціальна група. Дослідження соціально-економічного стану учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС як соціальної групи проводиться через визначення соціально-демографічної структури ліквідаторів, характеру їх загальних і специфічних життєвих проблем, їх соціально-економічного статусу, тенденцій його динаміки. На підставі аналізу проблем групи ліквідаторів обґрунтовуються специфічні напрямки соціальної політики щодо цієї групи.

Ключові слова: учасники ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, соціально-економічний стан ліквідаторів, статус зайнятості, соціальна політика щодо ліквідаторів.

Чернобыльская катастрофа существенно изменила жизнь миллионов людей, сформировала когорту пострадавших. Участники ликвидации аварии на ЧАЭС характеризуются как особенная, специфическая социальная группа. Исследования социально-экономического состояния участников ликвидации аварии на ЧАЭС как социальной группы проводится через определение социально-демографической структуры ликвидаторов, характера их общих и специфических жизненных проблем, их социально-экономического статуса, тенденций их динамики. На основе анализа проблем группы ликвидаторов обосновываются специфические направления социальной политики по поводу этой группы.

Ключевые слова: участники ликвидации последствий аварии на ЧАЭС, социально-экономическое состояние ликвидаторов, статус занятости, социальная политика по поводу ликвидаторов.

The Chernobyl disaster changed significantly the lives of millions and thereby formed a cohort of the affected. The liquidators who cleaned up the consequences of Chernobyl disaster are characterized as a distinct and specific social group. The study of social and economic status of the liquidators as a social group was conducted by means of identifying social and demographic structure of the liquidators, the nature of their general and specific life problems, their real social and economic status, and the trends of its dynamism. On the basis of analysis of the liquidators' problems, the article sets forth specific lines of social policy towards this social group.

Keywords: Chernobyl disaster liquidators, social and economic status of the liquidators, employment status, social policy towards liquidators.

Кожна масштабна катастрофа одним зі своїх наслідків, окрім людських, матеріальних та моральних втрат суспільства, має появу соціальних груп потерпілих і відповідного комплексу соціальних проблем.

Соціально-економічна ситуація життєдіяльності груп потерпілих від катастрофи та її наслідків визначається більш високими ризиками небезпеки умов життя і окреслюється можливостями збереження соціально-економічного добробуту індивіда/родини, майна, роботи та рівня оплати праці, доступністю матеріальної допомоги як компенсації втрат, а також забезпеченням житлом, необхідним підсобним господарством, володінням іншими засобами виробничої, підприємницької діяльності та захищеністю від злочинності. Все це стає предметом турботи як окремих індивідів, громад, так і держави.

Аварія на Чорнобильській АЕС у 1986 році призвела до унікальної катастрофи, що за своїм масштабом визначена як планетарна і яка спричинила, в тому числі, багатомірні негативні соціальні наслідки. Серед численних груп потерпілих (отримавших радіаційне улучення, переселенців, тих, хто лишився роботи, майна тощо) особливу соціальну групу складають ліквідатори – ті, хто брав безпосередню участь у ліквідації наслідків аварії. Це – категорія осіб, для яких наслідки аварії містять значні фізично- і психотравмуючий компоненти, які утруднюють соціально-економічну адаптацію групи до поставарійної ситуації життя. Наскільки ця група постраждалих, яка фактично померла своїм здоров'ям і благополуччям заради суспільного блага, змогла пристосуватись до поставарійної ситуації та впоратись з ризиками соціально-економічного благополуччя протягом чверті століття, що минула після аварії? *Метою статті є визначити динаміку соціально-*

економічної ситуації життєдіяльності учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС та з'ясувати потребу в удосконаленні соціальної політики, спрямованої на регулювання відповідних соціальних потреб групи ліквідаторів.

Емпіричну базу даної роботи складають результати багаторічного соціологічного дослідження соціально-психологічного та матеріально-економічного стану потерпілих від Чорнобильської катастрофи що були проведені Інститутом соціології НАН України під керівництвом Ю. Саєнка та Центром соціологічних досліджень Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом В. Воловича, В. Поповича, Н. Шуневича, Б. Яковлева у 1995, 1997, 1998, 1999, 2001, 2007 роках [Яковлев, Волович, Попович, 1997, с. 84]. Увагу привертають багатовимірність та складність проблем, що виникли у ліквідаторів: погане самопочуття, погіршення здоров'я дітей, незадовільний психологічний стан, недостатність соціальної та медичної допомоги, матеріальні труднощі тощо.

Таблиця 1

Обсяг вибіркової сукупності опитаних ліквідаторів

Рік опитування	1995	1997	1998	1999	2001	2007
Кількість респондентів	223	487	313	603	299	198

Незважаючи на суттєву соціальну неоднорідність тих, хто приймав участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, їх об'єднують спільні риси, які, за обґрунтуванням Т.М. Кузьменко [Кузьменко, 2011, С.38-49], дозволяють позначати сукупність ліквідаторів як соціальну групу. Ліквідаторами ставали люди дуже різні за своїм соціальним статусом, переконаннями, ціннісними орієнтаціями. Всі вони були тимчасово "вирвані" зі свого соціального се-

редовища і переміщені в екстремальну ситуацію. Це - люди конкретних професій, кваліфіковані працівники із різних регіонів України: як працівники самої атомної станції, мешканці Києва та найближчих міст і сел, так і з віддалених регіонів України. Незважаючи на короткостроковість перебування у Чорнобильській зоні переважної більшості цих людей, усіх них об'єднує саме участь у ліквідаційних роботах, перш за все – у дезактивації прилеглої до атомної станції території. Умови діяльності з ліквідації наслідків аварії відносяться до екстремальних, здатних спричинювати різного роду травми діячам. Основним травмогенним чинником екстремальності умов є загроза життю та здоров'ю через радіаційну небезпеку, що ліквідатори зазнали в процесі аварійних робіт і що виходить за межі ординарних повсякденних життєвих ситуацій.

Статус групи постраждалих визначений законодавчо. Основою для законодавчого визначення статусу усіх постраждалих від аварії на ЧАЕС стали збитки, яких зазнали майно і здоров'я постраждалих. Законом України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" [Закон, 1991] та Концепцією Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян від 1993 року передбачено цілий ряд пільг та компенсацій ліквідаторам. Проте у Законі ліквідатори не вирізняються серед інших постраждалих від аварії на ЧАЕС і тому не враховується їх особливий внесок в ліквідацію наслідків аварії.

Мета законодавчих актів - створити легальний механізм компенсації неможливості представників даної групи повноцінно конкурувати на ринку праці та в інших соціальних сферах. Однак реальне забезпечення компенсаційної функції законодавства викликає сумнів і декларовані пільги часто залишаються недосяжні. Це зазначали дослідники і наприкінці 1990-х років [Шейко, 1998], про це свідчать і масові виступи "чорнобильців" останнім роком (<http://1tv.com.ua/uk/news/2011/12/08/12605>). Як відомо, під тиском масових акцій протесту "чорнобильців" стало прийняття наприкінці 2011 року Кабі-

нетом міністрів України спеціальної Постанови, регулюючої механізми соціального захисту постраждалих від аварії на ЧАЕС [Постанова, 2011].

Проте, незважаючи на законодавче регулювання соціальних проблем групи постраждалих, аналіз даних як спеціальних емпіричних досліджень, так і гасел, з якими масово протестували ліквідатори у 2011 році, привертає увагу до багатомірності і складності проблем даної соціальної групи: зростання занепокоєння здоров'ям, погане самопочуття, погіршення здоров'я дітей, незадовільний психологічний стан, недостатність соціальної та медичної допомоги, матеріальні труднощі тощо. І хоча емпіричні дані свідчать про помітне погіршення стану здоров'я ліквідаторів, економічні проблеми відтісняють значущість проблеми здоров'я.

За даними спеціальних досліджень критичні характеристики соціально-економічної ситуації життя ліквідаторів прийшлися на 1995–1999 роки – період глибокої соціально-економічної кризи суспільства в цілому. За самооцінками (див. табл. 2), майже половина опитаних у той період ледве зводила кінці з кінцями; грошей на харчі вистачало лише приблизно третині опитаних ліквідаторів (30 % у 1997 році, з поступовим покращенням у наступні роки). Помітні матеріальні труднощі не зазнавали лише 1–4 % у даний період, що свідчить про край погане матеріальне становище сімей ліквідаторів. У період до 1999 року спостерігалась тенденція до погіршення матеріального стану ліквідаторів; частка тих, кому вистачало грошей, зменшувалася, а частка тих, хто ледве зводив кінці з кінцями збільшувалась (до 41 % у 1999 році порівняно з 33 % у 1995 році).

Зрозуміло, що чинником таких змін лише частково була Чорнобильська катастрофа; важливу роль відіграв розпад СРСР як цілісної соціально-економічної системи, розпочате реструктурування господарчо-виробничої сфери та ринкові трансформації в суспільстві, які не супроводжувались політикою соціальної підтримки громадян.

Таблиця 2

Оцінка ліквідаторами матеріального стану своєї сім'ї, 1995-2007*, %

	1995 n=223	1997 n=487	1998 n=313	1999 n=603	2001 n=299	2007 n=198
Грошей не вистачає, іноді голодуємо	-	-	-	-	6	5
Грошей не вистачає, не знаємо як жити далі	-	-	-	-	9	6
Грошей не вистачає, ледь зводимо кінці з кінцями;	33	40	46	41	30	25
На харчі вистачає	37	30	35	43	-	-
Грошей вистачає, але дуже сутужно	-	-	-	-	44	44
В цілому грошей вистачає	25	25	16	16	-	-
Грошей вистачає, робимо заощадження;	-	-	-	-	4	10
Ніяких матеріальних труднощів	4	5	3	0	-	-
Важко сказати	-	-	-	-	4	8

* Наведені альтернативи відповідей у формулюваннях, включених в опитування в межах дослідження Інституту соціології НАН України "Соціально-психологічний стан постраждалих внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС". Про черк в клітинках означає відсутність даної альтернативи в опитуванні за вказаний рік.

З покращенням соціально-економічного становища українського суспільства в цілому у 2000-2007 роках дещо поліпшується і матеріальний стан сімей

ліквідаторів. Проте самооцінки ліквідаторами матеріального стану власної сім'ї і у цей період залишаються низькими: представники групи майже не роб-

лять заощаджень, хоча частка таких респондентів зростає з 4% до 10% у 2007 році порівняно з 2001 р., а 5-6% опитаних ліквідаторів продовжує, за їх визнанням, іноді голодувати (табл. 2).

Відповіді ліквідаторів свідчать, що третина опитаних ледь зводить кінці з кінцями (30 % до 25 % у 2001 та 2007 роках відповідно), хоча їх частка зменшується. Зменшується відсоток тих, хто не знає, як жити далі (з 9 % до 6 % за цей період). Таким чином, матеріальний стан ліквідаторів змінюється на краще, але всеодно залишається вкрай низьким.

Аналіз даних демонструє, що низький матеріальний стан групи слабо пов'язаний зі станом їх зайнятості. За даними дослідження зайнятість ліквіда-

торів є досить високою (рис. 1). Більшість ліквідаторів працюють повний робочий день: 68 % у 2001 році та 55 % у 2007 році. Між тим, за період 2001–2007 рр. більш ніж удвічі зросла доля пенсіонерів серед ліквідаторів, що переважно зумовлено природними чинниками постаріння (Адже вік ліквідаторів за часів аварії був від 23 до 39 років.): більше третини опитаних ліквідаторів (34 %) у 2007 році знаходяться на пенсії проти 15 % у 2001 році. Кількість безробітних серед ліквідаторів, за їх самовизначенням, залишається досить незначною: лише 2 % опитаних у 2007 році та 3 % у 2001 році, що свідчить про незначну позитивну динаміку.

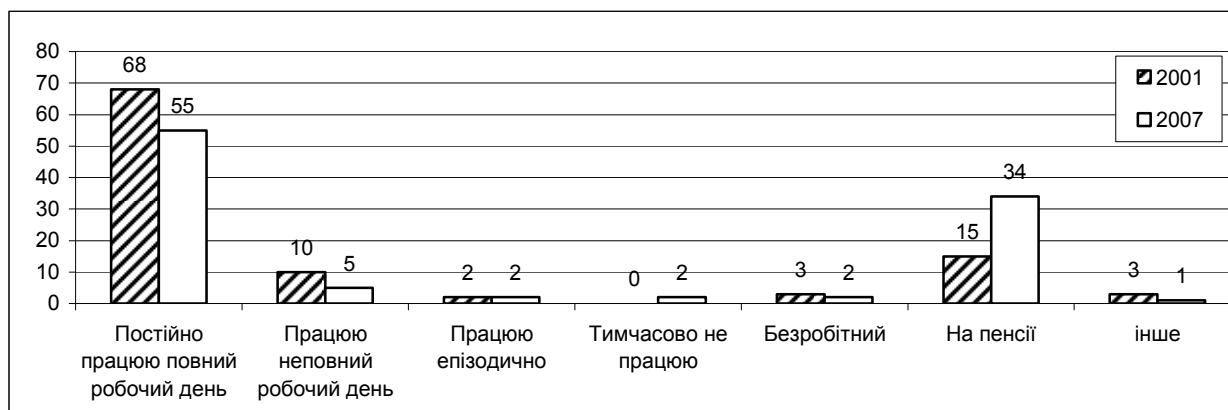

Рис. 1. Статус зайнятості ліквідаторів за самооцінками, 2001 і 2007 роки, %

Серед причин незайнятості ліквідаторів домінують причини, пов'язані з виходом на пенсію: 57% опитаних у 2001 році та 81 % у 2007 році (рис. 2.).

За даними дослідження в групі ліквідаторів знижена працездатність, результативність інтелектуальної діяльності. У зв'язку з суттєвим збільшенням пенсіонерів серед групи ліквідаторів посилюється значення проблем стану здоров'я і матеріального забезпечення, самореалізації та адаптації представників цієї групи до соціально-економічної ситуації в країні.

Для забезпечення адекватної соціальної політики щодо покращення соціально-економічного стану ліквідаторів аварії на ЧАЕС потрібно спрямувати зусилля державних органів влади на вирішення питань щодо належного фінансування всіх Чорнобильських програм, спрямованих на забезпечення соціального захисту постраждалих. Враховуючи реальні можливості державного бюджету, потрібно першочергову увагу зосередити на медичній допомозі ліквідаторам, адже основні соціальні проблеми ліквідаторів прямо або опосередковано пов'язані з погіршенням їх фізичного стану.

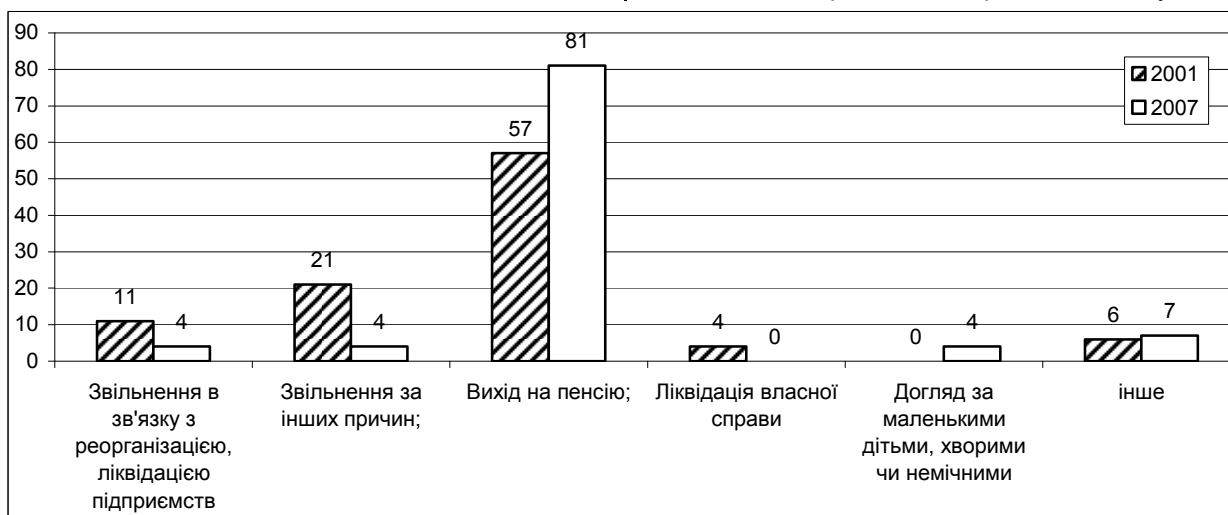

Рис. 2. Причини незайнятості ліквідаторів, 2001 і 2007 роки, %

Відносно нижчі конкурентні можливості ліквідаторів на ринку праці зумовлюються їх станом здоров'я, а також необхідністю соціальних виплат з боку підприємств, на яких працюють ліквідатори. Значна частина ліквідаторів переходить в ранг пенсіонерів за "скороченням" і для більш ніж половини з них основним джерелом матеріального забезпечення залишається пенсія та державна допомога, що не дає можливості достатньо забезпечити необхідні матеріальні потреби. Гарантованість робочих місць до пенсії за віком, створення умов трудової, підприємницької активності представників групи завдяки освоєнню нових професій і видів діяльності, на які є попит в ринкових умовах, уможливають покращання соціально-економічної ситуації ліквідаторів. Помилково зводити соціальну політику підтримки ліквідаторів аварії на ЧАЕС виключно до медичної допомоги, бо реабілітація та соціальна адаптація представників цієї групи потребує не лише медичного втручання, а й соціального. При чому, це втручан-

ня повинно мати не лише матеріальний характер у вигляді пільг та компенсацій, а й моральну підтримку у вигляді пошани та суспільного визнання.

Закон України (1991) "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, N 16.

Концепція Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на 1994-1995 роки та період до 2000 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 41.

Постанова № 1210 Кабінету міністрів України "Про підвищення рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 23 листопада 2011 р.

Кузьменко Т.М. Ліквідатори аварії на ЧАЕС: об'єктивні та суб'єктивні чинники конструювання постчорнобильської позиції // Соціальні наслідки Чорнобильської катастрофи: час відродження. – К., 2011. – С.38–49.

Ходорівська Н., Амджадін Л., Саєнко Ю. Постчорнобильський соціум: ризики та шанси виживання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 1–18.

Ходорівська Н. Динаміка адаптивних ситуацій потерпілих у екологічному вимірі // Чорнобиль і соціум. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2002. – Вип. 8. – С. 36–51.

Яковлев Б.С., Волович В.І., Попович В.В. Учасники ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС як соціальна група. – К.: "Чорнобильінтерінформ", 1997. – 84 с. Шейко Ю. Закон чи політика // Голос України. – 1998. – № 170. – 5 вересня.

Надійшла до редколегії 29.08.11

УДК 316.334.2

Н. Удріс, канд. соціол. наук, доц.
Київського національного університету культури і мистецтв

ПРИНЦИП 80/20 У ПРОЕКТУВАННІ ОБРАЗНОГО ЗМІСТУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В КОНТЕКСТІ УПРАВЛІННЯ ВЗАЄМОДІЯМИ

В статті досліджується залежність соціокультурних трансформацій від образного змісту комунікативного інфосередовища. З'ясовуються теоретичні основи принципу Парето 80/20 та методи його застосування у проектуванні соціальної комунікації з представниками професійних груп.

Ключові слова: соціальна комунікація, образ, інформація, соціальні зміни, професіонали.

В статье исследуется зависимость социокультурных трансформаций от образного содержания коммуникативной инфосреды. Выясняются теоретические основы принципа Парето 80/20 и методы его применения в проектировании социальной коммуникации с представителями профессиональных групп.

Ключевые слова: социальная коммуникация, образ, информация, социальные трансформации, профессионалы.

The article investigates dependence of social and cultural transformations on the image content of communicative informational environment. Theoretical foundations of Pareto's 80/20 principle and methods of its application in designing social communication with representatives of professional groups are elucidated.

Keywords: social communication, image, information, social transformations, professionals.

Розвиток суспільства здійснюється за рахунок постійного динамізму соціальних систем, що їх складають, та трансформації зв'язків між ними. Причинами змін можуть виступати будь-які феномени, організаційні чи самоорганізаційні механізми. Системний підхід до розуміння соціальної структури обґрунтовує взаємозалежність всіх соціокультурних процесів та явищ. В інформаційному суспільстві вагомим, якщо не найвпливовішим, чинником змін виступає соціальна комунікація як одна з провідних форм життєдіяльності сучасних людей. Соціальна комунікація розглядається автором статті у "вузькому" розумінні як процес управління взаємодіями на всіх рівнях соціальної структури. Таке спрямування соціальної комунікації реалізується на сучасному етапі розвитку соціуму з урахуванням наукових моделей її проектування та прогнозування результатів. Якщо раніше (навіть до середини ХХ ст.) соціальна комунікація здійснювалась переважно за рахунок спонтанних інтуїтивних вирішень, то сьогодні в її основі лежать науково вивірені схеми, формули, закономі-

рності, моделі. Комунікологія, інформатика, психологія, культурологія та соціологія – це науки, результати досліджень яких використовуються в сучасних комунікативних практиках. Ефективність результатів комунікації залежить від того, наскільки обґрунтованим є те чи інше повідомлення, яким чином закодована інформація, яку мотивацію покладено в основу. Наука забезпечує комунікативний процес як теоретичними моделями, що виникли на ґрунті аналітики та узагальнень, так і емпіричними даними тематичних опитувань.

Одним з інструментів, за допомогою яких здійснюється соціальна комунікація, є соціальні образи. Вони лежать в основі повідомлень, цілеспрямовано конструйованих соціальним комунікатором. Аналіз чітко спланованих та науково обґрунтованих проектів соціальної комунікації свідчить, що в результаті їх упровадження у суспільстві, де вони були реалізовані, відбуваються системні зміни: у тій чи іншій мірі трансформуються моделі поведінки та соціокультурні настанови як в групі адресатів (що виступають безпосередньо цільовою аудиторі-

єю), так і в тих групах, які з нею пов'язані взаємодією. Потреба комунікаторів (як соціальних акторів, так і соціальних груп) у прогнозуванні найбільш достовірних результатів соціальної комунікації ґрунтовно досягнення первинних цілей та побічних наслідків обґрунтовує застосування при її проектуванні наукових моделей. Однією з моделей, за якими варто проектувати соціальну комунікацію в контексті управління взаємодіями, можна вважати, на нашу думку, принцип 80/20 (принцип Парето). Аналіз даного принципу як наукової моделі в контексті проектування соціальної комунікації обумовлює актуальність даної статті.

Мета статті полягає в обґрунтуванні можливості застосування принципу 80/20 (принципу Парето) у розробці та реалізації проектів соціальної комунікації (на прикладі соціальної комунікації з представниками професійних груп)

Для вирішення поставленої мети нами сформульовані наступні **завдання**:

1. З'ясувати теоретичні основи принципу Парето 80/20.

2. Сформулювати механізм застосування цієї моделі у проектуванні актів соціальної комунікації.

3. Визначити шляхи застосування зазначеного принципу на прикладі соціальної комунікації з представниками професійних груп.

Результати дослідження. Сучасне змістовне трактування принципу 80/20, який був сформульований В. Парето в курсі з політичної економії ще на межі 19–20 століть, стало результатом здобутків наукових теорій останньої третини ХХ ст. – синергетики, теорії біфуркації та самоорганізації складних систем (І. Пригожин, Г. Хакен, Л. Бевзенко). Становлення та наукове осмислення цього принципу пройшло майже столітню історію, розпочинаючи від виявлення закономірності у вузькій сфері до розробки цілісної універсальної моделі. Вперше з'явилось співвідношення 80/20 у роботах відомого економіста та соціолога Вільфредо Парето, який продемонстрував його при аналізі економіки Італії кінця ХІХ ст. (20 % домогосподарств отримують 80 % прибутків). Однак подальшого розвитку ідея співвідношення не отримала ані в дослідженнях В. Парето, ані його сучасників. Лише у 1941-му році Джозеф Джуран, теоретик менеджменту та якості продукції, на підґрунті вузьких висновків В. Парето сформулював концепцію "значущості меншого та незначущості більшого", яка відображала уявлення про те, що "у будь-якій групі, що забезпечує деякий загальний результат, визначальний внесок у його досягнення здійснюють відносно невелика кількість її членів" [Joseph M. Juran, 1999, с.143–166]. Надавши цій концепції назву "принцип Парето", у 1950-х роках Дж. Джуран запропонував застосовувати цю схему до більшості видів трудової діяльності та регулювати якість управління персоналом. Англійський науковець Річард Кох наприкінці ХХ ст. переосмислив цю концепцію та запропонував застосовувати модель "80/20" як універсальний принцип при оцінюванні ефективності будь-якої діяльності, аналізі факто-

рів успішності та оптимізації очікуваних результатів [Кох, 2005].

Проводячи свої дослідження в парадигмі синергетики та теорії самоорганізації, у своїй роботі "Використання принципу 80/20 в бізнесі" Р. Кох зазначає, що остання третина ХХ ст. характерна суттєвою трансформацією, яка відбулась у світогляді науковців: були революційно проаналізовані та переосмислені знання, що накопичувались протягом 350 років. На відміну від механістичного світогляду, що панував з ХVІІ ст., коли всі явища трактувались у межах правильних передбачуваних лінійних відношень, сучасна наукова думка розглядає світ як організм, що постійно розвивається та змінюється [Кох, 2000, с.8]. Цей організм є системою, яка виявляє себе завдяки нелінійній взаємодії між елементами. І якщо на початку такого переосмислення організації всесвіту (за часів панування постмодерністської культури) панувала думка, що при нелінійності причини тієї чи іншої події встановити важко, межі між причинами та наслідками розмиті, рівновага є ілюзорною, то пізніше авторами теорії хаосу та послідовниками, які адаптували її у різних наукових галузях та практичних сферах, було доведено: за зовнішнім безладом знаходиться логіка самоорганізації, передбачувана нелінійність. Ті чи інші закономірності і схеми повторюються, однак з безкінечною множиною варіацій [Кох, 2000, с.9].

Принцип Парето, на думку Р.Коха, формулюється в наступних постулатах:

1. Причини та наслідки рідко виявляються рівнозначними, у Всесвіті панує дисбаланс.

2. Більшість з того, що оточує людину має невелике значення та може бути проігнорованим. Водночас завжди присутні декілька важливих та впливових факторів. Їх можна визначити, відповівши на запитання: чи призводять 20 % причин до 80 % результатів? Саме такі фактори необхідно визначити та контролювати, або їх підсилюючи (у разі їх корисності), або нейтралізуючи (у разі їх негативності).

3. Згідно схемі зворотного зв'язку, чинники, спочатку невеликі, можуть сильно зростати і давати несподівані результати, які, однак, легко з'ясовуються при ретроспективному аналізі.

4. У розвитку кожного процесу чи явища присутня "порогова величина" або точка біфуркації. До певного моменту нова сила (будь то нове найменування продукції, захворювання, нова рок-група або захоплення роликівими ковзанами) практично не здійснює впливу, не призводить до змін. Неймовірно зусилля з просування ідеї майже не приносять результатів. Однак при наполегливості нововведення, при витримці часом настає точка біфуркації, на етапі якої у системі відбуваються зміни, які згодом набувають тенденцій масовості [Кох, 2000, с.9–10].

Отже, принцип 80/20 стверджує, що невід'ємною властивістю співвідношення між причинами і результатами, роботою і винагородою є відсутність рівноваги. На перший погляд, варто було б зменшити всі ресурси, що забезпечують функціонуван-

ня так званого баласту. Однак, як доводить Р. Кох на прикладах з різних сфер, цього робити не можна. Найчастіше ресурси і зусилля, що витрачаються у будь-якому проекті, діляться на дві категорії:

- більшість, що має незначний вплив;
- меншість, що має сильний, домінуючий вплив

[Кох, 2000, с.12–14].

Принцип 80/20 переважно аналізується науковцями та пропонується до застосування в контексті економіки, ведення бізнесу, підвищення якості продукції чи послуг, менеджменту. Автор даної статті рекомендує упроваджувати принцип 80/20 у проектуванні соціальної комунікації, застосовуючи його у двох аспектах: обсяг здійснюваних комунікативних актів в одному проекті та образно-змістовне насичення окремих повідомлень

1. Обсяг здійснюваних комунікативних актів.

При розробці проекту планується донесення головної ідеї, по-перше, різними засобами комунікації (статті в пресі, тематичні теле- та радіопередачі, публічні виступи, особисті зустрічі та ін.), по-друге – протягом тривалого терміну (від місяця до декількох років). З точки зору комунікатора, ідеальна модель взаємодії з адресатом за принципом 80/20 побудована на мінімальних витратах на комунікативні інструменти при отриманні максимального ефекту у вигляді зворотних взаємостосунків. Оскільки далеко не всі заплановані заходи комунікації мають однаково ефективний результат, на перший погляд, можна відмовитись від "баласту" таких менш неефективних заходів, витративши усі ресурси на декількох таких, що матимуть найбільший резонанс. Однак це помилковий висновок. Значущість меншого можлива лише за наявності усього іншого "баласту". Візьмемо за приклад рекламну комунікацію. Згідно емпіричним дослідженням, у адресата може сформуватись рішення про придбання об'єкту рекламування після проходження чотирьох стадій:

- знайомство з рекламним повідомленням;
- пізнання (споживач знайомиться з об'єктивними властивостями рекламної пропозиції);
- самозапевнення (знайомство з суб'єктивними властивостями пропозиції);
- режим ухвалення рішення, де приймається рішення про покупку.

В ідеальних умовах (тобто таких, де інформативне середовище помірно насичено та конкуруюча комунікація відсутня) для проходження кожного з етапів, адресату необхідно отримати повідомлення не менше 3х разів. Отже, разом це вийде 12 разів. З точки зору ефективності, найбільший ефект буде від останніх разів, однак, зрозуміло, він не наступить без, начебто, невливових попередніх.

Застосування принципу 80/20 обґрунтовує необхідність планувати певну кількість комунікативних заходів (100 %) та всі їх здійснювати, однак концентрувати зусилля лише частини заходів, які б стали ключовими та призвели до найбільшого ефекту. Для отримання якості проекту соціальної

комунікації необхідно виділити 20% заходів, визначити як інструментами підвищення якості та витратити на розробку їх ідей і втілення більшість ресурсів (за схемою – 80%).

2. Образно-змістовне насичення окремих повідомлень.

В основі кожного комунікативного заходу (зустрічі, статті, рекламній продукції та ін.) знаходиться вербальне або невербальне повідомлення від комунікатора до адресата. Вважаємо за необхідне застосування співвідношення 80/20 до конструювання інформаційного наповнення та його кодування у повідомленнях соціальної комунікації.

В сучасних умовах інформаційного перенасичення соціальна комунікація здійснюється на основі використання образів. Образи, на застосуванні яких побудована сучасна соціальна комунікація, складаються з форми та змісту. Їх вибір обумовлений характеристиками групи адресатів (цільової аудиторії), для взаємодії з якою проектується комунікація – їх картиною світу, способом життя, особливостями сприйняття та обробки інформації. Сутність ініціювання комунікатором соціальної комунікації в контексті управління взаємодіями – внесення змін у наявну модель поведінки та картину світу цільової групи, однак ці зміни можуть наступити лише тоді, коли буде завойована увага, інтерес, довіра адресата. Стосовно інформаційно-образного насичення повідомлення принцип Парето можна трактувати як співвідношення 80 % того, що не приносить чітко виявлених результатів до 20 % того, що реально забезпечує успіх (приносить зміни). Вважаємо, що основу повідомлення повинні складати образи звичних для адресатів життєвих ситуацій, оточення, типових цілісностей, мотивів. А 20 % – це ті моделі, що виступають для адресатів новими, які вносять оновлення в їх звичну модель життя, тим самим – задовольняють потребу у новизні, привертають увагу, приваблюють, і врешті решт – вносять зміни у стереотипні картини світу.

Проілюструємо запропонований підхід конструюванням соціальної комунікації з професійними цільовими групами. Підґрунтям для визначення образного змісту повідомлень для адресатів певної професійної групи є дослідження відомого російського психолога Є.Клімова, який вивчав та систематизовував типові картини світу 5-ти типів професій – "людина - природа", "людина - техніка", "людина - людина", "людина – знакова система" і "людина – художній образ" [Клімов, 1995, с.175-196]. При проектуванні комунікації з ними необхідно враховувати контекст інтерпретацій, гештальти, цінності та значущі смисли життєдіяльності. Згідно нашої концепції, при виборі кодування головної ідеї комунікації (перетворення її у вербальне або візуальне повідомлення) для конкретної групи адресатів, необхідно 80 % образного змісту будувати на гештальтах, цінностях і смислах, притаманних цій групі. А 20 % запозичувати елементи картин світу протилежних за сприйняттям типів професій. Вважаємо доречним представити це у вигляді візуальних схем, де загальна

форма – це 100 % образного змісту повідомлення, 80 % – "звична" образність, 20 % – інноваційна:

Наприклад, у повідомленні соціальної комунікації, адресованому представникам типу професій "людина - природа" (професії: мікробіолог, геолог, лісник, агроном, зоотехнік, ветеринар) 80 % змісту повинно відповідати притаманній цим людям інтерпретації сутності цивілізації (*земля – це носій біосфери, усього живого та умов його існування; культура людства міститься у культурі сільськогосподарського виробництва, землеробства, тваринництва*) та поняттям і образам (гештальтам), якими утворюється картина світу (*площі, що зайняті насадженнями, біомаса будь-чого, кругообіг речовин, стерильна вода, поживний розчин, режим харчування, доля врожаю, присмаки плодів, структура живої системи, раціоналізовані екосистеми, екологічний прогноз*). 20 % змістовно-образного насичення повинно запозичуватись з картини світу професіоналів іншого типу – наприклад, "людина – техніка" (професії: монтажник, інженер-конструктор, водій, швачка, механік, електрик): інтерпретація сутності цивілізації (*простір для побудови споруд, прокладення кабелів, електромереж, розташування транспортних магістралей, культура людства полягає в еволюції досягнень науково-технічної революції, проектуванні винаходів у цій сфері*) та поняття і образи (*корисні винаходи, фізичні та хімічні процеси, мікромініатюрна техніка, параметри, показники пристроїв, величини, звуки працюючого механізму, розташування елементів механізму, ознаки поламок автомату*). Якщо проектується повідомлення для комунікації з представниками професій типу "людина – знакова система" (професії: коректор, переводчик, бібліотекар, економіст, бухгалтер, кресляр, програміст), то 80 % образного змісту рекомендується використовувати відповідно їх картині світу (інтерпретація сутності цивілізації: *природа – це лабораторія для вивчення процесів, фіксації у цифрах ідеальних та оптимальних розмірів, креслення карт і схем, загальної упорядкованості та прорахованості; культура людства – еволюція писемності, видів інформаційного зв'язку, правових норм*; поняття і образи, якими утворюється картина світу: *документо-*

обіг, система документального управління складними процесами, друковані джерела, цифровий матеріал, контроль якості, проект документу, правила, алфавіти, бібліографічний пошук, маршрути слідування, адміністративно-територіальний розподіл країни, бази даних з деталізованими конкретними даними, законодавство), а 20 % образного змісту представників типу "людина – художній образ" (інтерпретація сутності цивілізації: *навколишній світ – простір, з якого можна виділити щось прекрасне, який можна перетворити внесенням краси, зручності, в естетичну форму певного змісту; культура людства – множина досягнень художньої творчості конкретного напрямку, стилю, дати створення та авторів; поняття і образи: художні стилі, гармонія колориту, відчуття створеної краси, сценічна мова, виконавча концепція, музичне оформлення, ескіз, ідея, візуальний образ, форма, написи, експозиція, авторський текст, темп, динаміка, ритм, характер образу, персонаж*) та типу "людина – природа".

Розподіл образного змісту пропонується нами за принципом додавання таких елементів, що сприятимуть максимальному розширенню картини світу адресатів професійних цільових груп та інтерпретування соціальних ситуацій за протилежними точками зору. Ми вважаємо соціальну комунікацію та образи, за допомогою яких вона здійснюється, організаційним механізмом соціальних змін. "Соціальні образи, що моделюються в якості організаційних механізмів, повинні сприяти урізноманітненню способів життя людей, нести ідею багатогранності реальності, яку, для збереження її самої та людини в ній, необхідно постійно пізнавати в усе нових та нових інтерпретаціях, об'єктивізуючи (соціалізуючи) при цьому власні образи пізнання" [Удріс, 2011, с.411].

Соціальна комунікація за принципом 80/20, по-перше, забезпечує очікуваний ефект у вигляді зворотного зв'язку; по-друге, сприяє трансформації та розширенню картин світу представників професійних груп, що відповідає одній з провідних цілей соціокультурної динаміки на сучасному етапі: постійному пізнанню багатогранної реальності в усе нових та нових інтерпретаціях з метою уникнення соціальної ентропії.

Joseph M. Juran, A. Blanton Godfrey. Juran's quality handbook. – McGraw-Hill, 1999. – 1730 с. [Електронний ресурс] <http://www.burnlib.com/x/dzhuran-spravochnik-po-upravleniyu-kachestvom/>

Newman M. E. J. Power laws, Pareto distributions and Zipf's law // Statistical Mechanics. – Cornell University Press, 29 May 2006. – <http://arxiv.org/PS_cache/cond-mat/pdf/0412/0412004v3.pdf>

Pareto, Vilfredo; Page, Alfred N. (1971), Translation of *Manuale di economia politica* ("Manual of political economy"), A.M. Kelley, ISBN 9780678008812.

Климов Е.А. Образ мира в разнотипных профессиях / Евгений Климов. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 224 с.

Кох Р. Жизнь по принципу 80/20 / Ричард Кох. – Изд-во Попурри, 2005 г. – 224 с.

Кох Р. Использование принципа 80/20 в бизнесе / Ричард Кох. – М., 2000. – 192 с.

Удріс Н. Образ як механізм соціальних трансформацій / Наталя Удріс // Вісник Одеського національного університету [Текст]: зб.наук.пр. – Том 16. – Вип.10. – серія "Соціологія та політичні науки". – Одеса, 2011. – С.404–412.

Хакен Г. Синергетика. – М.: Мир, 1980.

Надійшла до редколегії 05.09.11

РЕЦЕНЗІЇ

MICHAEL McFAUL

ADVANCING DEMOCRACY ABROAD: WHY WE SHOULD AND HOW WE CAN

ROWMAN AND LITTLEFIELD. LANHAM, NEW YORK AND PLYMOUTH, 2010, 288 p.

This is a book which combines explicit policy advocacy to the government of the United States with an academic analysis of democracy. The latter is intended to make a case for the legitimacy of the former – the promotion of democracy and its sponsorship abroad. The work is written for the general reader, American policy-makers and the 'specialist on democracy promotion'. McFaul describes himself as a political activist – promoting democracy- and also as a political scientist committed to 'rigorous social science standards' (p.xi). The work reveals an uneasy tension between academic analysis and policy advocacy, as the latter requires selecting and interpreting facts and opinions in support of policy priorities.

The early chapters of the book outline and criticise George W. Bush's Freedom Agenda and its failure as perceived by American opinion. McFaul acknowledges that the policy of democracy promotion failed in many countries and had significant 'democratic reversals' in others, he criticises the use of military force for democracy promotion and the policy of 'regime change'. He concedes that many Americans doubt whether democracy promotion furthered US interests and contend that it did not enhance security. He recognizes that many consider the threat of terrorism and nuclear proliferation to be of more importance; and he accepts that many argue that nation building at home in the USA should take priority over its export.

McFaul, nevertheless, argues that, under the right circumstances and with the right policies, the USA can and should promote democracy. 'Democracy' it is claimed gives rise to 'better government, more security, and economic development' (ix). Sponsoring democracy, he asserts, will strengthen not only American values but will also make Americans 'safer and richer'. An objective of the work is to 'rebuild the international legitimacy and domestic support needed to sustain democracy promotion for the long haul' (p. 24). Two final chapters detail changes needed in the policy of the United States and 'the actions required to further internationalise democracy promotion efforts' (p.24). As 'special assistant' to President Obama, the author indicates intellectual trends which might influence American foreign policy.

The case for democracy promotion, as set out by McFaul, is dependent on the advantages of democracy as a form of government to citizens as well as on the returns that democracy promotion abroad may bring to the United States. The arguments in the book are predicated on systems of government defined as electoral democracy and particularly the conditions necessary to promote pluralist liberal democracy; and frequent use is made of indexes constructed by Freedom House. However, such measures are more than conditions for the functioning of democracy as a political method, but define the type of society which can support it. This leaves the author open to the criticism that he privileges a certain type of pluralistic capitalist society and rejects other types of 'democracy' which are considered by their advocates, and other commentators, as equally valid. 'Sovereign' democracy and various forms of socialist and communist democracy are ruled out of the discussion as being constitutive of autocratic regimes.

Whereas many political scientists claim that electoral democracy as a political method does not entail any particular social or political 'outputs', McFaul's endorsement of democracy promotion as a policy for the U S government is based on the positive effects of democratic systems. These include economic development and the 'democratic peace'.

McFaul skilfully and persuasively marshals his argument by reference to autocracies which suffer economic and social dislocations. There are also autocracies which have high levels of growth (South Korea, the Soviet Union for many periods and contemporary China). While democracies can lead to economic growth, the relationship is not really very strong and McFaul, following the empirical study by Przeworski, Alvarez, Cheubub and Limongi, correctly concedes that there is no consistent relationship between regime type and growth.

Similar doubts may be raised about the implications of the 'democratic peace'. As McFaul points out, one of the major findings of contemporary political science is that democracies 'do not go to war with each other' (p.58). He then concludes that if the number of democratic regimes increases, then the world will be safer for Americans, thus making democracy promotion a legitimate political goal. What is overlooked here is that democracies become involved in conflicts with non-democracies and that there has been a trend for democracies to use surrogate forces to fight in foreign internal wars. While McFaul documents (and criticises) US use of military interventions and covert actions, these are not put in the context of the democratic peace argument. If we consider countries which have been involved in wars, between 1946 and 2003, the top three countries were democracies: the United Kingdom (21 armed conflicts), France with 19 and the USA with 16, followed by Russia (Soviet Union) with 9, Australia (7), Netherlands (7) and Israel (6). Moreover, African, Latin American and socialist societies also have not conducted wars within themselves, but this hardly makes them a recipe for Western nations to copy.

Study of the correlates of democracy has neither revealed very positive relationships with growth and non-violence, nor with equality and happiness, which are not discussed in the book. The criticism remains that the

causal factors, even correlations where they do exist, may have nothing or little to do with democratic mechanisms, but with other factors, such as the extent of the market, type and distribution of property, culture, effects of globalisation and the concomitant rise of multi-national corporations. Reduction of poverty and promotion of equality are, as McFaul suggests, desirable policies, but they are more likely to be achieved through social-democratic or socialist policies, which promote employment, provide state transfers and curb income from property, than the installation of democracy as such.

McFaul points to the absence of alternatives to 'democracy' in the modern world. But it makes no sense at all to cite cross-national public opinion polls on the ubiquity of 'democracy' and thus to legitimate the USA exporting its version of democracy to others. Conceptions of 'democracy' vary greatly between respondents both within and between different countries and their ideas of 'democracy' refer to different types of regimes (such as 'sovereign' democracy) or simply to a good life. 'Democracy' is not the same as clean air making it the kind of 'international public good that the United States should promote' (p.71).

McFaul calls for a reversal of policies pursued by George W. Bush. Readers may wonder how, if US democracy is such a superior system of government, as claimed in the book, such policies came into being in the first place. He also recommends a greater concern with equality, justice and 'less of the reverential focus on the individual prevalent in Anglo-American thinking' (p. 154). Clearly many of McFaul's proposals would have widespread support if they were altruistically applied. But what this book does not answer is the question of whether 'democracy promotion' is not a cloak for something else. As he points out: 'Rarely can American presidents justify the sustained occupation of another country in the name of preserving the balance of power or advancing narrow American geo-strategic interests such as access to oil or other strategic resources. Instead, the post-war objective must be a moral one, which usually involves the creation or restoration of democratic institutions... [Bush's] quest to promote democracy inside Iraq after American forces occupied the country is an old American tradition' (p.156). Many countries exposed to American 'democracy promotion' contend that the process occludes American political and economic interests, and in post-Soviet space advances the installation of neo-liberal policies – the exposure to the world market, privatisation, and de-statisation.

Readers will find this a provocative, erudite and well written book. (The copy sent for review was spoiled by the omission of some references in chapter 5). It is much stronger on policy recommendations for the Obama administration than on the political science of democracy promotion. Though partisan in argument, the author raises counter propositions and in doing so gives the reader useful references to other views. The conclusions are likely to be valuable for proponents of democracy promotion, but are unlikely to convert many sceptics.

Девід Лейн
(факультет політики, психології, соціології та міжнародних студій,
Кембриджський університет, Велика Британія)

МАЛЕС Л.
ВИВЧАЮЧИ ТЕКСТИ КУЛЬТУРИ:
СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ ЯК ПІЗНАВАЛЬНА СТРАТЕГІЯ СОЦІОЛОГІЇ
МОНОГРАФІЯ / Л. МАЛЕС. – К. : К.І.С., 2011. – 325 с.

Монографія Малес Л. В. присвячена теоретико-методологічному обґрунтуванню соціокультурного аналізу як пізнавальної стратегії соціології. Актуальність цієї проблеми пов'язана з тим, що сучасна соціологічна теорія перебуває в поліпарадигмальній ситуації. І розвиток її може забезпечити як концептуалізація існуючих перспективних тенденцій в самій соціології, до яких можна віднести, зокрема, культурний поворот, так і плідний досвід у ширшому колі соціогуманітарних дисциплін. Цікаво, що й сам соціокультурний аналіз інтерпретується авторкою як поле міждисциплінарного взаємного обміну. Так, обґрунтування соціокультурного аналізу реалізується в роботі на основі інтеграції положень, пізнавальних установок та методів аналізу таких дисциплін, як соціальна і культурна антропологія, семіотика, культурологія, усна історія, візуальна соціологія та соціологія культури. Завдяки цьому набуває подальшого розвитку та вдосконалення соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології, актуалізуються антропоцентричні підходи в соціологічному пізнанні, що збалансовує саму сучасну соціологічну теорію, надає їй нових напрямків розвитку.

Соціокультурний аналіз, як демонструє Людмила Малес, передбачає принципово інший спосіб включення культури до соціологічного теоретизування, її трактування не як контексту, а як виміру соціальних відносин. Соціальне та культурне, як це демонструється в монографії, лиш аналітично розділені, в спостережуваній реальності їхні постійні взаємовпливи та взаємозв'язки неминучі. Центральне припущення авторки полягає у ствердженні евристичності цієї інкорпорації як засобу та ресурсу розвитку теоретико-методологічних засад соціології, формування нової чутливості культурного. Це підштовхує до пошуку та критичного переосмислення запропонованого соціогуманітарного досвіду, який і був реалізований у даній монографії.

У роботі представлені та обґрунтовані теоретико-методологічні засади соціокультурного аналізу як пізнавальної стратегії соціології. Логіка обґрунтування розгортається у трьох розділах монографії. Традиційний для наукових праць історико-теоретичний розгляд у першому розділі став не просто даниною загальним правилам початку розкриття теми, адже у даному випадку виявився продуктивним як історично, так і теоретично. У його ході простежена соціологічна традиція включення культури до загальнотеоретичних побудов та дослідницьких схем. Внаслідок чого визначені напрямки та концепції, які лягли в основу даного дослідження. А вибір центрального поняття відбувся після ретельного аналізу його побутування, що виявляє як широту вже соціологічного застосування терміну "соціокультурний аналіз", так і перспективність подальшого дослідження відповідного поняття.

У другому розділі авторка звертається до пограничних для соціологічного теоретизування тем і методологій – це міждисциплінарний досвід, який наближує та урівноважує соціологію антропоцентричними підходами. Адже осмислення і концептуалізація набутків суміжних дисциплін – антропології, історії, семіотики – становить зону розвитку і самої соціології. Разом з тим соціологічний погляд на них дозволяє виявити їх нові можливості й обмеження.

В останній частині монографічного дослідження авторка пропонує читачеві апробацію обґрунтованих ідей соціокультурного аналізу як пізнавальної стратегії. Наводить результати та логіку розгортання досліджень великого міста, подаючи його у всьому багатоманітті його полікультурного простору.

Слід зазначити, що монографія є результатом багаторічної роботи авторки над зазначеною проблематикою та засвідчує її добру ерудованість в широкому колі соціогуманітарних дисциплін, їх дослідницьких знахідок та проблем, обізнаність із новітніми дискусіями соціології. А запропоновані положення та поставлені в ній актуальні для сучасної соціології питання, сподіваємося, матимуть розвиток в подальшій науковій роботі авторки.

Підсумовуючи, треба відзначити, що монографія Малес Л.В. – оригінальна, актуальна та ґрунтовна наукова праця, у ході виконання якої отримані нові результати та вирішені важливі наукові завдання соціологічної науки.

Т. Червінська, канд. соціол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВИМОГИ**до оформлення статей, які подаються для опублікування в журналі**

1. Рукописи статей повинні відповідати вимогам ВАК України до фахових публікацій і профілю видання. Оформлення статей **передбачає**:

- постановку проблеми та визначення актуальності її дослідження;
- аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- теоретичні засади дослідження, методологія та характеристика емпіричної бази,
- викладення основних результатів дослідження відповідно до поставлених завдань;
- висновки та перспективи використання результатів дослідження.

2. Редакція приймає матеріали у вигляді **роздрукованого** тексту на одній із мов видання (**два примірники**, через 1,5 інтервали, 14 кегель) та в **електронній** версії, записаній на дискеті, інших знімних носіях або надісланий електронною поштою на адресу редакції (**електронний документ у форматі MS Word-97 – MS Word-2007 без позиціонування та переносів, у якому для набору тексту слід використовувати тільки шрифт Times New Roman, за винятком символічних шрифтів у формулах**).

3. Необхідно подати українськомовну, російськомовну і англomовну **анотації** статті із викладом теоретичних і методологічних засад дослідження та основних висновків (**обсяг – 0,7–1 стандартної машинописної сторінки, або 1200–1800 знаків**), ключові слова українською, російською та англійською мовами, а також **УДК**.

4. **Обсяг статті – 20000–40000 знаків** (0,5–1 авторських аркушів).

5. Прізвище, ім'я, по батькові, контактний телефон і ел.адресу автора, а також відомості про його місце роботи (з повною адресою), посаду, науковий ступінь слід подати на **супровідній сторінці**, де також вказати ім'я й прізвище автора латиницею (за наявними документами, зокрема закордонним паспортом).

6. **Бібліографічні відомості** належить подавати наприкінці статті у вигляді списку літератури за абеткою (**спочатку джерела, набрані кирилицею, а потім – латиницею**). (Приклади оформлення бібліографічного опису в списку джерел наведено в Бюлетені Вищої атестаційної комісії України. – 2008. – № 3. – С. 9–13.) Посилання на джерела слід наводити в тексті у квадратних дужках за міжнародними стандартами (*напр.: [Тарасенко, 2010: т. 2, с. 170]*), а коментарі – посторінково із послідовною нумерацією.

7. Якщо стаття містить **ілюстративний матеріал** (*таблиці, графіки, діаграми, рисунки* тощо), кожний такий матеріал має бути поданий із відповідним підписом в електронному вигляді: таблиці, графіки й діаграми, – у форматах Excel, рисунки – у форматах CorelDraw чи Adobe Illustrator (імпортовані у Word ілюстрації не придатні для подальшої роботи).

8. Статті, **автори яких не мають наукового ступеня**, супроводжуються рецензією доктора (кандидата) наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

9. **Автор не має права передавати** в інші видання прийняті редакцією та ухвалені редколегією до друку матеріали.

10. Статті **за підписами авторів** висловлюють їхні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.

11. Експертиза редакційної колегії має внутрішньоредакційне призначення. **Редакція має право** скорочувати статті та робити літературне редагування.

12. Надання матеріалів редакції журналу передбачає **згоду на публікацію** в друкованому вигляді у журналі й в електронній версії у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.

13. Статті, які не відповідатимуть вказаним вимогам, **до друку не приймаються**. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Примітки:

1. **Відповідальність за порушення авторських прав і недотримання діючих стандартів несуть автори статті.**

2. **Відповідальність за достовірність наведених у статті фактів і даних, обґрунтованість зроблених висновків і науковий рівень статті несуть автори й рецензенти.**

Статті надсилати на електронну адресу редакції журналу: journal_soc_knu@ukr.net

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
СОЦІОЛОГІЯ

Випуск 3

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 11,2. Наклад 300. Зам. № 212-6176.
Вид. № С1 Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 29.08.12

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02